

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

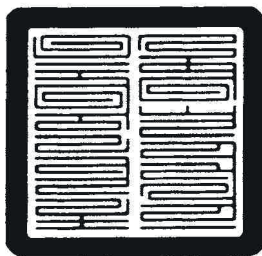
2024. tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS ITTZÉS MÁTÉ

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS, FODOR PÁL,
IVÁNYI TAMÁS, PÉRI BENEDEK ÉS SZOMBATHY ZOLTÁN

közreműködésével



BUDAPEST

A borítón:

Knin vára, 1687. Vincenzo Coronelli metszete.



A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Felelős kiadó: Iványi Tamás

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Dallos Edina</i> : Mi történt a farkas szájával? Az <i>Irk bitig</i> 27. jóslatának új értelmezése	5
<i>Laki Áron</i> : Isteni bohócok. Az indiai <i>vidūṣaka</i> és az indonéz <i>panakawan</i> kapcsolata.....	15
<i>Dávid Géza</i> : A Kirkai szandzsák megalapítása és első bégje.....	49

MISCELLANEA

<i>Szálér Péter</i> : <i>Bálacsarita</i> – A gyermekisten játéka	65
<i>Ujvári Hedvig</i> : Goldziher Ignác és a 8. Nemzetközi Orientalista Kongresszus. A <i>Pester Lloyd</i> ban közölt tárcalevelek	111

SZEMLE

KÖNYVEK

Utazásom leírása. Vágovits Károly útinaplója (<i>Mátyás Anna Réka</i>).....	153
---	-----

Contents

STUDIES

<i>Edina Dallos</i> : What happened to the wolf's mouth? A new interpretation of Divination No. 27 of the <i>Irk Bitig</i>	5
<i>Áron Laki</i> : Divine clowns. Connections between the Indian <i>vidūṣaka</i> and the Indonesian <i>panakawan</i>	15
<i>Géza Dávid</i> : The creation of the <i>sancak</i> of Kirka and its first bey.....	49

MISCELLANEA

<i>Péter Száler</i> : <i>Bālacarita</i> – The amusements of the divine child	65
<i>Hedvig Ujvári</i> : Ignác Goldziher and the 8th International Congress of Orientalists. The feuilletons published in the <i>Pester Lloyd</i>	111

REVIEW

BOOKS

Utazásom leírása. Vágovits Károly útinaplója (<i>Anna Réka Mátyás</i>).....	153
---	-----

TANULMÁNYOK

Dallos Edina

Mi történt a farkas szájával?

Az *Irk bitig* 27. jóslatának új értelmezése¹

A történeti kultúratudományok területén létezik egy szinte áthághatatlan nehézség: a kutató, még ha igyekszik is saját korának és kultúrájának nézőpontjait és értelmezési koncepcióit időlegesen felfüggeszteni és a kutatott jelenséget az adott kor és kultúra keretrendszerében értelmezni, ez valójában nem sikerülhet, hiszen saját kultúrájából teljesen sohasem tud kilépni. Értelmezése így sokszor akaratlanul, sőt esetleg anélkül, hogy ezt észlelné, félresiklik. Erre szeretnék egy példát bemutatni az *Irk bitig*² 27. jóslatának interpretációja kapcsán.

Az *Irk bitig* egy kicsiny méretű (jelenlegi formájában 13,1×8,1 cm-es), rovásírással írt könyv, amelyet a dunhuangi Ezer Buddha barlangtemplomok feltárásakor Stein Aurél talált meg 1909-ben. A kis könyv ötvennyolc félbehajtott és egymáshoz ragasztott kínai gyártású papírlapból áll, ezekre írták fekete és piros színű indiai tintával az ótörök szöveget (valamint az üresen hagyott néhány első és utolsó oldalra, illetve az ótörök szöveg elején és végén magára az ótörök szövegre később³ két kínai buddhista szöveget is írtak). Az *Irk bitig*ben 65 jóslat, egy rövid lezáró rész, végül egy kolofon van. A jóslatok elején egy numerikus kód található, ezután egy rövid életkép vagy szituáció olvasható, majd az esetek nagy részében értékelés arról, hogy az adott ómen jó vagy rossz (néhány esetben nagyon jó vagy nagyon rossz, illetve olyan ómenek is vannak, amelyek végéről hiányzik ez a rész).

Az ótörök szöveget latin betűs átírásban, angol fordítással először Vilhelm Thomsen adta ki 1912-ben,⁴ majd néhány apróbb módosítással törökül Hüseyin

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2024.1.5>

¹ Ez az írás a korábban angol nyelven megjelent cikk kis mértékben bővített változata: A New Interpretation of Omen 27 of the Irk Bitig. *Journal of Old Turkic Studies* 8 (2024/2) 67–77 (<https://doi.org/10.35236/jots.1471049>).

² Cikkemben az ótörök neveket és címeket magyaros átírásban adom meg, a nemzetközi turkológiai átírást csak a nyelvi adatok esetén használom.

³ Minden korábbi szerzőnél így szerepel, ugyanakkor újabban Galambos Imre a kolofon esetében más véleményt fogalmazott meg, szerinte ott az ótörök szöveget írták később: Imre Galambos, *The Bilingual Manuscript with the Irk Bitig*: London, British Library, Or. 8242/161. In: *Medieval Multilingual Manuscripts. Case Studies from Ireland to Japan*. Ed. by Michael Clarke–Máire Ní Mhaonaigh. (Studies in Manuscript Cultures, 24.) Berlin, 2022, 88.

⁴ Vilhelm Thomsen, Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-Huang. *Journal of the Royal Asiatic Society* 44 (1912/1) 181–227 (<https://doi.org/10.1017/S0035869X00042763>).

Namık Orkun,⁵ oroszul Szergej Jefimovics Malov,⁶ japánul Tetsuro Ikeda.⁷ Talat Tekin 1993-ban több fontos javítással, angol fordítással és fakszimilével külön kötetben jelentette meg a szöveget,⁸ 2004-ben kevésbé pontos filológiai apparátussal oroszul Viktor Jakovlev,⁹ legújabbán pedig az eddigi szakirodalmat is feldolgozva török fordítással Fikret Yıldırım,¹⁰ oroszul Alekszander Garkavec.¹¹ A teljes szöveg morfológiai elemzését Marcel Erdal vezetése mellett Irina Nevskaya végezte el, ezt angol fordítással együtt a *Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus* honlapján tették közzé.¹² Fontos nyelvészeti és értelmezési javításokat tett közzé több (de nem az összes) szövegrészlettel kapcsolatban Gerard Clauson¹³ és Marcel Erdal.¹⁴ Emellett egyes ómenek vagy akár csak az azokban szereplő egyes szavak értelmezésére is számos cikk született.¹⁵

Az egyes jóslatokban szereplő életképek, szituációk és rövid történetek szövege igen tömör, műfajuk meghatározására eddig még kísérlet sem történt. Vannak olyan részletek, amelyek mögött valamilyen hosszabb epikai műfaj (például mese vagy monda) sejlik fel, máskor egyetlen, pillanatnyi szituációt látunk. Ezeknek a részeknek az értelmezése sokszor még nyelvi szinten sem egyszerű, így kulturális hátterük feltérképezése szinte megoldhatatlannak tűnik. Cikkemben egyetlen jóslat, a huszonhetedikként szereplő ómen egyik mon-

⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*. II. (Türk Dil Kurumu yayınları, 529.) Ankara, 1938, 70–96 (a lapalji, folyamatos számozás szerint 262–288).

⁶ Szergej Jefimovics Malov, *Pamjatnyiki drevnyetyurkszkaj pizmennosztyi. Tyekszti i issledovanyija*. Moszkva–Leningrád, 1951.

⁷ Tetsuro Ikeda, Kodai Toruko-go no uranai bunsho (Irk Bitig) ni tsuite. *Kyōtosangyōdaigaku kokusai gengo kagakukenyūjo kiyō* 6 (1984/1) 81–125.

⁸ Talat Tekin, *Irk Bitig. The Book of Omens*. (Turcologica, 18.) Wiesbaden, 1993.

⁹ Viktor Jakovlev, *Yrk bitig: Drevnyetyurkszkaja gadatyelnaja knyiga. Perevod, pregyiszlovie, primecsanyija i szlovar V. M. Jakovleva*. Moszkva, 2004.

¹⁰ Fikret Yıldırım, *Irk Bitig ve runik harfli metinlerin dili*. Ankara, 2017.

¹¹ Alekszander Garkavec, *Yrk bitig. Drevnyetyurkszkaja runyicseszskaja knyiga gadanyij X vek*. Almaty, 2022.

¹² <https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de> (2024. február 2.). A szakirodalomban több helyen ezt a csak az interneten fellelhető elemzést „Vatec”-ként hivatkozzák, az alábbiakban magam is így járok majd el.

¹³ Gerard Clauson, Notes on the «Irk bitig». *Ural-altaische Jahrbücher* 33 (1961) 218–225. Emellett Clauson ótörök szótárában (Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972) az egyes címszavaknál majdnem a teljes *Irk bitig* fordítását adja – igaz, csak darabokban, szókapcsolatok és félmondatok formájában.

¹⁴ Marcel Erdal két cikkében foglalkozott részletesen az *Irk bitig*gel: Marcel Erdal, *Irk Bitig* üzerine yeni notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1977, 87–119; Uő, Further Notes on the *Irk Bitig*. *Turkic Languages* 1 (1997) 63–100.

¹⁵ Csak néhány példa: a kolofont részletesen elemezte: James Hamilton, Le colophon de l’*Irk Bitig*. *Turcica* 7 (1975) 7–19; a 12. óment: Molnár Ádám, Traces of Shamanism in the *Irk Bitig* “Book of Divination”. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül 1992–1 Ekim 1992)*. Ankara, 1996, 367–371; a 40. óment: Orçun Ünal, Bir kez daha *Irk Bitig*’in kırkıncı ırkı üzerine. *Bitig. Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 2022/1, 11–17.

datának olvasati és értelmezési nehézségeit igyekszem ismertetni és az eddigi kutatások eredményei mellett az ómennek egy új interpretációs lehetőségét is bemutatni.

Elsőként az ómen transliterált (betűhív) és transzkribált (értelmezett) átírását, valamint morfológiai elemzését adom meg, majd táblázatos formában az eddigi fordításokat. A transliterált szöveg esetében zárójelben a fólió számát, a recto vagy verso oldal rövidítését, majd a sor számát is jelzem:

Transzliteráció:

(25r2) b¹y¹ : r² : k¹Un¹I : (25r3) Ü^{r2}k²Ü^pn² : (25r4) b¹r¹mIs² : b²Ü (25r5) r²Ik²A
 : s¹UK¹ (25r6) Us¹mIs² : b²Ü (25r7) r²I : g¹zI : m (25r8) s²ImIs² : s²n² : (25r9)
 t²Ü^ükl² : b¹Ul¹m (26v1) mIs² : t²Ir² : (26v2) nčA : b²Il²I² (26v3) l²r² : d²g²Ü :
 (26v4) Ul¹ :

Transzkripció és morfológiai elemzés:

b(a)y (ä)r qoñ-ï ürkü-p(ä)n b(a)r-miš böri-kä
 gazdag ember juh-POSS.3SG megrémül-GER megy-PST farkas-DAT

soquš-miš böri (a)ğ(i)z-ï (ä)msi-miš (ä)s(ä)n tük(ä)l
 találkozik-PST farkas száj-POSS.3SG ?-PST ép egészséges

bol-miš te-r (a)n-ča bil-iğ-l(ä)r (ä)dgü ol
 van-PST mond-AOR az-EQT tud-IMP.2PL-PL jó az

A korábbi fontosabb fordítások:

Thomsen ¹⁶	A rich man's sheep took fright and went away. It met a wolf. The wolf's mouth (still) sucked (?). (The sheep) was hale and hearty. Know ye this. This is good.
Orkun ¹⁷	zengin adam koyunu ürküp varmış kurda rastlamış kurdun ağzı sulanmış sağ, keyifli olmuştur bunu biliniz iyidir bu
Malov ¹⁸	Говорят: овца богача, испугавшись, побежала и столкнулась с волком. Волк сосал у нее (молоко). Она осталась совсем благополучна (жива). Так знайте – это хорошо.

¹⁶ Thomsen, Dr. M. A. Stein's Manuscripts, 201.

¹⁷ Orkun, *Eski Türk Yazutları*. II. 272.

¹⁸ Malov, *Pamjatnyiki*, 87.

Clauson ¹⁹	A rich man's sheep took fright and ran away. They encountered a wolf. The wolf's mouth began to water. (Omission?) It (or they) was (or were) safe and sound. Know that this is a good omen.
Clauson ²⁰	A rich man's sheep ran away in a fright and met a wolf. The wolf's mouth watered [...] healthy and complete; safe and sound [...]
Tekin ²¹	A rich man's sheep went away in a fright. It met a wolf. The wolf's mouth (somehow) got poisonous. (Thus, the sheep) became safe and sound, it says. Know thus: (The omen) is good.
Vatec	A rich man's sheep went away in a fright. It met a wolf. The wolf's mouth got ... (The sheep) became safe and sound. (Thus) it says. Know thus: that is good.
Yıldırım ²²	(Fal şöyle) der: «Zengin bir adamın koyunu ürküp kaçmış. (Koyun) bir kurda rastlamış. Kurdun ağzı zehirlenmiş. (Koyun böylece) sağ salim kalmış.» „Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.”

Ez az ómen a viszonylag könnyen értelmezhető közbe tartozik. Tulajdonképpen egyetlen olyan szó van benne, az *(ä)msimiš*, amely problémát okozott, illetve a fordításokból még az is látható, hogy a következő mondatba a kutatók egy ott nem szereplő alanyt is beillesztettek. De lássuk először az *ämsi*- ige jelentését!

Clauson szótárában *hapax legomenon*ként szerepel az *ämsi*- ige, az *äm*-szívni, *szopni*²³ szimulatív képzős formájaként.²⁴ Hasonló módon értelmezte a szót – bár kérdőjelesen – korábban Thomsen is, a fordításhoz olyan megjegyzést fűzve, hogy a kontextus alapján itt ez leginkább azt jelenthette, hogy a farkas foghíjas vagy fogatlan volt, ezért nem volt képes harapni, így a száját szívta.²⁵ Malov megoldása szerint a farkas tejet szopott a juhból²⁶ – ez talán még az előzőnél is furessébb magyarázat. Orkun és Clauson fordítása a száj valamiféle nedvedzésére utal, ami megint csak nehezen értelmezhető (részint nyelvileg, részint a mondat értelme tekintetében). Mindezeket a megoldásokat Erdal azért vetette el, mert az ótörökben valójában nem létezett *+sI-* (vagy *+sX-*) deverbális verbumképző.²⁷ Volt ugyanakkor az ótörökben *+sI-* denominális verbumképző,

¹⁹ Gerard Clauson, *Turks and Wolves*. *Studia Orientalia* 28 (1964/2) 5.

²⁰ Clauson, *An Etymological Dictionary*, 164, 248.

²¹ Tekin, *Irk Bitig*, 15.

²² Fikret Yıldırım, *Irk Bitig ve runik harfli metinlerin dili*. Doktora tezi (Yıldız Teknik Üniversitesi). İstanbul, 2013, 29–30; <http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/217?show=full> (2024. február 23.). Bár a disszertáció később nyomtatásban is megjelent (ld. a 10. jegyzetet), könnyebb elérhetősége miatt cikkemben a disszertációból idézek.

²³ Clauson, *An Etymological Dictionary*, 155.

²⁴ Clauson, *An Etymological Dictionary*, 164.

²⁵ Thomsen, Dr. M. A. Stein's Manuscripts, 212–213.

²⁶ Ezt az értelmezést vette át Garkavec is (*Yrk bitig*, 40).

²⁷ Erdal, *Irk bitig*, 98. Ezt a képzőt tárgyalja ugyan Gabain (Annemarie von Gabain, *Alttürkische*

amire Kásgári 11. századi szótárában²⁸ több példa is van,²⁹ így azonban a szó egészen más bázisú és jelentésű lenne: az *ām* 'gyógyszer, orvosság' szóból képzett *āmsi*- ige jelentése 'gyógyít, orvosol / gyógyul'. Ezt a lehetőséget viszont Erdal az adott ómen szöveggörnyezetében értelmetlennek találja.³⁰ Új lehetőséggel állt elő Tekin, aki egy jakut ige (*ämtiy*) alapján azt feltételezi, hogy az ótörök ige 'mérgezettnek lenni' jelentésű lehet.³¹ Bár a jakutban valóban van egy ilyen ige, azonban ez is az *ām* 'gyógyszer, orvosság' szóból képzett, kései forma.³²

Összefoglalva, az eddigi értelmezések egyik nehézsége az, hogy egy nem létező igéből indulnak ki, mely még így sem alkalmas a mondat világos fordítására. Ehhez járul, hogy a korábbi fordítások szerint a következő mondatot („Ép, egészséges lett / volt”) hiányosnak kell tekinteni, melyből „véletlenül” kimaradt a mondat alanya, a juh. Létezik ugyanakkor egy nyelvileg tökéletesen magyarázható, világos főnévből képzett ige (*āmsi*- 'gyógyít / gyógyul' vagy 'mintha csak gyógyítaná'), melyről a fordítók vagy egyáltalán nem vettek tudomást, vagy elvetették azt mint a szövegbe nem illőt. Ha ettől az értelmezéstől függetlenül vizsgáljuk magunkat, azt láthatjuk, hogy épp ellenkezőleg: a „gyógyít / gyógyul” állítmányú mondatához tökéletesen illeszkedik az „Ép, egészséges lett” mondat. De akkor mi okozza ezt a sok félreértést? A farkas.

Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch, mit vier Schrifttafeln und sieben Schriftproben. 2. verbesserte Auflage. Leipzig, 1950, 82) és Clauson (*An Etymological Dictionary*, xlv) is, azonban mindkettő csak ezt az egyetlen adatot (*āmsi*-) tudják felmutatni példaként, így Erdalnak azzal a véleményével, hogy ez a képző valójában nem létezett, mindenképpen egyetérthetünk.

²⁸ Vö. Robert Dankoff–James Kelly, *Maḥmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. I–III. Cambridge (MA), 1982–1985.

²⁹ Ezeket Erdal foglalta össze: Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. I–II. (Turcologica, 7.) Wiesbaden, 1991, 534–535. Erdal próbál valamilyen konkrét funkciót kötni a képzőhöz, amelyet ő is egyfajta szimulatív képzőnek tart: „the object named is altered from its original state and takes on the nature of what serves as base for it”. Ez a meghatározás talán kissé bonyolult, de még így sem tűnik minden általa megadott példára érvényesnek. A képző mindenestre további vizsgálatot érdemel.

³⁰ Erdal, Irk bitig, 98. Nevskaya, aki Erdal irányítása mellett készítette el az *Irk bitig* morfológiai elemzését (Vatec; ld. a 11. lábjegyzetet), ezt a szót nem fordította le, a helyén kérdőjel áll. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a részt Nevskaya és Erdal is megfajtetlennek (és egyelőre megfajtetlennek) tartja.

³¹ Tekin, *Irk Bitig*, 15, 36.

³² A jakutban viszonylag kiterjedt szócsaládja van az *ām* 'gyógyszer, orvosság' szónak (ld. Eduard Karlovics Pekarszkij, *Szlovar jakutskovo jazika*. I. Szt. Petyerburg, 1907, 262). A török nyelvek nagy részében az ótörök *ām* megfelelői megtartották 'gyógyszer' jelentésüket, ugyanakkor néhány helyen a jakuthoz hasonlóan a szónak megjelentek másodlagos jelentései is, mint a 'gyógyítás (maga a folyamat)', 'kuruzslás', illetve 'drog' (vö. Ervand Vlagyimirovics Szevortyan, *Etyimologicseskij szlovar tyurkszkizh jazikov*. I. Moszkva, 1974, 270). Kétségesse teszi emellett a szó ilyen értelmezését (amelyet Tekintől Yildirim is átvett) az a tény, hogy az ótörökben már forrásunk keletkezése idején is létezett az *ayu* 'méreg' főnév és az *ayuq*- 'mérgezettnek lenni' jelentésű ige is (vö. Clauson, *An Etymological Dictionary*, 78, 83).

Eddig egyedül Clauson tárgyalta részletesen azt a kérdést, hogy az „Ép, egészséges lett” mondat alanyának miért a juhot kell megtenni s ezzel az ótörök szöveget hiányosnak tekinteni. Clauson (és vélhetően a többi fordító) szerint ennek az az oka, hogy az ómen végén a következő szentencia áll: „Úgy tudjátok, jó az!”³³ Márpedig egy juh és egy farkas összetalálkozásának csak akkor lehet jó a vége, ha a juh megmenekül. Clauson értelmezése érthető – legalábbis európai szemmel. De vajon ez egy tizedik századi keleti ótörök nyelvű mű esetében is ilyen egyértelmű? Úgy gondolom, hogy e kérdés megválaszolásához érdemes egyrészt megvizsgálni az *Irk bitig* többi jóslatának szövegét, másrészt pedig áttekinteni a farkashoz kapcsolódó képzeteket a korai törökség kultúrájában.

Az *Irk bitig*ben sok ómenben szerepel valamilyen állat, több olyan is van, amelynek egy vagy kettő a „főszereplője”, ráadásul ezek száma valamivel még magasabb is, mint az emberekről szóló jóslatoké. Nagyobb részük vad-, jóval kisebb részük háziállat, illetve előfordulnak mitikus állatok is. Emellett fontos megemlíteni, hogy az egyes ómeneken belül, valamint az ómenek között is jellemzők a párhuzamos (kisebb számban az ellentétes) szerkezetek – ezeket is érdemes tehát figyelembe venni a 27. ómen értelmezésekor.

Két olyan jóslat van, amelyik a mi elemzésünk szempontjából kifejezetten fontos lehet. Az egyik a 31. jóslat, amelyben egy leopárd vadászni indul: „[Egy] leopárd vad prédáért, ételért ment. Prédát, ételt talált. Örülve, boldog lévén, odújához jön, mondja. Úgy tudjátok, jó az.” Tehát ha a ragadozó prédát talál, az jó ómen is lehet, vagyis a jóslatok végén álló szentencia semmiképpen nem egyféle „rossz ragadozó : jó préda” ellentétén alapul. Ez az ómen egyébként hasonlóságot mutat a 30. jóslattal, amelyben egy szegény fiatalember beszerzőútra megy, útja sikeres, így boldogan tér haza. Az ember és a ragadozó vad között tehát inkább valamiféle párhuzamra, mint ellentétre utal a szöveg.

A másik olyan jóslat, amelyet érdemes figyelembe vennünk, a 49. ómen: „[Egy] leopárd vad prédáért ment. Nyílt helyen [egy] hegyi vadkecskével találkozott. A foltos hegyi vadkecske kopár sziklára ugorva elment. A haláltól megmenekülven örül, boldog, mondja. Úgy tudjátok, jó az.” Ez a kis történet látszólag alátámasztaná a korábbi értelmezéseket, hiszen a kecske végül megmenekül a prédáért induló leopárdtól. Amint azonban fentebb láttuk, van ellentétes értelmű ómen is.

Ebben az ómenben ugyanakkor van egy másik jellegzetesség is, amely a történet szerkezetével kapcsolatos. A jóslat nem azzal az állattal indul, amelyik szempontjából a végső szentencia megfogalmazódik. Elsőként itt a leopárd jelenik meg, mely végül préda nélkül marad, a 27. ómenben pedig a juh, amely a farkas martalékává válik. Mindkét jóslat végső szentenciája pozitív („Úgy tudjátok, jó az”), vagyis a történet végkifejletét, az ómen jó vagy rossz jellegét nem

³³ Clauson, *Turks and Wolves*, 5. Hasonló magyarázatot ad később Yıldırım (*Irk Bitig*, 114) is, igaz, ő ezzel Tekin fordítását igyekszik alátámasztani.

az elsőként megjelenő állat szempontjából látjuk. Ez a történetmesélési mód, főként a történet rövidege és tömörsége miatt, mindenképpen meglepő, de a két példa mutatja, hogy nem egyedi.

Nem kevésbé fontos témánk szempontjából a farkasnak a korai török nyelvű népek kultúrájában betöltött szerepe.³⁴ A türk időszakban a farkas háromféle funkcióban és kontextusban jelenik meg. Egyrészt a türkök mitikus ősanja egy farkas volt, emellett a kagán zászlajának tetejét arany farkasfejes csúcs díszítette (amit egy időre az ujugurok is átvettek), s a kagán testőrvezetőinek neve is „farkas” volt – mindezeket kínai évkönyvek leírásából tudjuk.³⁵ Bár belső keletkezésű írott forrásunk ezekről nincsen, az első Türk Kaganátus idején állított buguti felirat felső részén egy gyermekeket szoptató farkas domborműve látható. Az első török nyelvű írott szövegcsoporthoz, az orhoni türk rovásírásos feliratokban egy helyen jelenik meg a farkas szó. A Bilge kagánnak és Köl teginnek állított emlékoszlopokon együtt szerepel a farkas és a juh: „Apám, a kagán serege farkashoz, az ellenségé juhhoz volt hasonlatos” (a Köl tegin felirat keleti oldalának 12., a Bilge kagán felirat keleti oldalának 11. sora).

Ennek a sornak az értelmezése kapcsán szeretnék egy rövid kitérőt tenni – annál is inkább, mert a farkas és a juh szavak ugyanabban a formában szerepelnek itt, mint az *Irk bitig*-ben. A ’farkas’ jelentésű szó az ótörök emlékekben ekkoriban mindenütt a *böri*; az oguz nyelvekre jellemző *qurt* ’farkas’ jelentéssel először Kásgárínál, a 11. században jelenik meg.³⁶ A *qon* szó problematikusabb – ezt az orhoni feliratok szövegében a magyar fordítások ’bárány’ jelentéssel adják vissza.³⁷ Ez nem egyszerű pontatlanság, valójában a háttérben (itt is) a fordítók saját kulturális háttere áll. A keresztény szimbolikában a bárány erősen telített jelkép, mely a különféle folklór műfajokra (szólások, mesék, példázatok, gyermekjátékok) és a közbeszédben használt szóképekre is hatással volt. Így ott, ahol a farkas is szerepel, oppozíciójaként az *Ovis aries* mindig „bárány”-ként jelenik meg. Ez a beidegződés vezetett az ótörök szöveg fordításakor – mintegy

³⁴ Ennek nagy szakirodalma van, itt csak néhány fontosabb művet említek: Clauson, *Turks and Wolves*, 3–22 (talán érdemes megjegyezni, hogy Clauson ebben a cikkében több olyan példát sorol fel, amelyek a korai törökség körében megkérdőjelezi a farkas totemállat jellegét, sőt a farkaskultusz létét is, példái azonban nem feltétlenül meggyőzők – a téma külön tanulmányt érdemel); Edward Tryjarski, *The Dog in the Turkic Area: An Ethnolinguistic Study*. *Central Asiatic Journal* 23 (1979/3–4) 297–319; Peter Golden, *Wolves, Dogs and Qipchaq Religion*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1997/1–3) 87–97.

³⁵ A türkökre vonatkozó kínai források kiadása: Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Kü)*. I–II. (Göttinger Asiatische Forschungen, 10.) Wiesbaden, 1958.

³⁶ Vö. Clauson, *An Etymological Dictionary*, 356, 648.

³⁷ Pl. *Örök köbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistikre a VII-tól a XV. századig*. Szerk. Kakuk Zsuzsa. Budapest, 1985, 38; Berta Árpád, *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujugur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged, 2004, 194.

önkéntelenül – oda, hogy a szemantikailag semlegesebb és az ótörök szöveg értelmének sokkal jobban megfelelő „juh” szó helyett a „bárány” szerepel.³⁸

A türk felirat szövegében használt hasonlat ugyanakkor világosan megmutatja, hogy a farkassal szemben még a farkas : juh oppozícióban sem mutatkozik semmiféle ellenérzés, sőt, azt inkább a férfiaság, hősiesség és bátorság kifejezésére használják. Erre utal Kásgári szótárában egy másik adat is: a megszületett gyermek nemére úgy kérdeztek rá, hogy „Farkas vagy róka született?”,³⁹ ahol a farkas a fiúgyermeket jelentette. A törökség elbeszéléseiben a farkas mitikus segítőként még évszázadokon át fel-felbukkant, így például az ujjur írásos *Oguz náméban*⁴⁰ és a délorosz steppét uraló kunokra vonatkozó történetben⁴¹ is.

Ezek a példák nem köthetők ugyan az *Irk bitiget* írásban rögzítő – feltehetőleg – ujjur közösséghez, de bizonyítják, hogy a korai törökség körében a farkashoz fűződő pozitív képzet időben és térben mennyire kiterjedt volt.⁴² Így a 27. ómen nyelvileg világos jelentésének a kutatásban megjelenő átértelmezését művelődéstörténeti érvek sem feltétlenül támasztják alá.

Az elmondottak értelmében magam a következőképpen adnám meg az ómen nyersfordítását: „[A] gazdag ember juha megrémülvén elment. Farkassal találkozott. Farkas száját gyógyította.⁴³ Ép, egészséges lett, mondja. Úgy tudjátok, jó az.” A farkas száját gyógyító juh szóképe azt jelenti, hogy a farkas megette a juhot, és jóllakott.

³⁸ A magyar *juh* szinonimája, a *birka* – a *bárány*hoz hasonlóan – talán szintén torzítaná az ótörök szöveg fordítását, a szóhoz tapadó 'bárgyú, ostoba' jelentés miatt. (Bár talán az ótörök szövegben szereplő ellentétpár értelmének visszaadására ez a szó még mindig megfelelőbb lenne, mint a *bárány*.)

³⁹ Dankoff–Kelly, *Mahmūd al-Kāšgarī: Compendium*. I. 266.

⁴⁰ Legutóbbi kiadása: Balázs Danka, *The 'Pagan' Oguz-nāmā: A Philological and Linguistic Analysis*. (Turcologica, 113.) Wiesbaden, 2019.

⁴¹ Magyarul: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Szerk. Kovács Szilvia–Balogh László. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 30.) Budapest, 2015, 202.

⁴² Ehhez hozzátehetjük, hogy bár az *Irk bitiget* minden eddigi fordítója sajátosan török (és „pogány”) háterúnék tartotta (pl. Thomsen, Dr. M. A. Stein's Manuscripts, 194; Clauson, *Turks and Wolves*, 5), elemzésünk akkor sem tűnik védhetetlennek, ha a szöveg háterében valamilyen buddhista hatást is feltételezünk. Talán elég itt az éhes tigris legendájára utalnunk, mely az Aranyfény szútra 10. századi ujjur fordításában (*Altun Yaruq Sudur*) is fennmaradt (magyarul: *Őrök kőbe vésvé*, 137–149). Köszönettel tartozom Róna-Tas Andrásnak, aki erre a megközelítési lehetőségre felhívta figyelmemet.

⁴³ Ha Erdal +s/- képzős adatait figyelembe vesszük, a mondatot talán így is fordíthatnánk: „Farkas száját mintha csak gyógyítaná / Farkas száját szinte gyógyítja / A farkas szájának valóságos gyógyírja volt.”

What happened to the wolf's mouth? A new interpretation of Divination No. 27 of the *Irk Bitig*

Edina DALLOS

The *Irk Bitig* is a 9th-century ancient Turkic divination book written in runic script, discovered by Aurel Stein during the exploration of the Cave of the Thousand Buddhas in Dunhuang in 1907. This small book contains 65 divinations and a colophon, the first reading and translation of which was published in 1912 by the Danish Turkologist Vilhelm Thomsen. In each case, the text of the divination briefly describes a situation, a genre picture or a story, followed by a short sentence about whether the omen is good or bad.

Since the first edition of the *Irk Bitig*, several scholars have worked on the analysis of the text, primarily from a linguistic point of view. Some of the short stories in the omens are clear and easy to understand, but there are also many that are grammatically or semantically rather problematic.

The meaning of the 27th omen is relatively clear and easy to analyse. In the translations so far, controversy has arisen over the precise meaning of only one word. Some translators have interpreted the Old Turkic verb *ämsi-* as a simulative form of the verb *äm-* 'to suck / suckle', but in fact there are no other examples of such a deverbal verb formative. Although the linguistically verifiable verb *ämsi-* 'to cure / medicate', derived from the noun *äm* 'medicine', has already been raised in previous scholarship as a possibility, it was rejected as semantically unacceptable and incompatible with the text.

In this article, I offer a new interpretation of the omen, and show that the previous interpretations were based on the premise that in the case of the sheep and the wolf, good and evil could only be manifested in the opposition of "good sheep – bad wolf", which was in fact induced by the cultural background of the interpreters and which may not be taken for granted in the case of the Old Turks.

Laki Áron

Isteni bohócok. Az indiai *vidūṣaka* és az indonéz *panakawan* kapcsolata

Bevezetés

A világ nagy kultúrái között jól elkülöníthető a manapság rendszerint dél-ázsianak nevezett kultúrkör, mely alatt elsősorban az indiai szubkontinens értendő.¹ Ez az újkeletű elnevezés azonban figyelmen kívül hagyja a térség azon kulturális hatásait, melyeket saját területén kívül fejtett ki. Ez utóbbi szempontot vizsgálva általában rögtön Belső- és Kelet-Ázsia buddhista kultúrája kerül szóba, ahol azonban sokkal inkább az indiai eredetű vallás terjedését szokás tárgyalni. Mivel azonban a buddhizmus alapvetően hajlamos a szinkretizmusra, ezért ezekben a régiókban megfigyelhetünk ugyan az indiai kultúrából származó elemeket, mindent átfogó dél-ázsiai hatásról mégsem beszélhetünk. Ezek alapján tehát valóban jogosnak tűnhet csupán Dél-Ázsia kultúrájáról beszélni.

Ha azonban jobban szemügyre vesszük a környező kultúrákat, megfigyelhetjük, hogy Délkelet-Ázsia sokkal szorosabb szálakkal kapcsolódik az Indiai-szubkontinenshez. Ide nem pusztán egy vallás jutott el Indiából, mely aztán a helyi hagyományokba beleolvadva átvette új környezetét kulturális jellegzetességeit. Délkelet-Ázsiában ez inkább fordítva történt: az indiai hagyományok – bár természetesen valamilyen mértékben keveredtek a helyben találtakkal – javarészt átvették a főszerepet, és hamar az uralkodó elit, majd később a köznép saját kultúrájává váltak.² Ázsia korábban említett részeivel ellentétben tehát itt nem csak egy vallás térhódítását figyelhetjük meg, ugyanis a buddhizmuson kívül más vallások – mint például a hinduizmus különböző válfajai – is megjelentek. A markáns indiai befolyás ezenkívül az élet minden területén megtalálható, például a művészetekben, a politikai rendszerekben, a törvénykezésben vagy akár a szanszkrit nyelv használatában és egyéb összefüggésekben is, mint például a helyi nyelvekben megjelenő számos szanszkrit eredetű jövevényszó és toldalék, illetve az indiai eredetű verselés átvétele.³ A délkelet-ázsiai kultúra tehát átvette

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2024.1.15>

¹ A cikkben a szanszkrit szavak és nevek rendszerint az IAST szerinti tudományos átírásban szerepelnek.

² August Johan Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*. Amsterdam, 1959, 8–10.

³ George Coedès, *The Indianized States of Southeast Asia*. Transl. by Susan Brown Cowing. Ed. by Walter F. Vella. Canberra, 1975, 15–16.

és alkalmazta az Indiából tanultakat. Így megállapíthatjuk, hogy az úgynevezett dél-ázsiai kultúrkör valójában nagyobb területen van jelen, mint csupán Dél-Ázsia. A legtávolabbi pont, ahol ez még markánsan érezhető, Indonézia. Itt sok helyen a mai napig megfigyelhetjük az indiai hatást.

Indonézia Indiával való kapcsolata minden bizonnyal a tengeri kereskedelem révén jött létre, mely már a Kr. e. 3. században létezett.⁴ Ennek ellenére az első olyan királyságok megjelenésére, melyek már egyértelműen indiai mintára szerveződtek, még több évszázadot kellett várni. A legkorábbi erre utaló nyom Kelet-Borneóról való, ahol egy Kr. u. 400 körülre keltezett sztélén a dél-indiai eredetű *pallava* írással fennmaradt szanszkrit nyelvű felirat arról tudósít, hogy Kutai uralkodója egy bizonyos Mūlavarman, aki Aśvavarman fia.⁵ Ez a két név már szanszkritul van, míg Mūlavarman apjának neve (Kuṇḍunga) még nem tanúskodik indiai hatásról. A környékről előkerült egyéb leletek – mint például a Gupta stílusú szobrok, melyek hindu és a buddhista témákat ábrázolnak – már a két említett vallás jelenlétére, azaz szorosabb indiai kapcsolatokra utalnak.

Ez a legkorábbi indiai jellegű királyság, majd az 5. századtól kezdve a szigetvilág más pontjain is megjelentek ilyen államok. A legrégebbiek között találjuk a Jáva szigetén 450 körül létrejött Tarumānagarát⁶ és a hasonló korú, Szumátrán elterülő, a kínai forrásokban Gantuolinak nevezett királyságot,⁷ melynek legkorábbi ismert uralkodóját Śrī Varanarendrának hívták, akinek neve szintén szanszkritul van. Akárcsak Kutaiból, ezekről a területekről is rengeteg, az indiai hatást bizonyító lelet került elő, például Gupta és Amarāvati stílusú szobrok, szanszkrit nyelvű sztélék, melyekre *viṣṇupadāt* (Viṣṇu isten lábnyoma) is vés-tek, illetve melyek hindu rítusok jelenlétéről tanúskodnak.

A következő évszázadokban a szigetvilág számos egyéb pontján alakultak ki indiai jellegű királyságok, melyek közül legalább kettő – először a szumátrai központú Śrīvijaya, később pedig a jávai központú Majapahit – politikai hegemoniára is szert tett.⁸ Az itt fennmaradt szövegek és építészeti emlékek egyértelműen bizonyítják az indiai vallások, politikai rendszerek és művészeti stílusok erőteljes hatását.

Az úgynevezett hindu-buddhista korszak végét a 15–16. század fordulójára szokás tenni, amikor az indonézok túlnyomó többsége új vallásra, az iszlámra tért át.⁹ Bár ez jelenthethné az indiai kapcsolatok végét is, a valóságban nem

⁴ Sebastian R. Prange, *Like Banners on the Sea. Muslim Trade Networks and Islamization in Malabar and Maritime Southeast Asia*. In: *Islamic Connections. Muslim Societies in South and Southeast Asia*. Ed. by R. Michael Feener–Terenjit Sevea. Singapore, 2009, 26–28.

⁵ Coedès, *Indianized States*, 18, 52–53; Ir. Sri Mulyono, *Wayang. Asal-usul, Filsafat dan Masa Depan*. Jakarta, 1982, 58.

⁶ Coedès, *Indianized States*, 53–54; Mulyono, *Wayang*, 59.

⁷ Coedès, *Indianized States*, 55.

⁸ Coedès, *Indianized States*, 32, 81, 84–85, 109, 130–131, 142, 199–201, 233–234, 239–241.

⁹ Taufiq Hakim, *Pemberontakan Mistik Syekh Siti Jenar*. Yogyakarta, 2018, 41–42; Bernet

így történt. Indonézia az úgynevezett muszlim korszakban is Indiát tekintette példaképének, és a helyi udvarokban alkalmazott muszlim tanítók is javarészt Indiából érkeztek, nem pedig a Közel-Keletről,¹⁰ azaz annak ellenére, hogy a fő vallás más lett, a tanítómesterek továbbra is ugyanabból a kulturális közegeből származtak. Szintén megemlítendő, hogy bizonyos közösségek – melyek közül a legismertebb Bali lakossága – továbbra is hinduk maradtak,¹¹ illetve hogy az újonnan kibontakozó muszlim vallásosság nagyon sokat merített a lakosság hindu múltjából.¹² Így a kialakult helyi kultúrák – habár egyértelműen az iszlám valláshoz tartoznak – rituális életük, művészi kifejezőmódjuk és gondolkodásuk alapjait tekintve továbbra is hindu jellegűek.

Az indiai hatás a művészetek sok területén érzékelhető. Az egyik párhuzam a klasszikus szanszkrit dráma és az Indonézia sok területén népszerű színdarabok között húzódik. A legszembetűnőbb hasonlóság természetesen az, hogy az indonéz színdarabok, legyenek bár a szereplők fa- vagy bőrbábok (*wayang*), esetleg valódi emberek, szinte mindig valamelyik indiai eposzt dolgozzák fel. Éppen emiatt a két nagy indiai mű, a *Rámájana* és a *Mahábhárata* ma is ismert minden indonéz számára.¹³ Valamennyi Indiából ismert karakter megtalálható ezekben a művekben, és az események menete is javarészt követi az indiai változatot. Vannak azonban a két hagyomány között különbségek is. Miközben egy indiai és egy indonéz egyaránt megcsodálhatja Arjuna hősiességét, Bhīma erejét vagy Rāma és Sītā szerelmét, bizonyos karakterek, melyek csak az indonéz színdarabokban találhatók meg, következésképpen hiányoznak Indiából. Az Indonéziáról és elsősorban Jáváról szóló tudományos irodalomban sok szó esik az úgynevezett *panakawanokról*. A *panakawanok* olyan komikus figurák, akik a történetek indonéz változataiban állandó szereplői az eseményeknek. Bár aktívan nem vesznek részt a cselekményben, a háttérből irányítva mégis elengedhetetlen formálói annak, alakjuk pedig elválaszthatatlan az eposzok indonéz verziójától. A *panakawanokról* szóló értekezésekben sokszor felmerül, hogy mivel őket az indiai eposzokban nem lehet megtalálni, ezért egészen biztos, hogy a szigetvilágban hozzáadott elemeletről van szó, mely a helyi kultúra és ősvallás tovább élését mutatja.¹⁴ Bár nem kizárt, hogy ez a megállapítás alap-

Kempers, *Ancient Indonesian Art*, 15; Agus Sunyoto, *Atlas Wali Songo. Buku Pertama yang Mengungkap Wali Songo Sebagai Fakta Sejarah*. Tangerang, 2018, 399–407.

¹⁰ Prange, *Like Banners on the Sea*, 38.

¹¹ Coedès, *Indianized States*, 242; Erni Budiwanti, *Islam Sasak. Wetu Telu Versus Waktu Lima*. Yogyakarta, 2000, 288.

¹² Claire Holt, *Art in Indonesia. Continuities and Change*. Ithaca, 1967, 7; Raden Mas Soedarsono–Tati Narawati, *Dramatari di Indonesia. Kontinuitas dan Perubahan*. Yogyakarta, 2014, 99; Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*, 15.

¹³ Mulyono, *Wayang*, 5; Koentjaraningrat, *Javanese Culture*. Singapore, 1990, 288–289; Uó, *Javanese Court Dances*. In: *Tari dan Kesusasteraan di Jawa*. Ed. by Koentjaraningrat. Jakarta, 1959, 9; Soedarsono–Narawati, *Dramatari di Indonesia*, 47.

¹⁴ Holt, *Art in Indonesia*, 145.

vetően igaz, mégis érdemes mélyebben megvizsgálni. Valóban nem létezik az indiai hagyományban olyan karakter, mely rokonságot mutat a *panakawannal*? Ha jobban szemügyre vesszük a helyzetet, megállapíthatjuk: ugyan a két nagyeposzban valóban nem található ilyen szereplőt, a klasszikus szanszkrit drámában létezik egy hozzá hasonló. Ez nem más, mint a *vidūṣaka*, aki mindig a főhős közeli bizalmasa, és szerepe sokban emlékeztet a *panakawanéra*. Két fő funkciója ugyanis a szórakoztatás, illetve a főszereplők tanácsokkal való segítése. Ennek fényében érdemes szemügyre venni, milyen kapcsolat áll fenn a *vidūṣaka* és a *panakawan* között.

Mivel adataink szerint az indiai *vidūṣaka* több száz évvel korábban érhető tetten, mint az indonéz *panakawan*, ezért vizsgálódásunkat célszerűbb itt kezdeni.

A *vidūṣaka*

A *vidūṣaka* a szanszkrit drámák fontos karaktere. Már a *Nāṭyaśāstrā*ban találkozhatunk vele (13.137–146; 19.17–18; 35.76),¹⁵ mely a szanszkrit drámák mitikus eredetéről és szabályairól szóló mű.¹⁶ Minden bizonnyal ez a legkorábbi említése is, ugyanis a *Nāṭyaśāstrā* az általunk ismert indiai drámákat megelőzően írták.¹⁷ Keletkezési ideje, mint általában a régi indiai írásműveknél, nem határozható meg teljes bizonyossággal, de a legvalószínűbb becslések szerint valamikor Kr. u. 150 és 350 között írhatták.¹⁸ A szerző, egy bizonyos Bharata, a fentebb említett szöveghelyeken a *vidūṣakát* alacsony, púpos, kopasz, sánta, sárga szemű, kusza fogú, furcsa arcú figurának írja le.¹⁹ Azt is megemlíti, hogy célja a közönség szórakoztatása, ugyanis az ilyen megjelenés tipikusan nevetést vált ki a közönségből. Komikus voltát tovább fokozza vicces, kócsagszerű járása, melyet magasra emelt lábaival és hosszú lépteivel ér el. Rendezetlen, néha szakadozott ruhája és gyakran összefüggéstelen beszéde is fokozza a tréfás hangulatot.

A *vidūṣaka* nemcsak a *Nāṭyaśāstra* szerint tartozik a komikus hangulathoz (*hāsyā rasa*), hanem a dramaturgiát tárgyaló későbbi kézikönyvek is ebben a szerepben említik. 9–10. században írt műveiben, a *Śṛṅgāratilakā*ban (*Az erotika díszje*; 1.41) és a *Kāvyaśāstrā*ban (*A szépirodalom díszítményei*; 12.15) Rudraṭa is a *hāsyakārin* 'nevetést okozó' (azaz 'valaki, aki megnevettet') kife-

¹⁵ *The Nāṭyaśāstra Ascribed to Bharata Muni*. Transl. by Manmohan Gosh. Calcutta, 1952, 226–227, 340, 548.

¹⁶ Franciscus Bernardus Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka. On the Origin of the Sanskrit Drama*. Amsterdam, 1979, 36–37.

¹⁷ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 118.

¹⁸ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 119.

¹⁹ Vö. David Dean Shulman, *The King and the Clown in South Indian Myth and Poetry*. Princeton, 1985, 156; Lee Siegel, *Laughing Matters. Comic Tradition in India*. Delhi, 1989, 19.

jezést használja rá.²⁰ Szintén a 10. század környékén a *Daśarūpakā*ban (*A tíz drámai műfaj*; 2.9) Dhananjaya a *hāsyakṛt* (jelentése azonos a fentebbivel) szót vonatkoztatja rá.²¹ Az ebbe a jelentéskörbe tartozó szavak a dramaturgiával foglalkozó művekben egészen a 17. századig folyamatosan felbukkannak a *vidūśakā*val kapcsolatban. Egy másik szó, melyet gyakran említenek vele kapcsolatban, a *vaihāsika* szintén ’komikus karakter’-t, ’bohóc’-ot jelent.²² Valóban megfigyelhetjük, hogy a szanszkrit drámákban a *vidūśaka* már a megjelenésével is nevetést vált ki.²³ Mi ennek az oka?

Ahogy Lee Siegel az indiai humorról szóló könyvében kifejti, a testi deformítások önmagukban is gyakran nevetetik meg az indiai nézőközönséget.²⁴ A testi fogyatékoság a klasszikus szanszkrit drámákban egyfajta eszköze a komikus hangnemnek. Ha valamilyen testrész (például orr, szem vagy has) hiányzik, vagy túl nagy van belőle, esetleg groteszk az alakja (például púpos hát), akkor az automatikusan nevetségesnek számít, így a drámaírók ezt figyelembe véve rajzolják meg karaktereiket, és a színészek az előadásokon is erre utaló sminkben és ruhákban fognak megjelenni. Ez egy európai nézőnek elsősorban furcsának tűnhet, de ha a darab egészét nézzük, hamar meglátjuk az okát: a *vidūśaka* ugyanis csak a főhőssel (*nāyaka*) együtt értelmezhető. A szindarabok főhőse szinte minden esetben daliás, jó erőben lévő, jóképű, szép beszédű férfi, gyakran egy király, a *vidūśaka* pedig az ő közeli barátja.²⁵ A két karakter jelentős mértékben függ egymástól, igazából kiegészítik egymást.²⁶ A *nāyaka* tökéletes, gyakran már-már túlzottan idealizált alakja mellett a *vidūśaka* kontrasztot biztosít. Ez már megjelenésükben tetten érhető, de megfigyelhető a viselkedésükben is. A főhős gyakran a fellegekben jár, álmodozik, és számára a világ sokkal szebb és színesebb, mint a valóság;²⁷ vagy éppen ellenkezőleg, hősszerelmesként néha sötétebben lát bizonyos helyzeteket. A *vidūśaka* viszont nagyon is elvilági, főleg az „itt”-re és a „most”-ra gondol, és csípős megjegyzéseivel gyakran visszahúzza a főhőst a földre. Ám ha rá nem tud is hatni, a közönségnek címzett kiszólásai és kritikái mindig érzékeltetik a kettejük közötti kontrasztot.²⁸

²⁰ Rudraṭa, *Śṛṅgāratilaka*; Ruyyaka, *Saḥṛdayalīlā*. Ed. by Richard Pischel. Vārāṇasī, 1938, 10; Rudraṭa, *Kāvyālamkāra. Aṃśuprabhākhyā-hindīvyākhyā-sahita*. Ed. by Satyadev Caudharī. Dillī, 1965, 381.

²¹ *Śṛīdhanañjayaviracitaṃ Daśarūpakam*. Ed. by Baijanātha Pāṇḍeyaḥ. Dillī, 1999, 151.

²² Kuiper, *Varuṇa and Vidūśaka*, 203.

²³ Shulman, *The King and the Clown*, 156.

²⁴ Siegel, *Laughing Matters*, 19–21.

²⁵ Shulman, *The King and the Clown*, 155–156.

²⁶ Shulman, *The King and the Clown*, 157–158.

²⁷ Shulman, *The King and the Clown*, 160, 165–166.

²⁸ Shulman, *The King and the Clown*, 164–166.

Amikor Kālidāsa híres drámájában, az *Abhijñānaśākuntalamban* (magyarul *Sakuntalá felismerése* címmel olvasható²⁹) a főhős, a király, a szerelméről áradozik, akivel a remeték tanyáján találkozott, a *vidūśaka* tanácsai tele vannak gúnyos megjegyzésekkel:

„A KIRÁLY: Az aszketizáló lányok természetükből adódóan félénkek, de mégis: Ha ránéztem, szemét félrevonta, ha nevetett, egy másik okot keresett, a szerelem érzését, melyet visszatartott a jólneveltség, nem tárta fel, de el sem rejtette.

A VIDŰSAKA: Nyilván nem borulhat a karjaidba rögtön, amikor meglát!

A KIRÁLY: De amikor elváltunk egymástól, bár szégyenlősen, de kimutatta az érzelmeit:

Lábamat megsértette a fű, mondta, és váratlanul megállt a karcsú lány, miután már megtett pár lépést, és elfordítva tekintetét próbálta kiszabadítani háncsruháját a gallyak közül, bár [valójában] bele sem akadt a fába.

A VIDŰSAKA: Akkor bizony vegyél magadhoz elemóziát! Úgy látom, az aszketák erdejéből gyönyörligetet csináltál!”³⁰

Később, amikor a király elveszett kedvese miatt kesereg, szintén hasonló stílusú választ kap:

„A KIRÁLY: Ó, barátom! Ahogy mondják, a bajok befurakszanak a résekbe. Igaz ez a beszéd, mert:

Amikor a bölcs lányának emlékképét eltakaró sötétségtől megszabadult az elmém, Káma engem legyőzni vágyva újra helyezte mangónyilát, barátom!

²⁹ *Sakuntalá felismerése*. Ford. Vekerdi József–Tellér Gyula In: *Kālidāsa válogatott művei*.

Ford. Rab Zsuzsa et al. Budapest, 1961, 229–315

³⁰ Az eredeti szöveg:

*rājā – nisargād evāpragalbhas tapasvikanyājanah | tathāpi tu |
 abhimukhe mayi samhr̥tam īkṣitam hasitam anyanimittakṛtodayam |
 vinayavāritavṛttir atas tayā na vivṛto madano na ca samvṛtah ||11||
 vidūśakah – na kkhū diṭṭhamettassa tuha amkaṃ samārohadi |
 rājā – mithah prasthāne punah śālīnatayāpi kāmam āviṣkṛto bhāvas tatrabhavatyā tathā hi |
 darbhānkureṇa caraṇah kṣata ity akāṇḍe
 tanvī sthitā katicid eva padāni gatvā |
 āśīd vivṛttavadanā ca vimocayantī
 śākhāsu valkalam asaktam api drumāṇām ||12||
 vidūśakah – teṇa hi gihīdapāheo hohi | kidam tue uvavaṇaṃ tavovaṇaṃ tti pekkhāmi |*

A részleteket mindig e kiadás alapján idézem: The *Abhijñānaśākuntalam* of Kālidāsa. Ed. by Moreśvar Rāmcandra Kāle. Delhi, 1980, 74–77 (a fenti szakasz a 2. felvonás 11–12. verse és az utána következő sor). A főszövegben szereplő magyar fordítás, ha másként nem jelzem, mindig a saját munkám. A verseket prózában fordítottam, helyüket a két oldali behúzás jelzi.

A VIDÚSAKA: Várj csak! Ezzel a husággal elpusztítom Kaṇḍarpa (a szerelem istene) nyílvesszejét!”³¹

Amikor a király a szerelméről festett képet nézegeti, és valóságosnak hiszi a festményt, melyen éppen egy méh támadja meg kedvesét, a *vidūṣaka* eleinte belemegy a játékba, hogy barátján szórakozhasson, de hamarosan újra ő téríti vissza a valóságba:

„A KIRÁLY: Hogy te nem állsz meg a parancsomra?! Halld hát most szavamat: Ha megsérted kedvesem finom *bimba*-rügyszőz hasonló alsó ajkát, mely kívánatos, mint a sértetlen fiatal hajtás a fán, és melyet gyengéden megcsókoltam, akkor téged egy lótusz belsejébe zárlak!

A VIDÚSAKA: Egy ilyen kegyetlen büntetéstől hogyan félné? (*Nevetve, magában*) Ez bizony megőrült! És én is a vele való érintkezéstől hozzá hasonlóvá váltam. (*Hangosan*) Hé! Hiszen ez csak egy kép!”³²

A *vidūṣaka* az álmodozó *nāyakát* minden helyzetben képes visszarántani a valóságba. A *Mṛcchakaṭika* című műben (magyarul *Agyagkocsika* címmel olvasható³³) a főszereplő, Cārudatta egy elszegényedett, de jótettei miatt népszerű ember, barátja, Maitreya pedig egy papi szolgálatait csak ímmel-ámmal teljesítő bráhmaṇa. Gyakran vannak gúnyos megjegyzései, például amikor egy zenei előadásról tartanak hazafelé:

„CSÁRUDATTA: Ó, milyen szép volt Rébhila mester éneke! A *viná* egy olyan drágakő, mely nem a tengerből származik! Miért is?

³¹ Az eredeti szöveg (*Abhijñānaśākuntalam*, 214–217 [6. felvonás 8. vers és az utána lévő sor]):

rājā – vayasya yad ucyate randhropanipātino ’narthā iti tad avyābhicāri vacaḥ | kutaḥ | munisutāpraṇayasmṛtirodhiṇā mama ca muktam idaṃ tamasā manaḥ | manasijena sakhe prahariṣyatā dhanuṣi cūtaśaraś ca niveśitaḥ ||8|| vidūṣakaḥ – ciṭṭha dāva | imiṇā daṇḍakaṭṭhena kandappabāṇaṃ nāśessam |

³² Az eredeti szöveg (*Abhijñānaśākuntalam*, 234–237 [6. felvonás 20. vers és az utána levő sorok]):

rājā – evaṃ bho na me śāsane tiṣṭhasi | śrūyatāṃ tarhi saṃprati | aklīṣṭabālarupallavalobhanīyaṃ pītaṃ mayā sadayam eva ratoṣaveṣu | bimbādharāṃ sprśasi ced bhramara priyāyās tvāṃ kārayāmi kamalodarabandhanastham ||20||

vidūṣakaḥ – evaṃ tikkhaṇadaṇḍassa kiṃ ṇa bhāissadi | (prahasya | ātmagatam |) eso dāva ummatto | ahaṃ pi edassa saṃgeṇa īdisavaṇṇo via saṃvutto | (prakāśam |) bho cittaṃ kku edaṃ |

³³ Az *Agyagkocsika*. *Mrcs-cshakatika*. *Súdraka király drámája*. Ford. Schmidt József. Gyoma, 1925, 3–100.

A vágyakozónak szívéhez illő társ; ha késik a találka, a legjobb időtöltés; az elválastól szenvedőknek nagyon kellemes megnyugtatás; a szerelmesnek szenvedélyt növelő öröm.

A VIDÚSAKA: Jaj, menjünk már haza!

CSÁRUDATTA: Milyen csodálatos volt Rébhila úr éneke!

A VIDÚSAKA: Engem bizony két dolog nevelt meg: ha egy nő szanszkritul hangosan olvas, vagy ha egy férfi túl lágy hangon énekel. Az a nő, aki szanszkritul hangosan olvas, egy orránál megkötözött tehénhez hasonlóan szuszogva beszél, az a férfi pedig, aki túl lágy hangon énekel, olyan, mint egy elszáradt jázminfüzért hordó öreg pap mantrázása, mely számomra egyáltalán nem kellemes.³⁴

A két karakter tehát kiegészíti egymást.³⁵ Míg az egyik álmodozó, könnyen elragadtatja magát, és a valóságot is gyakran torzán látja, a másik mindig józan, pragmatikus és kíméletlenül őszinte. Olyanok, mint a mérleg két serpenyője, melyek csak akkor kerülnek egyensúlyba, ha mindkettő szerepet kap. Úgy is tűnhetne, hogy a kettő egymástól függ, de ez a leírás nem fed minden esetben a valóságot. Ugyanis bár sok szanszkrit drámának, mondhatni, elengedhetetlen karaktere a *vidūṣaka*, az esetek többségében sokkal inkább ő függ a *nāyaka*tól, mintsem fordítva. A *nāyaka* önállóan is létezhetne a *vidūṣaka* nélkül, a *vidūṣaka* azonban már nem lenne életképes egyedül, a *nāyaka* nélkül.³⁶ Teljes egészében tőle függ, mert ő igazából csak egy tükör: a főhős torz tükre, melyben a magából hiányzó tulajdonságok vannak felerősítve. A *nāyaka* személyéhez nem ad hozzá fontos elemeket, a dráma nélküle is működne. E tulajdonságok a *vidūṣakában* megjelenítve és felerősítve azonban kiválóan alkalmasak a közönség szórakoztatására.

³⁴ Az eredeti szöveg (*Mahākaviśūdrakapraṇītam Mṛcchakaṭikam. Savimarśa bhāvaprakāśikā saṃskṛtahindīvyākhyopetam*. Ed. by Jaysānkarlāl Tripāṭhī. Vārāṇasī, 2002, 183–185 [3. felvonás 3. vers és a megelőző és következő sorok]):

cārudattaḥ – aho aho! sādhu, sādhu rebhilena gītam | vīṇā hi nāma asamudrotthitam ratnam | kutaḥ –

*utkaṅṭhitasya hṛdayānuguṇā vayasyā
saṅketake cirayati pravaro vinodaḥ |
saṃsthāpanā priyatamā virahāturaṇām
raktasya rāgaparivṛddhikaraḥ pramodaḥ ||3||*

vidūṣakaḥ – bho ehi, geḥaṃ gacchemha |

cārudattaḥ – aho! suṣṭhu bhāvarebhilena gītam |

vidūṣakaḥ – mama dāva duvehiṃ jjeva hassaṃ jāādi, itthiāe sakkaṃ paṭhanṭīe maṇusseṇa a kāalīṃ gāanteṇa. itthiā dāva sakkaṃ paṭhanṭī, diṇṇaṇavaṇassa vi giṭṭhī, ahiṃ susuādi. maṇusso vi kāalīṃ gāanto sukkhasumaṇodāmaṇeṭṭhido vuḍḍhapurohido vi mantaṃ javanto, diḍḍhaṃ me ṇa roadi |

³⁵ Shulman, *The King and the Clown*, 160.

³⁶ Shulman, *The King and the Clown*, 169.

Ennek ellenére mégsem mondhatjuk, hogy a *vidūṣakára* egyáltalán nincs szükség. Szerepe sok esetben, még ha csak egy pillanat erejéig is, de központivá válik. Ennek azonban ő maga nincs tudatában, sőt minden esetben az ügyetlensége az, ami ebben közrejátszik: egy alapvetően kellemetlen helyzetet teremt, mely végül mégis jóra fordítja az eseményeket. A karakter neve, a *vidūṣaka* maga is erre utal, ugyanis szabad fordítása „Rontóka”, azaz egy olyan ember, aki állandóan elrontja a dolgokat.³⁷ Nem ritka, hogy titkokat fecseg ki, és ezzel bajba sodorja a főhőst.³⁸ Ez azonban a drámákban gyakran továbbblendíti az eseményeket a holtpontra.

A *Mṛcchakaṭikā*ban például Maitreya álmában odaadja a betörőnek a házban található egyetlen ékszer, éppen azt, melyet a főhős szerelme bízott rá.³⁹ Ezzel ugyan kellemetlen helyzetet teremt, de később ez lesz az alapja a *nāyaka* és a szerelme közötti találkozásoknak, melyből azután a későbbi cselekmény kifejlődik. Egy másik műben, a *Mālavikāgnimitrā*ban (*Málaviká és Agnimitra* [a két főhős neve], magyarul *A király és a bajadér* címmel olvasható⁴⁰) a *vidūṣaka* Gautama szintén álmában mond el egy titkot, melyet a nem megfelelő ember hall meg.⁴¹ Ezzel bonyodalmakat okoz, de végül pont ez fogja előmozdítani a nehéz helyzet megoldását. A *vidūṣaka* természetesen nem csak ügyetlenségével tud segíteni, hiszen ugyanebben a műben ravasz tanácsai is sokat lendítenek az eseményeken, például amikor egy mondvacsinált táncverseny ürügyén sikerül a királyt megismertetnie szerelmével,⁴² vagy amikor egy színlelt kígyómarás révén szerzik meg a királyné gyűrűjét, melynek kulcsszerepe van a történetben.⁴³

Bármennyire központi szerepe lehet is – akár trükkjei révén – átmenetileg a *vidūṣakának*, a szó szoros értelmében sohasem eszes. Bizonyos megfigyelései néha valóban hasznosnak bizonyulnak, mégis mindig megmarad ügyetlen és alapvetően nem túl okos természete. Akár azt is mondhatnánk, hogy jó ötletei inkább kivételek, melyek erősítik a szabályt. Ezzel ő maga természetesen nincs tisztában, és sok darabban kérkedik – meglehetősen hiányos – tudásával. A *Priyadarśikā*ban (*Prijadarsiká* [az egyik főszereplő neve]), melyet a hagyomány szerint Harṣa király írt, Vasantaka, a bráhmán *vidūṣaka* a palotában élő papok szent iratokban való jártasságát igyekszik bizonygatni.⁴⁴ Elmondja, hogy az itteni bráhmanák nemcsak három-négy, hanem öt-hat Védát is kitűnően

³⁷ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 207–208; Shulman, *The King and the Clown*, 167.

³⁸ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 206–207.

³⁹ *Mṛcchakaṭikā*, 208–215 (3. felvonás).

⁴⁰ *Kālidāsa válogatott művei*, 169–228 (a dráma fordítása Schmidt József munkája).

⁴¹ *Mahākavi Śrīkālidāsaviracitaṃ Mālavikāgnimitram. Prakāśa nāmaka saṃskṛtahin-dīṭhokādvagopetaṃ*. Ed. by Paṇḍita Śrī Rāmacandra Miśraḥ. Banāras, 2008, 181–182 (4. felvonás 15. és 16. verse közötti rész).

⁴² *Mālavikāgnimitram*, 1–80 (a teljes 1. és 2. felvonás).

⁴³ *Mālavikāgnimitram*, 147–155 (a 4. felvonás 3. és 5. verse közötti rész).

⁴⁴ Siegel, *Laughing Matters*, 206.

ismernek. Ezzel rögtön el is árulja magát és azt, hogy valójában semmit nem tud a vallásról, hiszen a hinduizmus legszentebb iratainak számító Védákból csak négy van. Tudatlansága mindenki számára evidens, nemcsak a színdarab közönségének, de a többi szereplőnek is. A király magában nevetve rögtön meg is jegyzi, hogy nem is gondolta, hogy a bráhmanák tudását az ismert Védák számában szokás mérni. Ebből is jól látszik, hogy a *vidūṣaka* az esetek többségében csupán mulattat, annak ellenére, hogy ő maga mindig mindent komolyan gondol, és igazából nem célja a nevetetés. Gyakran saját okoskodása okozza a vesztét: bár elmés szófordulatokat használ, azok révén végül mégis ő maga esik bele saját csapdájába.⁴⁵ Általában nem szándékosan viselkedik így, tehát a *vidūṣaka* akarata ellenére szórakoztat.⁴⁶ Shulman szavaival élve inkább rajta nevetünk, mintsem vele.⁴⁷

Az önellentmondás nemcsak a *vidūṣaka* szavaiban és tetteiben érhető tetten, hanem személyében is. A *vidūṣaka* mindig bráhmana, azaz a hinduizmus papi kasztjába tartozik. Ez egyfelől szükséges, hiszen csak így lehet rangban hasonló a *nāyaka*-val, aki gyakran királyi személy, enélkül nem kritizálhatná, és nem fűzhetne tetteihez gúnyos megjegyzéseket. Másfelől ez ellentmond mindenki számára evidens tudatlanságának és félművelt voltának.⁴⁸ Igyekszik rangjához méltóan bráhmanaként viselkedni, de minden esetben csak azt bizonyítja, hogy tudása és felkészültsége erősen megkérdőjelezhető. A *Nāgānanda* (*A kígyók öröme*) című drámában még a valódi Védákból sem képes idézni.⁴⁹ Az *Avimāarakában* (*Avimāra* a darab főhősének a neve) pedig a *Rámájánáról*, mely alapvetően hősi eposz, de a hinduizmus szempontjából is kiemelt szerepe van, azt hiszi, hogy dramaturgiáról írt kézikönyv.⁵⁰ Tehát nemcsak az általános dolgokat nem ismeri megfelelően, de saját hivatásához sem ért, utóbbinak egy alkalommal még ki is mondja a haszontalanságát. A *Mṛcchakaṭikában*, amikor Cārudatta megkéri a *vidūṣaka* Maitreyát, hogy mutasson be áldozatot az isteneknek, ő visszautasítja a kérést: „Mivel az istenek nem lesznek kegyesek hozzád, még ha így tiszteled is őket, így hát mi haszna van az istentiszteletnek?”⁵¹

Talán furcsának tűnhet, hogy egy ilyen, jellemzően félművelt karakter mindig bráhmana, azaz az indiai társadalom legmagasabb kasztjába tartozik, mely ráadásul a vallási rítusokért felelős. A papi réteg tagjai azonban paradox módon pont emiatt kerülnek olyan a helyzetbe, mely kedvezőtlen színben tünteti fel őket. A bráhmanákról írt szövegek ugyanis az indiai történelem minden

⁴⁵ Shulman, *The King and the Clown*, 167–168.

⁴⁶ Shulman, *The King and the Clown*, 156.

⁴⁷ „Laugh »at« rather than »with«.” Shulman, *The King and the Clown*, 168.

⁴⁸ Shulman, *The King and the Clown*, 160–161.

⁴⁹ Shulman, *The King and the Clown*, 161.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Az eredeti szöveg (*Mṛcchakaṭikam*, 52 [1. felvonás 15. és 16. verse közötti rész]): *jado vvaṃ pūijjantā vi devadā ṇa de pasīdanti tā ko guno deveṣuṃ accidesuṃ* |

korszakában gyakran tesznek említést álszentségükről.⁵² Szóba kerül, hogy bár szentként tekintenek rájuk, kötelességeiket csak kevesen veszik közülük komolyan. Ennek ellenére mindig igyekeznek fenntartani a látszatot, mert ettől függ a megélhetésük. Egy külső szemlélő számára kedvesnek és segítőkésznek tűnhetnek, de ha ez a viselkedés valami miatt nem áll érdekükben, akkor hanyagok és kegyetlenek. Vallási kötelességeiket nem veszik komolyan, tisztátalanok, és a társadalmi normák sem mindig érdeklik őket. Végrehajtják ugyan a rítusokat, de kivitelezésük sokban függ a megrendelőtől és a hívőktől mint „nézőközönségtől”. Ha sokan vannak, a rítus hosszú és szép, de ha nincs jelen senki, akkor hamar véget ér. A többségük elsősorban nem is az istenek tisztelete miatt végzi el a szertartásokat, hanem a fizetségért, melyet a megrendelőtől kap. Mivel elsősorban a jutalmat nézik, ezért az indiai társadalom már kezdetől fogva fenntartásokkal kezelte a bráhmánák „tudását”. A *Padmaprābhṛtaka* (*Az ajándék lótusz*) című drámában is azt állítják az egyik bráhmána karakterről, Pavitrakáról, hogy olyan tisztátalan ember, aki a tisztaság illúziójával szerzett magának hírnevet.⁵³ Nem csoda tehát, hogy a szanszkrit drámák „Rontókája”, a főhős ügyetlen és félművelt, mégis mélyen tisztelt barátja mindig bráhmána. Tipikus bráhmánáról van szó, aki igyekszik a legszentebb és legokosabb képet mutatni magáról, mégis mindenki tudja, hogy a valóság teljesen más.

Az illúzió tehát átlátszó, mégis működik. Működnie kell, ugyanis a rítusokat csak bráhmána végezheti el, ezért legyen ő bármilyen, az átlagember kénytelen megrendelni a szolgáltatásait, ha teljesíteni akarja vallási kötelességeit. Ez mindig így is volt az indiai történelem folyamán, az emberek fizettek nekik, sőt szolgálataik fizetségeként etették is őket.⁵⁴ Itt érkezünk el a *vidūṣaka* másik jellemzőjéhez: nagy étvágyához és ehhez illő méretes hasához.

A *vidūṣaka* mindig kövér, amit akár a testi fogyatékoságok felsorolásába is bevehetünk, hiszen ez még jobban kontrasztba állítja a tökéletes külsejű főhőssel.⁵⁵ Bráhmána mivolta miatt azonban itt többről van szó, mint egyszerű testi deformitásról. Ez egy olyan fontos jellegzetesség, melyet minden drámában kidomborítanak, ugyanis amellet, hogy a színpadon az őt alakító színész ezt nyilván el is játszotta, a drámák szövegében a *vidūṣaka* folyamatosan az evésről beszél, és szinte minden hasonlata az ételek körül forog.⁵⁶ A nagy étvágy tipikusan a bráhmánák tulajdonsága, akiket nemcsak a drámákban neveznek falánk embereknek, hanem más irodalmi művekben is.⁵⁷ A drámákban is könnyű a *vidūṣakát* az étel ígéretével bármire rávenni vagy bárhová elcsalni.

⁵² Siegel, *Laughing Matters*, 197–198.

⁵³ Siegel, *Laughing Matters*, 198.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Siegel, *Laughing Matters*, 22.

⁵⁶ Siegel, *Laughing Matters*, 199; Shulman, *The King and the Clown*, 158.

⁵⁷ Siegel, *Laughing Matters*, 199.

A legnagyobb örömmel lakomákon vesz részt,⁵⁸ de még a vallási rítusokon felajánlott ételek sincsenek biztonságban az étvágyuktól. A főhősnek is gyakran azért igyekszik segíteni céljai elérésében, mert cserébe valamiféle ételt remél.⁵⁹ Az *Abhijñānaśākhakuntalam*ban már az elején elárulja magát:

„A KIRÁLY: Miután megpihentél, légy kedves segíteni nekem egy egyáltalán nem fárasztó feladatban!

A VIDÚSAKA: Esetleg egy *módaka* elfogyasztásában? Akkor én örömmel megragadom a lehetőséget!”⁶⁰

Mikor nem érti, hogy a király miért egy remetelánnyról áradozik, a felhozott hasonlat is ételekről szól: „Mintha valaki megundorodott volna az édes datolyától, és tamarindra vágyna, pont olyan ez a vágyad, mely megveti a női gyöngyszemek élvezetét a háremedben!”⁶¹

A *Mālavikāgnimitr*ban, miután a király szerelme fellépett a mondvacsinált táncversenyen, és meggyőződhetek érzelmeiről, a *vidūśaka* meg sem várja, hogy a lány ellenfele is bemutassa tánctudását, rögtön berekeszti a versenyt, mert máris enni akar: „Hajjaj! Hajjaj! Újra eljött számunkra az étkezés ideje! Annak a szokásos idejét a tiszteletreméltó orvosok szerint káros odébb tenni.”⁶² Itt is hamar kiderül, hogy mire vágyik, hiszen amikor a szerelemittas király a *vidūśaka* segítségét kéri a lány meghódításában, az cserébe ételt kér:

„A KIRÁLY: Barátom!

Amikor összekapcsolódik a valódi szépség a művészettel és a kellemmel, abból Káma sors által alkotott mérgezett nyila lesz!

Mi kell még több? Barátom, gondolnod kell rám!

A VIDÚSAKA: De neked is rám, uram! Olyan erősen ég a gyomrom belül, mint egy piaci serpenyő.

A KIRÁLY: Bizony úgy lesz! De te is tégy meg mindent a barátodért!”⁶³

⁵⁸ Siegel, *Laughing Matters*, 199–200.

⁵⁹ Shulman, *The King and the Clown*, 158.

⁶⁰ Az eredeti szöveg (*Abhijñānaśākhakuntalam*, 62–63 [2. felvonás 3. és 4. verse közötti rész]):
rājā – viśrāntena bhavatā mamāpy ekasminn anāyāse karmaṇi sahāyena bhavitavyam |
vidūśakah – kiṃ modaakhajjiāe | teṇa hi aam sugahīdo khaṇo |

⁶¹ Az eredeti szöveg (*Abhijñānaśākhakuntalam*, 70–71 [2. felvonás 8. és 9. verse közötti rész]):
jaha kassa vi piṇḍakhajjūrehiṃ uvvejiddassa tintiḍiāe ahilāso bhava taha itthiāraṇaparibhoiṇo
bhavado iam abbhatthaṇā |

⁶² Az eredeti szöveg (*Mālavikāgnimitram*, 76 [2. felvonás 12. és 13. verse közötti rész]):
aviha aviha | amhāṇam una bhoṇavelā uvatṭhidā | atahodo uidavelādikame ciiccahā dosam
udāharanti |

⁶³ Az eredeti szöveg (*Mālavikāgnimitram*, 78–79 [2. felvonás 13. vers és a következő sorok]):
rājā – vayasya,
avyājasundarīm tāṃ vijñānena lalitena yojayatā |

Összefoglalva az elmondottakat, a *vidūṣakának* állandó jellemzője az evés, ami jól illik a karakter társadalmi helyzetéhez. Ez egyszeresmind a humor egyik fő forrása is, mely jól kiegészíti – vagy akár még fel is erősíti – egyéb testi fogyatékoságait. Így a *vidūṣaka* tökéletes ellentéte a hibátlan külsejű *nāyakának*, akivel azonban közeli barátok is. Különbözőségük nemcsak külső tulajdonságaikban, hanem jellemükben is megnyilvánul, ugyanis míg a *nāyaka* gyakran nem látja a valóságot, és álomvilágban él, addig a *vidūṣaka* két lábbal áll a földön, és mindig igyekszik visszarántani a másikat. Hiába ellentétes figurák, egymástól függnék, és furcsa párt alkotnak. Bár a főhős valószínűleg társa nélkül is meg lenne, annak jelenléte és ügyetlen trükkjei mégis közelebb viszik őt céljához. A *vidūṣakának* viszont a léte és megélhetése függ patrónusától.

Apanakawan

A kultúra átterjedésével nemcsak az Indiából származó vallások és politikai rendszerek jelentek meg az indonéz szigetvilágban, hanem a művészetek terén is jelentős változásokat figyelhetünk meg. Jól látható ez az ekkoriban emelt templomokon, de az irodalmi hagyományban is. Az indiai eposzok, melyek egyszerre vallási szövegek és szépirodalmi művek, nagyon hamar megjelentek, mégpedig először Jáva szigetén. Az első bizonyíték arra, hogy ismerték a *Rámájanát* és a *Mahábháratát*, a mai Yogyakarta közelében található Prambanan templomegyüttes, melyet valamikor a 9–10. században építettek.⁶⁴ Falai ugyanis tele vannak a *Rámájanából* vett jeleneteket ábrázoló domborművekkel.

Nagyjából ezzel egyidős az első jávai nyelven ránk maradt irodalmi mű is, mely szintén egy *Rámájana*-feldolgozás.⁶⁵ Ekkor már a másik nagyeposz, a *Mahábhárata* is bizonyosan eljutott Jávára, amit egy 907-re keltezett, Balitung király (uralk. 898–910) által kiadott közép-jávai rézfelirat bizonyít.⁶⁶ Ez egy földadományt örökít meg, melynek átadó szertartásán egy Jaluk nevű ember recitálta a *Rámájanát*, egy bizonyos Nalu egy Bhīma hercegről (*Bhīma kumāra*) szóló történetet mesélt, harmadikként pedig Galigi szintén egy Bhīmáról szóló történetet (talán ugyanazt, mint Nalu, vagyis a *Bimma ya kumāra* címűt) adott

*parikalpito vidhātrā bāṇaḥ kāmasya viṣadigdhaḥ ||13||
 kiṃ bahunā | sakhe, cintayitavyo śmi |
 vidūṣakaḥ – bhavadā vi ahaṃ | diḍhaṃ vipaṇikandū via me uarabbhantaram ḍajjai |
 rājā – evam eva bhavān suhṛdarthe 'pi tvaratām |*

⁶⁴ Holt, *Art in Indonesia*, 54.

⁶⁵ Petrus Josephus Zoetmulder, *Kalangwan. A Survey of Old Javanese Literature*. The Hague, 1974, 231 (<https://doi.org/10.1163/9789004656963>).

⁶⁶ Soedarsono–Narawati, *Dramatari di Indonesia*, 94–95; Holt, *Art in Indonesia*, 128–129, 282.

elő árnybábokkal (*wayang*). Mivel Bhīma a *Mahābhārata* egyik főszereplője, bizonyos, hogy ekkor már ezt a művet is ismerték.

Ezt követően még sokkal több írott forrás és templomfalakra faragott dombormű tanúskodik arról, hogy Jáván komoly hagyománya alakult ki az indiai eposzok mesélésének.⁶⁷ Az eredeti történeteket újra és újra feldolgozták, hozzáadtak elemeket, illetve elvettek belőlük, amivel saját jávai verziójukat teremtették meg. Sok olyan alkotás is megjelent, mely indiai stílusban dolgozta fel a helyi folklór történeteit.⁶⁸

Ezekben – legyen szó írott műről, színpadon előadott táncról vagy bábjátékról, esetleg egy templom falán látható domborműről – újra és újra felbukkanak az indiai *vidūśakāra* nagyon hasonlító *panakawanok*. Ha nem számítjuk a Borobuduron (8–9. század) megjelenő gnómszerű alakot,⁶⁹ melynél nem egyértelmű, kit ábrázol, akkor először egy irodalmi műben, a Mpu Panuluh által 1188-ban írt *Ghaṭotkacāśrayāban* (*Ghaṭotkacsa története*) találkozunk velük,⁷⁰ mely Bhīma fiának, Ghaṭotkacának a kalandjait meséli el. Ebben a *panakawanok* az indiai *vidūśakā*hoz hasonlóan végigkísérik a főhóst a történeten, tanácsokat adnak neki, és tréfás megjegyzéseikkel gyakran megnevettetik az olvasót.

Ahogy fentebb már említettem, a *panakawanok* létezését Indonézia hindu korszakában nemcsak az írott források bizonyítják, hanem a domborművek is, melyeken a 13. századtól állandó a jelenlétük. Több templomon is láthatunk olyan eposzi jeleneteket ábrázoló faragásokat, melyeken a hősök mellett a *panakawanok* is felbukkannak. A kelet-jávai Candhi Jagón (13–14. század) Arjunát kísérik,⁷¹ a Candhi Surawanán (14. század vége) pedig szintén egy Arjunáról szóló történetben (*Arjuna Vīvāha; Arjuna házassága*) találkozunk velük.⁷² Nemcsak indiai, hanem jávai hősök meséiben is megjelennek: a Penanggunganban található templom egyik domborművén a jávai mesehóst, Panjit is kíséri egy *panakawan*.⁷³ Szórakoztató funkciójuk ezekről az ábrázolá-

⁶⁷ Részletes felsorolást ad a templomokról: Mulyono, *Wayang*, 158–159. Az irodalmi művekről szintén olvashatunk a szakirodalomban: Mulyono, *Wayang*, 66–69; Stuart Owen Robson, *Arjunawiwāha. The Marriage of Arjuna of Mpu Kaṅwa*. Leiden, 2008, 4–8, 11; Holt, *Art in Indonesia*, 67–68, 75; S. Supomo, *Bhāratayuddha. An Old Javanese Poem and its Indian Sources*. New Delhi, 1993, 7–13.

⁶⁸ Ezek leghíresebbje az ún. Panji-ciklus, mely Kelet-Jáván keletkezett legkésőbb a 15. században, és annyira népszerűvé vált, hogy később nemcsak az egész indonéz szigetvilágban terjedt el, hanem még Thaiföldön, Kambodzsában és Laoszban is ismert lett. Holt, *Art in Indonesia*, 274–275; Soedarsono–Narawati, *Dramatari di Indonesia*, 63–65.

⁶⁹ Holt, *Art in Indonesia*, 83.

⁷⁰ Mulyono, *Wayang*, 69; Stuart Owen Robson, *The Kakawin Ghaṭotkacāśraya by Mpu Panuluh*. Tokyo, 2016, 78–79 (10.7), 148–149 (26.2), 170–175 (29.1–11), 196–199 (34. ének), 206–207 (36.3).

⁷¹ Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*, 84–86.

⁷² Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*, 96.

⁷³ Holt, *Art in Indonesia*, 88–90.

sokról is egyértelmű: a Tulungagungban lévő templomon (14. század) például egy tréfás jelenetben egy *panakawan* egy szörnyel és egy madárral beszélget.⁷⁴

A *panakawanok* nagyon népszerűek lehettek ebben a régióban, amit nemcsak gyakori megjelenésük mutat, hanem az is, hogy amikor a szigetvilágban a 15–16. században elterjedt, majd uralkodóvá vált az iszlám, a helyiek átmentették őket új vallásukba. Valójában azonban nemcsak ők kerültek át az indonéz muszlim kultúrába, hanem az egész irodalmi hagyomány is, mely javarészt hindu történetekre épült. A legenda szerint⁷⁵ a Jáva szigetén az iszlámot térítő kilenc szent (*wali sanga*) észrevette, hogy mennyire mélyen gyökerezik a helyi kultúrában a *Rámájana* és a *Mahábhárata*, illetve a két eposz hőseiről szóló egyéb történetek, melyeket gyakran adtak elő bábjátékkal és tánccal. A kilenc szent úgy látta, hogy ezt a hagyományt nem lehet eltüntetni, ezért úgy döntöttek, hogy rajtuk keresztül fogják elterjeszteni az iszlámot. Ők maguk is megtanulták az eposzokat, sőt közülük többen *wayang*-előadóvá (*dhalang*) váltak, és térítő-útjaikon a két nagy eposz meséin keresztül tanították az új vallást. Míg az eredeti történetek sok helyütt tartalmazznak a hinduizmusra vonatkozó tanításokat, ők ezeket mind kigyomlázták előadásaikból, és helyüket az iszlám vallást tanító szövegekkel töltötték fel. Előfordulhatott, hogy az eposzok hőseinek erkölcsös cselekedeteit a jó muszlim példaként adták elő, és tetteiket végig a Koránban írottakhoz vagy Mohamed próféta élettörténetéhez hasonlították. Így nem meglepő, hogy a helyiek nagyon gyorsan megismerkedtek az iszlámmal, és mivel a tanítás az előadásokon kedvenc hőseik szájából hangzott el, hamar felvették az új vallást.

Ebben a folyamatban kiemelt szerep jutott a *panakawanok*nak. Ők voltak ugyanis azok, akik az események állandó kommentátoraiként a legtöbb muszlim tantételt és a legtöbb vallási szabályt megfogalmazták.⁷⁶ Ettől kezdve erős jellemű, tiszteletre méltó személyek lettek, akiknek az volt a céljuk, hogy a hallgatóságot a helyes erkölcsökre és az Istenbe vetett állandó bizalomra intsék. Annyira fontosnak tartották az iszlámmal való kapcsolatukat, hogy megjelent az a legenda, mely a *panakawanok*at az iszlámot térítő szentek találmányának tartja. A történet szerint⁷⁷ az egyik ilyen szent, Sunan Kalijaga volt az, aki a legtöbbet foglalkozott a *wayang* játékokkal, és kifejezetten azért találta ki a *panakawan* figurákat, hogy muszlim vallási tanításokat adjon a szájukba. Állítólag még a nevüket is ő alkotta meg az arab nyelv alapján, s ezek mind szimbolikus jelentéssel bírnak.⁷⁸ Az elképzelés szerint *Semar*, a legidősebb *panakawan*

⁷⁴ Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*, 98.

⁷⁵ Ar. Mb. Rahimsyah, *Kisah Wali Songo. Penyebar Agama Islam Di Tanah Jawa*. Surabaya, 2011, 54, 73; Sunyoto, *Atlas Wali Songo*, 265–279, 310, 373.

⁷⁶ Marsaid, *Islam dan Kebudayaan. Wayang Sebagai Media Pendidikan Islam di Nusantara. Kontemplasi* 4 (2016/1) 113–114.

⁷⁷ Sunyoto, *Atlas Wali Songo*, 268–270.

⁷⁸ Suwardi Endraswara, *Mistik Kejawaen. Sinkretisme, Simbolisme, dan Sufisme dalam Budaya Spiritual Jawa*. Yogyakarta, 2014, 133.

neve az arab *mismārb*ól jön, ami 'szög'-et jelent, mert ő rögzíti a „laza” dolgokat (például az erkölcsöt).⁷⁹ A *Nala Gareng* név eredete a *nāla qarīn* kifejezés lenne, melynek megközelítő jelentése: '(sok) barátot szerezni', hiszen egy jó muszlimnak sok barátja van.⁸⁰ *Petruk* neve az arab szóösszetételből, a *fa-tarakáb*ól származna, mely azt jelenti, hogy 'elhagyni', mert a jó muszlim mindent elhagy, ami nem Isten felé vezet.⁸¹ A *Bagong* név pedig a *bagā* 'elnyomni' igéből jönne, hiszen a muszlim elnyomja magában a káros érzelmeket.⁸² Ezek a népetimológiaiak nem állják meg a helyüket: a nevek arab eredetüként való értelmezése minden esetben vagy egy nyelvtanilag hibás alakból indul ki, vagy pedig a megadott jelentés pontatlan. Ez a magyarázat tehát kifejezetten erőltetett, mégis jól mutatja, mennyire fontos volt a jávaiak számára, hogy kedvenc karaktereiket szorosan összekapcsolják új vallásukkal.

Ennek fényében talán nem meglepő, hogy a *panakawanok* a későbbi korokban is népszerűek maradtak, és mind a mai napig azok. A színelőadások, bábjátékok és gyakran a táncos előadások állandó szereplői. Külsőleg nem sokban különböznek az indiai *vidūṣakától*: náluk is fontos a torz megjelenés, mely a daliás főhősökkel kontrasztban komikus hatást vált ki. Míg azonban Indiában *vidūṣakából* mindig egy van, addig az indonéz *panakawanból* általában egyszerre több jelenik meg a színen. Már a fentebb említett első írott forrásban, a *Ghaṭotkacāśrayában* is több *panakawan* szerepel (bár igaz, hogy közülük csak egy van, aki valóban végigkíséri az egész történetet). A klasszikus jávai előadásokban a számuk meghatározott: mindig négy.

Másik jellegzetességük, hogy míg a *vidūṣaka* egy torz külsejű bráhma, miközben neve és karaktere drámáról drámára változik, addig a *panakawanok* minden színdarabban ugyanazt a nevet viselik, és személyiségük sem különböző. Máshogyan megfogalmazva, míg a *vidūṣaka* csupán egy karaktertípus, addig a *panakawanok* konkrét személyek, akik visszatérő szereplők. A jávai változat négy *panakawanja* a fentebb már említett Semar, Gareng, Petruk és Bagong. Ők ráadásul egymáshoz is szorosabban kötődnek, ugyanis mind egy család tagjai: Semar az apa, a másik három pedig az ő fia.

Semar elsődleges jellemzője az,⁸³ hogy kövér, amihez nagy fenék és rövid lábak társulnak. Arca sem szokványos: orra lapos, állkapcsa előreugrik, szemei pedig vizenyősen csillognak, melyeket mind a bábjfigurákon, mind a táncosok maszkjain megjelenítenek. Egyik kezét többnyire a háta mögött tartja tenyér-

⁷⁹ Asti Musman, *Sunan Bonang. Kisah Hidup, Sejarah, Karomah dan Ajaran Spiritual*. Yogyakarta, 2019, 43.

⁸⁰ Uo.; Marsaid, *Islam dan Kebudayaan*, 114.

⁸¹ Musman, *Sunan Bonang*, 43. Érdemes megjegyezni, hogy a jávai nyelvet arab betűkkel rögzítő ún. Pegon írás a [p] hangot az arab írás *f* betűjével adja vissza.

⁸² Marsaid, *Islam dan Kebudayaan*, 114.

⁸³ Syarafuddin Usman Muhammad–Isnawita Din, *Wayang. Kepribadian Luhur Jawa*. Jakarta, 2010, 34; Holt, *Art in Indonesia*, 144, 160.

rel felfelé, míg másik kezét előre nyújtja, és mutatóujja gyakran lefelé mutat. Legidősebb fia Gareng,⁸⁴ aki kis termetű, már-már törpe. Ezenkívül sántít is, mert a lába nem egyenes, sőt egyik karja is kacska, mert a közismert történet szerint régen eltörött, és rosszul forrt össze. Arcán is számos torz vonás található ugyanis kancsal, és száját sem tudja rendesen becsukni. Semar második fia, Petruk éppen Gareng ellentéte.⁸⁵ Kifejezetten magas és vékony; mindene hosszú: a karja, a lába, de még a szeme és a szája is. A harmadik fiú, Bagong csak később csatlakozott a klasszikus jávai *panakawanok* négyeséhez, valamikor a 17. század végén.⁸⁶ Apjára hasonlít,⁸⁷ ugyanis rendkívül kövér, feje pedig kerek; orra egyáltalán nincs, és nagyon mély hangon beszél.

A főhősökkel való kontrasztot nemcsak testi jellemzőik biztosítják, hanem viseletük is. Ugyanis míg a főszereplők, akik hercegek vagy királyok, gyakran rengeteg ékszert és szép ruhákat hordanak, addig ők általában díszek nélkül, egyszerű ruhákban jelennek meg.⁸⁸ Egyedül Semar szokott ékszert hordani, ami már önmagában nevetséges, ugyanis annak ellenére, hogy idős férfi, és férfiruhákat visel, mégis tipikusan női díszek vannak rajta.⁸⁹ Míg a többi karakter fején gyakran láthatók különböző koronaszzerű fejfedők (melyek egyben ikonográfiai jelzések is, azaz segítenek felismerni a szereplőket), addig a *panakawanok* semmit nem viselnek a fejükön.⁹⁰ Bár nem kopaszok, mint az indiai *vidūṣaka*, gyér hajukat kontyba kötik fel, mely gyakran groteszk módon felfelé mutat.

A *panakawanok* nemcsak külsejükkel nevetetik meg a közönséget, hanem beszédükkel is. Semmi sem kerüli el a figyelmüket, és a többi karakter cselekedeteit folyamatosan gúnyos megjegyzésekkel kommentálják. Semar viccei kifejezetten durvák és vaskosak, senkit nem kímél.⁹¹ Ebben ismét ellenpólusa a főszereplőknek, akik általában csak szép nyelvezetben szólalnak meg, folyamatosan udvariaskodnak egymással, és mindent finoman fogalmaznak meg (egy jellemző jávai szóval élve *alus*, azaz finom modorúak). Ha ezzel szembeállítjuk Semar rövid és szabadszájú megjegyzéseit, melyek alapvetően nem illenek egy ilyen társalgásba, azonnal megérthetjük a nyelvezet hordozta humor működését.

Fiai is hasonlóan beszélnek és cselekednek, de mindegyiküknek megvan a saját jellemzője. Gareng is szereti a durva beszédet, mint az apja, de emellett kifejezetten örömet leli a szóviccek és szójátékok faragásában is.⁹² Petruk kímé-

⁸⁴ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 42; Holt, *Art in Indonesia*, 144.

⁸⁵ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 42; Holt, *Art in Indonesia*, 144.

⁸⁶ Sri Mulyono szerint 1680-tól kezdődően. Mulyono, *Wayang*, 87.

⁸⁷ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 42.

⁸⁸ Holt, *Art in Indonesia*, 144.

⁸⁹ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 34

⁹⁰ Holt, *Art in Indonesia*, 143–144.

⁹¹ Clifford Geertz, *The Religion of Jawa*. Chicago, 1976, 276–277.

⁹² Syarafuddin–Din, *Wayang*, 42.

letlenül őszinte, véleményét mindig egyenesen és kertelés nélkül mondja ki.⁹³ Vékony testalkata ellenére jellemző rá, hogy folyamatosan eszik (bár sohasem lesz tőle kövér), és rengeteget foglalkozik gyomra megtöltésével, ami még inkább rokonítja karakterét a *vidūśakával*. Petruk kicsit infantilis: szeret gyerekes, otromba tréfákat űzni másokkal, ami az előadások során minden nézőből hangos nevetést vált ki. Emellett lopni is szokott, ami újabb fontos humorforrás. Ennek ellenére senki nem haragszik rá, mert sohasem tulajdonít el komoly dolgokat, sőt, ebben mutatott leleményességéért gyakran meg is dicsérik.⁹⁴ Bagong esetében a jelenetek humoros voltát az együgyűsége okozza.⁹⁵ Meglehetősen ostoba és mindent félreért, amit mondanak neki, testvérei pedig gyakran használják ki ezt a fogyatékoságát. Nem meglepő tehát, hogy azok a jelenetek is népszerűek, ahol testvérei Bagongon köszörülnek a nyelvüket.

A *panakawanok* szerepe azonban nem csak a szórakoztatás. Ők egyszerűen a főhősök fontos tanácsadói és állandó kísérői is; bármi történjék, minden helyzetben velük tartanak. Mivel a fent említett négy *panakawan* elsősorban a klasszikus jávai színjátékokban jelennek meg, melyek főként a *Rámájanát* és a *Mahábháratát* adják elő, ezért az eposzi történetek főhősait követik hűségesen.

Mindkét történetnek fontos eleme, hogy a hercegeket az erdőbe száműzik, és az indonéz verzió szerint ekkor velük tartanak a *panakawanok* is.⁹⁶ Tulajdonképpen nekik köszönhető, hogy a főhősökön nem lesz úrrá az elkeseredés. Semar és fiai ugyanis folyamatosan vicceikkel szórakoztatják őket, illetve tanácsaikkal életben tartják bennük a reményt. Az apának, Semarnak ebben a helyzetben kiemelt szerepe van, mert a *panakawanok* közül ő a legidősebb, így a legbölcsebb is, és nemcsak saját fiai, hanem – a történettől függően – Rāma vagy a Pāṇḍavák számára is az apa szerepét tölti be.⁹⁷ Nemcsak a lelket tartja a hercegekben, hanem sok esetben az ő okos tanácsai révén sikerül valamilyen tervet véghezvinni. A főhősök gyakran az ő ötleteit valósítják meg, és amikor egy-egy nagyobb siker után a fejükbe szállna a dicsőség, mindig Semar teremti le és téríti vissza őket a valóságba. Ezért, bár megjelenése rendkívül nevetséges és torz, mégis ő az egyik legtiszteletreméltóbb karakter, s ezért nagy népszerűségnek örvend az indonéz köreiben.

Azokban nemcsak ő fontos ebben a szerepben, hanem mind a négy *panakawan*, hiszen fentebb láthattuk, hogy a torz külső és a gyakran bolond viselkedés mindegyiküknél értelmes egyént takar. Viccelődéseik is inkább csak afféle eszközök, hogy a megfogalmazott tanácsot vagy tanulságot még emlékezetesebbé tegyék. Négyük közül egyedül Bagong jelent kivételt: ő képtelen

⁹³ Uo.

⁹⁴ Holt, *Art in Indonesia*, 144.

⁹⁵ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 43.

⁹⁶ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 73.

⁹⁷ Geertz, *The Religion of Jawa*, 276–277; Syarafuddin–Din, *Wayang*, 33–34.

értelmesen megnyilvánulni. Ennek okát nem ismerem, de sejtésem szerint köze lehet Bagong eredetéhez és ahhoz, hogy később került be a négyesbe. Ő ugyanis régebben nem volt a jávai előadások szereplője, és alakja egyértelműen a jávaiaktól nyugatra élő etnikum, a szundaiak köréből származik.⁹⁸ Itt is ismertek ugyanis a *panakawanok*, de nem teljesen ugyanazok, mint a jávaiak között. A szundaiaknál is négy van belőlük: név szerint Semar, Cepot, Dawala és Gareng.⁹⁹ Közülük Cepot a legkedveltebb, és őt a szundai közmegegyezés gyakran felelteti meg a jávai Bagongnak, annak ellenére, hogy személyisége teljesen más, sokkal okosabb és ravaszabb az utóbbinál. Nem kizárt, hogy a jávaiak az idegen – és korábbi történelmük során velük szemben gyakran ellenséges – néptől átvett alakot negatív színben igyekeztek feltüntetni. Ennek ellenére mégis népszerű lett,¹⁰⁰ talán éppen azon jelenetek miatt, ahol testvérei rajta szórakoznak.

Bár a *panakawanok* általában csak a háttérben húzódnak meg, és onnan osztogatják tanácsaikat, minden *wayang* előadásban van egy olyan jelenet, az úgynevezett *gara-gara* (azaz 'zürzavar'),¹⁰¹ melyben ők a főszereplők. Ez éjjél környékén kezdődik,¹⁰² és pontosan illeszkedik az előadások vázába. Az előadott történet többnyire követi ugyan a klasszikus eposzok cselekményeit, azok interpretálása és a színre vitt konkrét események már az előadó (*dhalang*) alkotásai, ugyanis ő nagyrészt szabadon alakíthatja a történet folyását, bár a változtatásokat csak az előadások klasszikus vázán belül teheti meg. Ezen váz szerint a *gara-gara* idejére a történet holtpontra jut: a hősök olyan problémával találják magukat szembe, melyet sehogy sem tudnak megoldani. Ekkor előlépnek a *panakawanok*, és átveszik a színpadon a főszerepet. Eleinte csak viccelődnek, szórakoznak egymáson, és gyakran a közönséget is bevonják játékaikba. A legidősebb, Semar azonban csak később jelenik meg, hagyományosan pontban éjjélkor. Először rendet tesz addigra már majdnem összeverekedő fiai között, levonja az eset (és tulajdonképpen az egész korábbi történet) tanulságát, majd megfogalmazza tanításait. A jelenet végén pedig előkerülnek a főhősök, és Semar tanácsot ad nekik, ami azután a fő konfliktus megoldását fogja jelenteni. Az öreg *panakawan* nélkül tehát az egész történet megállna, nem lenne végkifejlet. Ebben a szerepében hasonlít a *vidūṣakára*, aki szintén átlendíti az eseményeket a holtponton, ugyanakkor ellentéte is neki. A *vidūṣaka* ugyanis véletlenül, saját akaratan kívül, gyakran ügyetlenségéből kifolyólag oldja meg

⁹⁸ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 43.

⁹⁹ Timbul Subagya, Lakon Carangan pada Pedalangan Sunda. *GELAR Jurnal Seni Budaya* 7 (2009/2) 211–212.

¹⁰⁰ Holt, *Art in Indonesia*, 144.

¹⁰¹ Holt, *Art in Indonesia*, 137–138; Geertz, *The Religion of Jawa*, 266–267; Koentjaraningrat, *Javanese Culture*, 291–292.

¹⁰² Egy klasszikus *wayang*-játék este nyolctól reggel négyig nyolc órán át tart, s ez a jelenet éppen két egyenlő részre tagolja az előadást.

a helyzetet, míg Semar és fiai nagyon is tudatában vannak tanácsaik hasznosságának, segítségük így tudatos. Ők nem ügyetlenségük miatt, és nem akarattuk ellenére viccesek, hanem szándékosan nevettek, és segítő szerepük is bölcs megfontolás eredménye.

Érdemes megemlíteni, hogy a jávai hagyomány nem csak a fentebbi négy *panakawan* ismeri, bár kétségkívül ők a legnépszerűbbek. A klasszikus darabokban gyakran megjelenik egy ötödik is, Togog, aki szintén rokona a másik négynek, tudniillik Semar bátyja.¹⁰³ Ő bátyjához hasonlóan kövér, és viselkedése sem sokban tér el az övétől. Az egyetlen, ám igen fontos különbség kettejük között az, hogy Togog mindig a rossz oldalt segíti tanácsaival, így ő Semar afféle álnok tükörképe. Mindig a történetben éppen szereplő becstelen király tanácsadója, így Jáván ma ő a tisztességtelen és pénzéhes hivatalnokok szimbóluma. A néphit róla is azt tartja, hogy Sunan Kalijaga találta ki,¹⁰⁴ hogy bemutassa a világban létező gonoszt, és felállítsa a jó és a rossz ellentétpárját. Talán nem meglepő, hogy ezért róla is úgy gondolják, hogy neve arab eredetű (magyarázatul a *tāgūt* 'ördög' vagy 'démon' szót szokták emlegetni).

Panakawanok azonban nemcsak a klasszikus történetekben találhatók meg, hanem majdnem minden drámában. A korábban már emlegetett Panji hercegnek saját *panakawanjai* vannak, név szerint Pendem és Dhoyok.¹⁰⁵ Ők gyakran jelennek meg álarcos táncos drámákban, maszkjuk pedig tipikusan torz: Pendemé egy kövér arcot ábrázol, míg Dhoyoké feketét, az utóbbi szeme félig csukva, és szájában csak két fog van, beszéde pedig általában halk és buta.

Nemcsak a hindu eredetű történetekben találkozunk *panakawanokkal*, hanem az újabb mesékben is. A kifejezetten muszlim témát feldolgozó *wayang golek menak*¹⁰⁶ történetekben a főhősnek, Amir Hamzahnak (aki a valóságban Mohamed próféta egyik nagybátyja volt Ḥamza ibn 'Abd al-Muṭṭalib névvel) is van egy *panakawanja*, Jiweng, aki ugyanazt a szerepet látja el, mint a klasszikus drámákban megjelenő társai:¹⁰⁷ mulattatja, bátorítja vagy éppen leteremti

¹⁰³ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 42; Holt, *Art in Indonesia*, 145.

¹⁰⁴ Suwardi, *Mistik Kejawan*, 134.

¹⁰⁵ Érdemes megjegyezni, hogy őket Jáva különböző pontjain más neveken is ismerik (pl. Bancak, Pentul stb.); én itt a leggyakrabban használt neveket említettem meg. Soedarsono–Narawati, *Dramatari di Indonesia*, 27–28, 45.

¹⁰⁶ A kifejezés magyarra nehezen átültethető. A *wayang* szót gyakran 'árnybábozás'-nak fordítják, Indonéziában azonban ez az egész műfajnak a neve, még akkor is, ha a nézők nem az árnyakat figyelik. Jó példa erre a *wayang golek*, ahol a figurák nem bőrből vannak, hanem három dimenziós fabábuk. Ezek neve a *golek*. A *menak* alapjelentése 'úr', ebben az esetben azonban kifejezetten a történetek főhősére, Amir Hamzahra utal, akit a darabokban gyakran nem a nevével szólítanak, hanem „úr”-nak, „uram”-nak. Ennek megfelelően tehát a *wayang golek menak* kifejezés egésze így fordítható: 'három dimenziós fabábukkal eljátszott bábjáték, amelyik az úrról (azaz Amir Hamzahról) szól'.

¹⁰⁷ Sunarto, *Perwatakan Tokoh Baik (Protagonis) dalam Pertunjukan Wayang Golek Menak*. *GELAR Jurnal Seni Budaya* 9 (2011/2) 254–255.

az urát, illetve tanácsaival járul hozzá az események folyásához. *Panakawanjai* még az egészen modern (főleg táncos) drámáknak is vannak, sőt ezekben az is előfordulhat, hogy ők maguk lesznek a főszereplők.¹⁰⁸ Ilyenkor azonban valóban a viccelődésen van a hangsúly, hiszen nincs főhős, akivel a *panakawan* kontrasztban állna, és akihez tanácsait intéznék. Ezeknek a *panakawan*oknak már a neve sem állandó, hanem történetenként változik, így őket már nem lehet besorolni a klasszikus figurák közé. Érdekes, hogy ebből a szempontból leginkább ők hasonlítanak az indiai *vidūṣakára*, aki azonban egy sokkal régebbi hagyományhoz tartozik. Létezik tehát ez az újfajta bohócfigura is, ugyanakkor Indonéziában máig a klasszikus *panakawanok* a legnépszerűbbek.

Két hagyomány egymás tükrében

Miután áttekintettük az indiai és az indonéz drámai hagyomány jellegzetes szereplőit, érdemes összevetni a kettőt és beszélni a kapcsolatukról. Elképzelhető-e, hogy az indonéz *panakawan* alakja az indiai *vidūṣaka*-hagyomány folytatása, vagy a két szereplő független egymástól? Ha van kontinuitás, akkor ez pontosan miben áll? Amennyiben eredetük különböző, elképzelhető-e mégis, hogy az egyik valamilyen módon hatott a másikra?

Fentebb már láthattuk a két figura közötti hasonlóságokat, többek között néha már-már valószínűtlenül torz megjelenésüket. A *vidūṣakával* kapcsolatban többen megállapították,¹⁰⁹ hogy ezt igen nehéz lehetett maradéktalanul megjeleníteni a színpadon, és hogy valójában csak a testi fogyatékoságok szándékos eltűlése miatt írták le őt ilyennek a drámákról szóló tankönyvek.

Ezzel szemben a bábjátékban mindez tökéletesen megvalósítható. Az indonéz *wayang* előadások *panakawan*-figurái ténylegesen rendelkeznek minden lehetséges testi deformitással. Mint láthattuk, többen közülük egyszerre kövérek, kacsa kezűek, sánták, orr nélküliek, groteszk arcúak és furcsa beszédűek. Ráadásul mivel nem egyedül vannak, olyan fogyatékoságokat is egyszerre meg lehet jeleníteni a négyes csoportjukon, melyeket az indiai hagyomány egyetlen karakterén nem. Semar és Bagong rettentően kövér, míg Petruk azért furcsa, mert túlságosan is vékony, ráadásul annak ellenére, hogy folyamatosan a hasát tömi, tehát megjelenése tetteinek fényében is valószínűtlen. A *panakawanok* külseje olyan, mintha a *vidūṣakára* vonatkozó összes drámai túlzást egyszerre vitték volna fel rájuk, ráadásul még több tulajdonságot ruháztak volna rá, csak hogy tovább fokozzák a hatást. Ebből a szempontból tehát a két figura valóban mutat egymással némi rokonságot, azaz nem kizárt, hogy a *vidūṣaka* leírása hathatott

¹⁰⁸ Geertz, *The Religion of Jawa*, 291–295.

¹⁰⁹ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 202; Siegel, *Laughing Matters*, 19; Shulman, *The King and the Clown*, 156.

a *panakawanok* vásznon való megjelenítésére. Ráadásul a torz külső, ahogy láthattuk, a két esetben hasonló célokat lát el: egyrészt szórakoztató funkciója van, másrészt kontrasztot teremt a főhőssel. Ennek fényében megállapíthatjuk, hogy – mivel egyértelműen a *vidūṣaka* a régebbi karakter, és a két régió közötti kulturális hatások javarészt Indiából irányultak Indonézia felé – igen valószínű, hogy itt az indonéz drámákra gyakorolt indiai hatással állunk szemben.

Egy másik – minden bizonnyal nem véletlen – egybeesés a karakterek által használt beszédstílus. Az előző fejezetekben láthattuk mindkettő szembetűnő vulgaritását, melyet ismét a felállított kontraszt szemszögéből érdemes megvizsgálni. Sem a *vidūṣaka*, sem a *panakawanok* nem használnak kifinomult nyelvezetet, noha minden bizonnyal képesek lennének rá, hiszen a *vidūṣaka* mindig bráhmána, tehát a társadalom legfelsőbb kasztjába tartozik, ráadásul általában egy király legközelebbi bizalmasa, a *panakawanokról* pedig megállapítottuk, hogy bár gyakran tettetik magukat bolondnak, valójában nagyon okosak, és pontosan átlátják minden szituációt, és azt is nehéz elképzelni, hogy a királyi család közelében élő és folyton a hercegekkel tartó szolgálként ne lennének képesek a míves beszédre. Ennek ellenére mindkét karaktertípus szereti az otromba tréfákat és a durva beszédet. A *vidūṣaka* örömmel rontja el patrónusa jókedvét egy jól irányzott vulgáris hasonlattal, és a *panakawanok* is gyakran tesznek ilyen jellegű megjegyzéseket. Sőt, ha Petruk gyerekes csínytevéseire gondolunk, vagy arra, hogy Bagong együgyűségén mindkét bátyja jól szórakozik, akkor megint azzal találjuk magunkat szembe, hogy az Indiából átvett konvenciókat Indonéziában egy fokkal felerősítették.

A két karakter beszédstílusához jól illeszkedik az általuk használt nyelv is. A szanszkrit drámákra jellemző, hogy a szereplők más-más nyelven szólalnak meg,¹¹⁰ ami egyszerre tükrözi eltérő társadalmi státuszukat és műveltségüket. A szanszkrit mint a műveltség nyelve mindig a magas rangú, tanult szereplők sajátja, míg az alacsonyabb rangú személyek különféle prákrit nyelveket használnak. A *vidūṣaka* bráhmána kasztja ellenére sohasem használja a szanszkritot, hanem mindig valamelyik prákrit nyelven beszél, esetleg egy hibrid prákrit-szanszkriton szólal meg.¹¹¹ A *Nāṭyaśāstrāban* (1.96) leírtak alapján a *vidūṣaka* védőistene Omkāra, aki nem más, mint az Om szótag, azaz a nyelv és a teljesség szimbóluma.¹¹² Ennek fényében a *vidūṣaka* nyelvhasználata kiemelt jelentőségű, és egyáltalán nem véletlen, hogy nem a kasztjához illő szanszkritot használja. Ez ugyanis egyrészt még tovább erősíti a közte és a *nāyaka* között fennálló kontrasztot, hiszen nemcsak mondandójának értelme rántja vissza az álmodozó hőst a valóságba, de nyelve sem illik annak saját álmovilágához, ahol minden szép és emelkedett, még a nyelv is, tehát így sokkal érzékletesebben tudja bemutatni a

¹¹⁰ *Kálidásza válogatott művei*, xvii–xviii.

¹¹¹ Shulman, *The King and the Clown*, 165–167.

¹¹² Shulman, *The King and the Clown*, 165–166.

valóság és a képzelgések közötti szakadékot. Másrészt a *vidūṣaka* ilyen módon önmagával is ellentmondásba kerül, pontosabban az alakja önmagában válik ellentmondássá. Miközben a főhős és a nézők figyelmét az igazságra irányítja, egyszersem saját abszurditását is kitegeti. Bár hasznos tanácsot ad, mely felfedi a valóságot – vagy legalábbis ez a célja –, az mégis cinikus, és nem illik ahhoz az eszményhez, melyet a *vidūṣakának* mint bráhmanának amúgy képviselnie kellene.

A *panakawanok* helyzete sok szempontból hasonló. Mint fentebb láthatuk, ők is szeretik a durva szóhasználatot, és ugyanolyan cinikusan, gyakran vulgárisan kommentálják az eseményeket, mint egy indiai *vidūṣaka*. Nyelvezetük is rokonítható az övével, amennyiben az indonéz drámákra is jellemző a nyelvi sokféleség, bár nem úgy, mint a szanszkrit drámákra. Az ausztrónéz nyelvek egy része, köztük a jávai, ugyanis több különböző nyelvi szintet ismer. Természetesen a világ összes nyelvében fontosak a regiszterek, de tudomásom szerint sehol nem különböznek egymástól olyan mértékben, mint Indonéziában. A jávaiban¹¹³ például három jól elkülöníthető szint van: az alacsony (*ngoko*), a középső (*madya*) és a magas (*krama*). Ezekben a legtöbb dologra más szót kell használni, például a 'név' jelentésű szó az alacsony nyelvezetben *jeneng*, a középsőben *nama*, a magasban pedig *asma*. Ez nemcsak a főnevekre, hanem az összes többi szófajra is igaz (például az 'aludni' igénéél: alacsony: *туру*, középső: *tilem*, magas: *sare*), sőt még a toldalékok sem egyformák, különböző szinteken máshogy kell ragozni ugyanazt az igét vagy névszót. Így, habár egy nyelvről van szó, az éppen használt szavak szerint nagyon másként hangozhat ugyanaz a mondat. A regisztereket alapvetően aszerint kell használni, hogy a két beszélgetőpartner milyen társadalmi viszonyban van egymással. A helyzet azonban még tovább bonyolódik, mert a két ember rangjának közelsége vagy távolsága szerint az éppen aktuális beszédhelyzettől függően a különböző szinteket keverni is kell – elvégre a társadalom sem oszlik három jól elkülöníthető rétegre –, aminek során előfordulhat, hogy az alacsony beszédhez tartozó ragokat tesznek magas regiszterben használt szavakhoz, esetleg a személyes névmásokat középsőn mondják, míg az igéket alacsonyan, a főneveket pedig magasan. Egy *wayang* előadás során a nyelvnek ezt a jellegzetességét mindig kihasználják, sőt további színeket is belevisznek azzal, hogy alkalomadtán nemcsak a vertikális, hanem a horizontális nyelvváltozatokkal is játszanak, tehát a jávai nyelv különböző dialektusait is használják.¹¹⁴ Emellett néha időben is mozognak, ugyanis nem ritka, hogy a királyok, az istenek és a hősök régies, archaizáló nyelvet használnak,

¹¹³ *Tata Bahasa Jawa Mutakhir. Edisi Revisi*. Ed. by Wedhawati et al. Yogyakarta, 2006, 10–12.

¹¹⁴ Koentjaraningrat, *Javanese Culture*, 206. Emiatt, akárcsak az indiai drámák esetében, a nézők sohasem értik egyformán jól a drámában szereplő összes karaktert.

míg az egyszerűbb karakterek a mindennapi modern nyelvet.¹¹⁵ Így a klasszikus indiai drámákkal ellentétben Jáván minden karakter ugyanazt a nyelvet beszéli, azt mégis olyan színesen tudják használni és szétoztani a szereplők között, hogy a beszédstílus kiemelt szerephez jut.

A *panakawanok* annak ellenére, hogy a hercegek állandó kísérői, mindig modern nyelven és azon belül is kifejezetten alacsony nyelvezetben szólalnak meg.¹¹⁶ Ahol a dialektusokkal való játék is előkerül, ott gyakran a jávai nyelvterület nyugati részén fekvő Banyumas nyelvjárásában beszélnek, mely minden jávai szerint a nyelv legnépesebb – és ezáltal legviccesebb – formája.¹¹⁷ Ez tehát újabb párhuzam a *vidūṣaka* és a *panakawan* között, amennyiben mindketten a társadalmi rangjukhoz nem illő nyelven és stílusban beszélnek a színpadon. Ezáltal mindketten ellentétbe kerülnek a főhősökkel, és nagyon gyakran önmagukkal is, ezért a nézők már akkor hahotázni kezdenek, amikor a *vidūṣaka* vagy a *panakawan* éppen csak megszólal.

A két karakter között azonban a hasonlóságok mellett számos különbség is van. Az előbbieken szó volt arról, hogy a *vidūṣaka* humoros ugyan, de nem vele nevetünk, hanem rajta. Mindig mindent elront, amire nevének jelentése is utal, illetve segítő funkciója sem tudatos, hiszen gyakran éppen abból fejlődik ki pozitív eredmény, hogy elrontja a rábízott feladatot.

A *panakawannál* ez nincs így, és nevének jelentése ('akinek sok barátja van'; összetétel a *pana* 'sok' és a *kawan* 'barát' szavakból) is teljesen másra utal. Kik a *panakawanok* barátai? Elsősorban természetesen a történetek főhősei, akiket mindenhová elkísérnek. Nagyon szoros viszonyban vannak velük, rangjuk is tulajdonképpen hasonló, hiszen senki más nem mer velük alacsony nyelvezetben, ráadásul durván beszélni. Ebből látszik, hogy jó kapcsolatot ápolnak minden szereplővel, egymással és a természettel, és mindenki mélyen tiszteli őket, a néző és a mondabeli herceg egyaránt.¹¹⁸

Korábban megállapítottuk, hogy míg a *nāyaka* meglenne a *vidūṣaka* nélkül, addig a *vidūṣaka* már nem lenne életképes a főhős nélkül, léte és megélhetése függ tőle. Ezzel szemben a jávai Rāma herceg (Rama) vagy a jávai Pāṇḍavák (Pandawa) számára nélkülözhetetlen hűséges szolgálók, a *panakawanok* jelenléte, ugyanis ha nem lennének, bizonyára ők húznák a rövidebbet minden konfliktusban, mert mindig csak az ő tanácsaik révén tudják megoldani az adott történet fő problémáját.¹¹⁹

¹¹⁵ Soedarsono–Narawati, *Dramatari di Indonesia*, 114–115.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Koentjaraningrat, *Javanese Culture*, 206.

¹¹⁸ Marsaid, *Islam dan Kebudayaan*, 113–114.

¹¹⁹ Holt, *Art in Indonesia*, 137–138; Koentjaraningrat, *Javanese Culture*, 291–292; Geertz, *The Religion of Jawa*, 266–267.

A hasonlóságok ellenére jelentős különbségek figyelhetők meg a két hagyományban a bohócfigura és a nők közötti kapcsolat terén is. A szanszkrit drámákban a *vidūṣaka* és a *nāyaka* közötti kontrasztot a nőkhöz és a szerelemhez való viszony is erősíti. A *nāyaka* állandóan szerelmes, és kedveséről áradozik, egyetlen célja a vele való egyesülés.¹²⁰ A *vidūṣakát* ez a téma egyáltalán nem érdekli, hanem csak a hasára gondol.¹²¹ Ezért aztán a klasszikus drámákban soha nem is vesz részt erotikus jelenetekben. Tudjuk róla, hogy házas, de felesége gyakran csak az említés szintjén van jelen a drámában, általában a nevét sem ismerjük. Mindez összhangban van a bráhmaánokról alkotott általános képpel, mely szerint állandóan mértéktartónak igyekeznek mutatkozni.¹²² Ez azonban természetesen csak látszat, mert valójában nagyon szeretik a nőket, és gyakran veszik igénybe prostituáltak szolgáltatásait. Ennek során azonban nemcsak álszentségük, hanem ügyetlenségük is kiderül, ugyanis a papi réteg tagjai köztudottan ügyetlen szeretők. Az indiai sztereotípiá szerint a bráhmaana gyakran saját feleségével sem tud mit kezdeni, aki viszont folyamatosan igényelné őt. Ez később a drámákba is bekerült, és bizonyos darabokban a *vidūṣaka* erotikus jelenetekbe is keveredhet – ahol természetesen ő lesz a neveltség tárgya.¹²³

A *Nāgānandā*ban a *vidūṣaka* női ruhákat kap kölcsön a méhek előli menekülést megkönnyítendő, de éppen emiatt téveszti őt össze szerelmével az egyik részeg szereplő.¹²⁴ A *Viddhaśālabhañjikā*ban (*Az élethű szobor*) a királyné szándékosan rászedi a *vidūṣaka* Cārāyaṇát, amikor egy második feleséget ajánl neki.¹²⁵ Jövendőbelije ugyanis egy nőnek öltözött fiú, aki néha még saját magára vonatkozóan is elfelejt nőnemben beszélni – és természetesen mindig maga a *vidūṣaka* javítja ki. Már a szertartás fele is eltelik, mire Cārāyaṇa rájön az átverésre, és mérgesen abbahagyja. Mindkét történetben megjelenik a nőnek öltözés motívuma, ez azonban csak néhány drámában fordul elő, a klasszikus színdarabok *vidūṣakájának* ritkán van köze nőkhöz.

A *panakawan*oknak sincs kapcsolata a nőekkel, ráadásul a feleségükről sem esik szó, annak ellenére, hogy legalábbis Semarnak kell vagy kellett, hogy legyen valakije, hiszen mindig három fiával együtt jelenik meg. Ez olyan érdekes kontraszt, melyről ezidáig még sehol sem olvastam. E jelenség éppen annyira össze is kapcsolja a *vidūṣaká*val, mint amennyire elválasztja tőle. Ha későbbi szanszkrit drámák erotikus vicceire gondolunk, és kifejezetten a nőnek öltözés motívumát vesszük szemügyre, itt is furcsa párhuzamot figyelhetünk

¹²⁰ Shulman, *The King and the Clown*, 157–158.

¹²¹ Shulman, *The King and the Clown*, 158.

¹²² Siegel, *Laughing Matters*, 204–205.

¹²³ Shulman, *The King and the Clown*, 159–160.

¹²⁴ *The Nāgānanda of Śrī Harsha-Deva*. Ed. by Moreshwar Ramchandra Kale. Bombay, 1919, 49–70 (a teljes 3. felvonás).

¹²⁵ *Mahākavi Śrī Rājaśekhara viracitā Viddhaśālabhañjikā. Prakāśa hindī vyākhyopetā*. Ed. by Ramākānta Tripāthī. Vārāṇasī, 1965, 33–91 (a teljes 2. és 3. felvonás).

meg Semar és a *vidūṣaka* között. Annak ellenére, hogy Semar idős férfi, mindig női ékszereket hord, nem csak egy-egy jelenetben,¹²⁶ tehát tulajdonképpen transzvesztita, ami az iszlám általános felfogásával szemben a mai muszlim indonéz nézőközönség számára nem tűnik furcsának. De Semar karaktere ennél is tovább megy a nemek közötti különbségek elmosásában, ugyanis arca is átmeneti, se nem nőies, se nem férfias. Ez a tulajdonsága pedig némiképpen elválasztja őt az indiai *vidūṣakától*.

Megoszlanak a vélemények a *vidūṣaka* és a *panakawan* eredetéről is, pedig kettejük kapcsolatát elsősorban ezen keresztül lehetne értelmezni. Bár mindkét karakternél felmerült, hogy eredetileg a népi komédiák szereplői lehettek, és csak később kerültek bele a klasszikus drámákba,¹²⁷ melyekben beszédükkel az egyszerű népet képviselik, ezekre a hipotézisekre nincs megfelelő bizonyíték. A *panakawanok* esetében gyakran megemlítik, hogy mivel az indiai drámákban nincs hozzájuk hasonló figura, bizonyára ősi istenek lehetnek, akiket így olvasztottak be a mitológiába, amikor a hinduizmus elterjedt a szigetvilágban.¹²⁸ Láthattuk, hogy ez a megállapítás nem pontos, hiszen a *vidūṣaka* sok mindenben hasonlít a *panakawanokra*. A kérdés tehát az, hogy lehetett-e isten a *vidūṣaka*.

Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper a szanszkrit dráma eredetéről írt hosszú és értékes elemzésében arra a megállapításra jutott, hogy a *vidūṣaka* Varuṇa istenhez kapcsolódik, és a szanszkrit dráma eredetét egy védikus szertartásban kell keresnünk. Cikkem keretei között nem áll módomban részletesen ismertetni az elméletét, csupán a lényegét közlöm. Kuiper szerint¹²⁹ tehát a szanszkrit dráma egy védikus szertartás maradványa, melyben az indoárják eljátszották a két nagy istencsoport, a *devák* és az *asurák* harcát, és melynek az emléke a drámák prologusában (*pūrvaraṅga*) maradt fent. Ebben eredetileg három ember lépett színre: az egyikük Indrát, a *devák* királyát jelképezte, a másik Varuṇát jelenítette meg, az egyetlen olyan *asurát*, aki a későbbiekben mint pozitív isten került bele a hinduizmusba, a harmadik pedig valószínűleg Brahmāt játszotta el, aki az első legendás előadás szervezője volt. A jelenetben Indra és Varuṇa harcba szálltak egymással, mely küzdelem gyakran inkább verbális jellegű volt (*vivāc*). Brahmā mint a világot jelképező hatalom volt jelen, aki a végén kihirdette Indra, azaz a *devák* győzelmét. Később ez a szertartás alakult át a klasszikus szanszkrit drámává, melyben Indra alakjából lett a főhős (*nāyaka*), Varuṇából pedig a *vidūṣaka*.¹³⁰ Brahmāt a rendező (*sūtradhāra*) alakja folytatja, aki hagyományosan minden dráma elején megjelenik a színpadon. Ez tehát az

¹²⁶ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 34.

¹²⁷ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 201–202; Holt, *Art in Indonesia*, 145.

¹²⁸ Holt, *Art in Indonesia*, 145; Geertz, *The Religion of Jawa*, 275.

¹²⁹ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 118–210.

¹³⁰ Kuiper szerint az Oṃkāra is, aki csak nagyon kevés szövegben jelenik meg, azért válhatott a *vidūṣaka* védelmezőjévé, mert a *Nāṭyaśāstra* nem akarta megnevezni Varuṇát, aki *asuraként* bizonyos értelemben tabunak számított. Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 172–177.

oka annak, hogy a *vidūṣaka* elválaszthatatlan a *nāyakától*, hiszen egy párbajhoz két résztvevő kell, de hozzá képest mindig ő a nevetséges, és ő az, aki a másiktól függ, hiszen ő folytatja Varuṇa alakját, aki az eredeti rituális párbaj vesztese volt. Külsejének torz vonásai szintén emlékeztetnek Varuṇára. Nyelvezete és modora is kifejezetten fontos: a *vidūṣaka* nem véletlenül gúnyolódik folyton a főhősön, ugyanis eredetileg az ellenfele volt, ezért állandóan kritizálja, „vissza-beszél” neki, szópárbajra hívja. Nyerni azonban sohasem nyerhet, hiszen mint egy *asura* alakjának örököse szüntelen vereségre van ítélve.

Ezek alapján tehát a *vidūṣaka* karaktere valóban köthető egy istenhez, még-hozzá Varuṇához, torz alakja pedig nemcsak a szórakoztatást szolgálja, hanem Varuṇával való kapcsolatát is erősíti. A *panakawanok* furcsa külseje szintén nem csak a nézők megnevettetését szolgálhatta. Ugyanakkor nyilván nem is a Varuṇával való kapcsolat az oka ennek, hiszen a *panakawanok*at illetően ilyen utalást nem találunk.

Az indonéz felfogás szerint a nagy mágikus erő gyakran jár együtt torz alakkal, melyre a *panakawanok* jelentik a legjobb példát.¹³¹ Minél nagyobb valakinek a hatalma, annál jobban meglátszik az alakján. Mivel pedig a *panakawanok* rendelkeznek az összes létező karakter közül a legfurcsább külsővel, egyértelmű, hogy nekik van a legnagyobb varázserejük. Tehát ők nem valami más istennel való kapcsolat miatt néznek ki így, hanem „saját jogon” deformáltak.

Az előbb említettek ellenére mégis felmerülhetne itt egy konkrét istennel való kapcsolat, főleg, ha Semar némiképp eldönthetetlen nemét vesszük figyelembe. Fontos megemlíteni, hogy a hindu korszakban az indonéz térség *śaiva* vallású volt,¹³² azaz a hinduizmusnak azt az ágát képviselte, mely szerint a mindenek felett álló isten Śiva. Őt bizonyos indiai ábrázolásokon félig nőként, félig férfiként jelenítették meg (ebben a formában a neve: *ardhanārīśvara* 'az úr, aki félig nő [és félig férfi]').¹³³ A párhuzamot erősíthetné, hogy mint köztudott, Śivāt különböző mulatságos gnómok, a *gaṇák* kísérik. Közülük kettő, a kövér Kuṣmāṇḍa és a csontsovány Bhrṅgī állandóan egymás külsején gúnyolódnak,¹³⁴ ezért akár még párhuzamba is állíthatnánk őket Bagonggal és Petrukkel: mindkét párt egy kövér és egy sovány gnóm alkotja, akik szeretnek egymáson viccelődni, és urukat követik, akinek neme nehezen meghatározható. A párhuzam azonban nem állja meg a helyét, ugyanis Semar bizonyosan nem Śivāt jeleníti meg, már csak azért sem, mert a *wayang* előadásokon Semar mellett Śiva is szerepelni szokott.

¹³¹ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 42.

¹³² Coedès, *Indianized States*, 23–24; Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*, 12–14.

¹³³ Siegel, *Laughing Matters*, 390.

¹³⁴ Siegel, *Laughing Matters*, 26–27.

Ennek ellenére a legenda mégis összekapcsolja őket. Az egyik jávai verzió szerint¹³⁵ a világon eredetileg egy Sang Hyang Wenang (A Látó) nevű isten uralkodott. Az utóda, Sang Hyang Tunggal (Az Egyetlen) egy rákszörny, Rekatama lányát, Dewi Rekatawatit vette feleségül, aki később tojt egy tojást. Mikor ez felrepedt, három lény lépett elő belőle: a héjából Tejamantri, a fehérjéből Ismaya, a sárgájából pedig Manikmaya. Ők egy napon azon vitáztak, hogy ki fogja majd örökölni Sang Hyang Wenang helyét a világ uraként. Végül megállapodtak, hogy tartanak egy versenyt, melyben az lesz a nyertes, aki képes egészben lenyelni, majd visszahányani egy hegyet. Manikmaya lenyelni sem volt képes a hegyet, Ismaya pedig lenyelte ugyan, de visszahányani már nem tudta. Tejamantri viszont mindkettőben sikeres volt, így ő győzött. Ettől kezdve ő lett az istenek királya, nevét pedig Bathara Gurura változtatta, mely igazából Śiva másik neve. Ismaya, akit ezután Semarnak hívtak, azt a feladatot kapta, hogy a Földön éljen az emberek között, és tanácsaival segítse a jókat. Manikmayát szintén a Földre küldték, hogy ő pedig a gonoszokat pártfogolja. Az ő új neve Togog lett.¹³⁶

Ebből láthatjuk, hogy Semar, aki azért olyan kövér, mert még mindig a gyomrában van a lenyelt hegy, egyértelműen isteni lény, ráadásul nem más, mint Śiva testvére. Ez a kapcsolatuk nem csak Jáván fedezhető fel. A balinéz hagyomány fő *panakawanja*, Twalen, akit Semarral szokás azonosítani, szintén Śiva testvére.¹³⁷ Akárcsak Semarnak, neki is van fia, név szerint Mredah.

Semar egyébiránt hiába veszített a versenyen, mágikus hatalma egyértelműen meghaladja Śiváét.¹³⁸ Az előadások során többször előkerül, hogy Śiva kénytelen meghajolni Semar varázshatalma előtt. Sokszor megesik, hogy ha egy történetben nehézség támad, először Śivához imádkoznak megoldásért, de mivel ő nem képes segíteni, végül Semar az, aki közbelép és megoldja a helyzetet. Az előadások kedvelt szereplője Śiva felesége, a vérszomjas Durgā is, aki félelmetes istennő, és az esetek többségében a gonosz oldalt segíti.¹³⁹ Még saját férje is retteg tőle és nem mer ellene szegülni. Egyedül Semar elég bátor szembezállni vele, és ezt nem is hiába teszi, ugyanis Durgā végül mindig kénytelen meghátrálni Semar varázsereje előtt és behódolni neki.

Láthatjuk tehát, hogy a *panakawanok* valójában teljesen más karakterek, mint az indiai *vidūṣaka*. Az utóbbi Varuṇával, egy szerencsétlen sorsú és meg-

¹³⁵ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 62–63.

¹³⁶ Egy másik verzió szerint a tojást Sang Hyang Wenang séta közben találta, és csak két lény, Manik és Maya lépett elő belőle. Manikból lett Bathara Guru, aki az istenek királya lett, míg Mayából Semar, aki az emberek segítője. Ez a verzió Togogot nem említi. Syarafuddin–Din, *Wayang*, 64.

¹³⁷ David Harnish, *Worlds of Wayang Sasak. Music, Performance and Negotiations of Religion and Modernity. Asian Music* 34 (2003/2) 100.

¹³⁸ Mulyono, *Wayang*, 201–203; Syarafuddin–Din, *Wayang*, 13, 33–34.

¹³⁹ Syarafuddin–Din, *Wayang*, 34, 44.

lehetősen jelentéktelen istennel áll kapcsolatban. Színpadi szerepe is ehhez igazodik: gyakran kinevetik, és sohasem sikeres. Semar, a *panakawan* azonban nemcsak kapcsolódik egy istenhez, hanem ő maga is isten, sőt a legnagyobb hatalmú, aki mellett még az amúgy *śaiva* vallású indonéz legfőbb istene is gyengének számít. Ez alapján valóban elképzelhető, hogy a *panakawanok*, kiváltképp Semar, tényleg az ősi jávai vallásból átmentett istenek lehetnek, akik behódoltak ugyan az Indiából érkezett új vallásnak, a nép számára mindig is kedvesebbek maradtak. A *panakawanok* ugyanis szolgálják a többi hindu istent és az eposzok főhőseit, de ezt saját akaratukból teszik, mert úgy gondolják, hogy ezzel tudják leginkább segíteni az emberiséget. Régi hatalmuk megmaradt, de az új helyzetben így fordítják ezt bölcs belátással a világ javára.

További fontos különbség a *vidūṣaka* és a *panakawanok* között eltérő jelenlétük a konkrét szövegekben. Arról már esett szó, hogy míg a *vidūṣaka* minden történetben egy másik ember, addig a *panakawanok* állandó személyek, állandó nevekkal. Az azonban még nem került szóba, hogy a *vidūṣaka* nem jelenik meg minden indiai drámában,¹⁴⁰ tehát nem kötelező karakter, bár kétségkívül nagyon népszerű. A legszembetűnőbb ezzel kapcsolatban az, hogy míg Indiában a két nagyeposzban sohasem bukkannak fel, addig Jáván, amint azt már kifejtettük, a Semar, Gareng, Petruk, Bagong négyes kifejezetten a két nagyeposz előadásakor jelenik meg, ami jelentősen eltávolítja egymástól a két karaktertípust. Jelzésértékű lehet, hogy Jáván a hindu vallásban kiemelt szerepet játszó eposzok dramatikus előadásáiban és az ezek szabályait rögzítő tankönyvekben is az említett indonéz karakterektől függ az események pozitív végkimenetele. Bár erről semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre, nem elképzelhetetlen, hogy a hinduizmus elterjedésekor szándékosan kerültek bele a történetekbe a helyi istenségek, hogy így tegyék vonzóbbá a lakosság körében az új vallást. Később pedig, amikor Indonézia az iszlámra tért át, az immáron *panakawanná* vált ősi istenek továbbvitték ezt a funkciójukat.

A klasszikus hagyományon túl

Mielőtt levonnánk a következtetéseket, érdemes áttekinteni India többi drámai hagyományát is, ugyanis a *vidūṣaka* és a hozzá hasonló karakterek nem csak a klasszikus szanszkrit drámákban bukkannak fel.

A *vidūṣaka* legkifinomultabban a dél-indiai Kerala államban hagyományos *kūṭiyāṭṭam* színházban él tovább, melynek drámai gyakran szanszkrit darabokon alapszanak.¹⁴¹ A keralai karakter komikus külseje nem igazán hasonlít a *panakawanéra*, ugyanakkor nyelvi megnyilvánulásai sokkal inkább rokonít-

¹⁴⁰ Kuiper, *Varuṇa and Vidūṣaka*, 210–213.

¹⁴¹ Shulman, *The King and the Clown*, 174–175.

hatók vele.¹⁴² A *kūṭiyāṭṭam vidūṣakája* ugyanis már sokkal okosabb, mint a szanszkrit drámák szereplője, humoros kommentárjai mögött pedig értelmes gondolatokat lehet felfedezni. Jellegzetes tulajdonsága, hogy mivel a többi karakter gyakran szanszkrit nyelven beszél, amit a nézőközönség nem ért, ő egyben fordító is, tehát az eseményeket nemcsak kommentálja, hanem le is fordítja malajálam nyelvre. Ebben ismét hasonlít a jávai *panakawanra*, aki – mint láthattuk – gyakran népies nyelven beszél, míg a főhősök magas és sokszor régies nyelvezetben szólalnak meg, melyet a hallgatóság egy jelentős része szintén nem ért. Így valójában a *panakawanok* kommentárjai teszik teljessé a képet a nézők számára. Itt érdemes megemlíteni Lombok szigetének speciális *wayangját* is, mely azonban hagyományosan csak muszlim témát ad elő.¹⁴³ Ebben az egyes karakterek ténylegesen különböző nyelveken vagy bizonyos esetekben nyelvjárásokban beszélnek, így a nézők gyakran nem értik, amit mondanak. Ebben a *panakawanok* (vagy a helyi szaszak nyelven: a *rerencekanok*) segítenek, ők ugyanis minden nyelven tudnak, de maguk az esetek többségében szaszak nyelven szólnak a közönséghez.¹⁴⁴ Kommentárjaik és fordításaik miatt tehát elengedhetetlenek az események megértéséhez.

A *kūṭiyāṭṭam vidūṣakája* emellett sokkal többet moralizál, mint a klasszikus szanszkrit drámák bohóca.¹⁴⁵ Minden előadás azzal kezdődik, hogy egy gyakran igen hosszú monológban felvezeti a darabot, ismerteti a fő mondanivalót, reflektál a kortárs eseményekre, és véleményt nyilvánít róluk. Ez a funkció a *panakawanok* esetében is kiemelten fontos. A *wayang* előadója (*dhalang*) ugyanis nemcsak maguk a történetek kedvéért mutatja be a darabot, hanem mindig valamilyen komoly tanítást is közölni akar a nézőkkel.¹⁴⁶ Így a *wayang* az oktatás egyik eszköze is. A *dhalang* általában a *panakawanok* szájába adja tanítását, tehát szerepük itt teljesen megegyezik a keralai *vidūṣakáéval*. Míg azonban az utóbbi karakter ezt az előadás előtt egy monológban mondja el, addig a *panakawanok* közösen beszélgetnek a témáról, mégpedig elsősorban az előadás közepső, éjfél körüli jelenetében. Mivel a keralai *vidūṣaka* már a nagyeposzokhoz köthető drámákban is megjelenik,¹⁴⁷ megállapíthatjuk, hogy ő több tekintetben is jobban hasonlít az indonéz *panakawanra*, mint a klasszikus szanszkrit drámák karaktere.

Ha elszakadunk a *vidūṣakától*, és Dél-India egyéb hagyományos bohócfiguráit vesszük szemügyre, ismét érdekes párhuzamokra bukkanhatunk. A tamil falusi bohócoknak (*kōmāli*) például mágikus erejük is van.¹⁴⁸ Torz megjelené-

¹⁴² Shulman, *The King and the Clown*, 175–176.

¹⁴³ Harnish, *Worlds of Wayang Sasak*, 91–92.

¹⁴⁴ Harnish, *Worlds of Wayang Sasak*, 101–102.

¹⁴⁵ Shulman, *The King and the Clown*, 176–177.

¹⁴⁶ Marsaid, *Islam dan Kebudayaan*, 106; Syarafuddin–Din, *Wayang*, 21–22.

¹⁴⁷ Shulman, *The King and the Clown*, 177–179.

¹⁴⁸ Shulman, *The King and the Clown*, 201–204.

süknek bajelhárító szerepe lehet, amennyiben képesek ennek révén az ugyanilyen torz energiákat manipulálni. Ez a gondolat a *panakawan* kapcsolatban is felmerült, és érdemes hozzátenni, hogy Jáván Semarnak bizonyos bajelhárító szertartásokban főszerepe van, ugyanis csak neki van elegendő varázshatalma ahhoz, hogy elűzze a rontást.¹⁴⁹ A tamil bohócok Petrukhoz is hasonlítanak, amennyiben ők is szeretnek ellopni bizonyos apróságokat.

A karnátakai árnybábok között is találunk egy *panakawan*okhoz hasonló figurát.¹⁵⁰ Killekyāta teste fekete, orra görbe, szeme kidülledt, szája vastag, haja felfelé áll, szakállat visel, hasa nagy, végtagjai felemásak, nyakán hatalmas nyakláncot hord. Ez a kinézet sokban emlékeztet Semarra, ráadásul ő sem csak egy típuskarakter, hanem konkrét névvel és személyiséggel rendelkezik. Fontos különbség azonban, hogy Killekyātanak a felesége, Baṅgārakka is jól ismert, és gyakran színre is lép.

Egy Baṅgārakka nevű női bohóckarakter a telugu árnybábos színpadon is megjelenik, idős férjével, Juttupoligāduval és unokaöccsével, Ketigāduval együtt.¹⁵¹ Ők mindig a két nagyeposzt előadó drámákban bukkanak fel, mégpedig az eposzi történetből kiragadott, ahhoz egyáltalán nem kapcsolódó jelenetekben, melyekben összekötik a hallgatóságot a jelenkorral, miközben rendszerint jól összevesznek, sőt gyakran verekednek is egymással. Ez nagyon hasonlít arra, amikor Jáván Gareng, Petruk és Bagong az éjszakai jelenetben szintén a jelenhez kötődő vicceket mond, és annyira veszekednek, hogy össze is verekednének, ha apjuk nem lépne közbe.

A három szereplő komédiája a tamil árnybábozásban is ismert, ráadásul itt Jávához hasonlóan három férfialak, Uccikkuṭumpaṅ, Uluvattalaiyāṅ és Moḷumoḷu azok, akik összevesznek, általában ételeken.¹⁵² Ők is igyekeznek kommentálni az eseményeket, illetve nekik is közők van a mágiához, bár inkább afféle varázslókat parodizáló minőségben.

A szintén a tamilok között népszerű késő középkori eredetű színjátékokban (*kuravañci*) egy bohócfigura (*kaṭṭiyakkāraṅ*) vezeti be az előadást.¹⁵³ Legérdekesebb aspektusa, hogy a bevezető versben egy isten hírnökének mondja magát, akinek attribútumait maga is viseli, ezáltal némiképp azzá az istenné válik. Itt felvetődhet, hogy talán a *panakawan*okra kell gondolnunk, akik, mint láttuk, eredetileg valószínűleg istenek voltak. A hasonlóság azonban csak látszólagos. A *kaṭṭiyakkāraṅ* ugyanis csak azért lesz isteni, mert egy istennek a hírnöke, nem pedig eleve az, míg a *panakawan*ok „saját jogon” istenek.

¹⁴⁹ Ragil Pamungkas, *Tradisi Ruwatan. Misteri di Balik Ruwatan*. Yogyakarta, 2008, 54–56.

¹⁵⁰ Shulman, *The King and the Clown*, 204–205.

¹⁵¹ Shulman, *The King and the Clown*, 205–206.

¹⁵² Shulman, *The King and the Clown*, 206–207.

¹⁵³ Shulman, *The King and the Clown*, 210–212.

Bár a fentebb említett bohócfigurák közelebb állnak a *panakawanok*hoz, mint a szanszkrit *vidūṣaka*, az ő esetükben is csak részleges hasonlóságokat fedezhettünk fel. Néha a megjelenésük, néha a beszédük emlékeztet rájuk, sőt egyes dél-indiai bohócoknak még varázserejük is lehet, teljes mértékben azonban egyikük sem felel meg a *panakawanok*nak, akik tipikus bohócjegyeik mellett egyértelműen nagyhatalmú istenek. Külső hasonlóságuk természetesen nem véletlen: minden bizonnyal köze lehet ahhoz az indiai-óceáni milióhoz, mely a monszunszelekre támaszkodó hajózás révén összekapcsolja Indiát és Délkelet-Ázsiát, melyek ezáltal egy nagy, egységes kultúrtérseget alkotnak.

Shulman szerint¹⁵⁴ a megfigyelhető hasonlóságoknak az lehet az elsődleges oka, hogy ezek a figurák, mint a falvak életében fontos szakrális személyek, illetve a drámák kommentátorai semmilyen tisztán meghatározható kategóriába nem tartoznak bele. A normákon, szabályokon és eseményeken, tehát a felfogható világon kívüli elhelyezkedésük garantálja sikerüket. A határvonalon állnak – tulajdonképpen ők maguk jelentik a határt. Éppen ezért viselkednek furcsán: ezért egyszerre férfiak és nők, egyszerre bráhmanák és nem azok, egyszerre okosak és ostobák, értenek a mívés beszédhez, de közben otromba módon nyilvánulnak meg. Ez a leírás a *panakawanok*ra is bizonyosan illik, amit Semar nevének valódi eredete is megerősít. A fent említett erőltetett arabos népi etimológiával szemben ugyanis sokkal valószínűbb, hogy neve a jávai *samar* szóból jön, ami azt jelenti, hogy 'misztikus, rejtett értelmű'.¹⁵⁵ Ez jobban megfelel tulajdonságainak, hiszen – mint láttuk – ő egyszerre férfi és nő, egyszerre kedves és durva, és egész személyét egyfajta misztikus homály fedi.

Összefoglalás

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a délkelet-ázsiai szigetvilágban az indiaihoz hasonló és azon alapuló irodalmi hagyomány alakult ki. Nemcsak az előadások témái, hanem a bennük megjelenő szereplőtípusok is közeli rokonságot mutatnak egymással. Gyakran felmerül, hogy az indonéz *wayang* és táncelőadások tipikusan komikus karakterei, a *panakawanok* olyan szereplők, akik Indiában teljesen ismeretlenek, és emiatt minden bizonnyal helyi hagyomány örökösei. Ezt a megállapítást azonban nem lehet feltétel nélkül elfogadni, ugyanis Indiában is létezik egy hasonló karakter: a *vidūṣaka*. Egyaránt torz külsejű, durva beszédű alakok, akik azonban szoros kapcsolatban állnak a darab főhősével vagy főhőseivel, és tanácsaikkal folyamatosan segítik az események előrehaladását. Ennek ellenére sok szempontból különböznek. Míg a *vidūṣaka* alapvetően ostoba, mindent elront és akarata ellenére tesz hozzá

¹⁵⁴ Shulman, *The King and the Clown*, 207–210.

¹⁵⁵ Holt, *Art in Indonesia*, 144.

a történet fejlődéséhez, tehát ilyen szempontból negatív szerepe van, addig a *panakawan* minden cselekedete és tanácsa szándékos, durva külsejük és beszédük mögött kifejezetten értelmes egyén lakozik, tehát minden szempontból pozitív karakterek. *Vidūṣakából* csak egy van, aki minden drámában más, ezzel szemben a *panakawan* csak sajátos esetekben van egyedül, rendszerint többen lépnek színre, mindegyiküknek állandó személyisége és neve van, tehát visszatérő szereplők.

A legfontosabb azonban az eredetük közötti különbség. A *vidūṣaka* egy kozmikus harc vesztes istenének gnómszerű alakká változott maradványa. Ő maga már nem isten, csupán az isteni szereplő árnyéka. A *panakawanok* ezzel ellentétben az ősi, hinduizmust megelőző vallás istenei voltak, akik népszerűségüket megtartva a hindu eposzok világába is utat találtak. Nemcsak jelen vannak az eseményeknél, hanem a háttérből tulajdonképpen ők irányítják az összes történetet, így az új kulturális hatások és vallások elsődleges közvetítőivé lépnek elő. Hatalmuk és varázserőjük egyértelműen felülmúlja a hindu istenekét, és mellettük még az elméletileg mindenek felett álló Śiva is csak egy saját feleségétől is tartó papucsférj lesz, aki sok esetben rászorul a legidősebb *panakawan*, Semar segítségére.

Ha a Dél-Indiából ismert népi bohócfigurákat vesszük szemügyre, a *panakawanokkal* való hasonlóság valamivel erősebbnek tűnik, mint a szanszkrit *vidūṣaka* esetében. Ők ugyanis a jávai karakterekkel egyezően belépnek a nagyeposzok világába, alkalomadtán több van belőlük, konkrét személyiséggel rendelkeznek, egyeseknél pedig egyfajta varázserő is megfigyelhető. Az eseményeket kommentáló, moralizáló szerepük szintén emlékeztet a *panakawanokéra*. Ugyanakkor külön-külön egyikük sem áll közelebb hozzájuk, mint a szanszkrit drámák *vidūṣakája*, minden isten felett álló mágikus hatalma pedig szintén egyiknek sincs.

A *panakawanok* tehát valóban nem egy indiai eredetű kölcsönzés nyomán jelentek meg, hanem a hinduizmus és az indiai kultúra megérkezését megelőző ősi indonéziai vallási hagyomány istenei. Olyan istenek, akik annak ellenére, hogy beolvadtak a helyi hindu tradíciókba, továbbra is megőrizték központi szerepüket az emberek mindennapi életében. Testi jellemzőik, beszédstílusuk és a dramaturgiában betöltött szerepük azonban bizonyosan sokat kölcsönözött az Indiából átvett drámai hagyományból. Minthogy a szanszkrit drámákban a típuskarakterek jellemzői egy meghatározott szabályrendszerbe illeszkednek, nehezen képzelhető el, hogy a minden szempontból az indiai világot példaképének tekintő társadalom ne vett volna át erre vonatkozó jellemzőket. Véleményem szerint tehát nem igaz, hogy a *panakawanoknak* semmi köztük ne lenne a *vidūṣakához*. Ez a kapcsolat azonban csak a felszínt érinti: hasonlóságuk első ránézésre szembeötlő, mélyebb vizsgálat után azonban már a különbségek fogynak dominálni. Ezért azt a nézetet kell elfogadnunk, mely a *panakawanokat*

az ősi indonéz vallások máig megmaradt isteneinek tekinti. Olyan isteneknek, akik népszerűségük révén nemcsak a hinduizmusba olvadtak bele, de a később megérkező, majd uralkodóvá váló iszlámot is közelebb tudták hozni az emberekhez.

Divine clowns. Connections between the Indian *vidūṣaka* and the Indonesian *panakawan*

Áron LAKI

The typical character of the funny *panakawan* figures in Indonesian *wayang* theater is frequently mentioned in academic papers. These characters do not participate in any Indian dramas, so they are generally regarded as local deities, who represent a vestige of the old religion of the local population predating the arrival of Hinduism. This statement, however, deserves more scrutiny, since it is not the case that we cannot find figures similar to the *panakawans* in India. The *vidūṣaka*, a common character in classical Sanskrit plays, resembles the *panakawans* to a large extent. A small, deformed figure with rude speech, he often incites laughter among the spectators with his funny and often harsh comments. This description is true for the *vidūṣaka* and the *panakawan* alike, which means that the possible connections between them need to be examined. Is it possible that the *panakawan* is just an Indonesian variant of the *vidūṣaka*? After a closer look we can determine that in spite of the many similarities between the two characters there still remain a lot of differences as well. The conclusion is that, while the connection between them is evident, we still cannot state that one is just a simple continuation of the other. Their differences clearly point to different origins.

Dávid Géza

A Kirkai szandzsák megalapítása és első bégje

A Budai vilájet közigazgatási beosztása az idők során sokat változott. A belső területeken egy pont után – kisebb átalakulások dacára – meglehetősen állandóságról beszélhetünk, a peremrégiókban azonban, hasonlóan a birodalom más végvidékeihez, az esetleges új hódítások függvényében, illetve más, stratégiai és gazdasági megfontolások okán később is új szandzsákok születtek. Némelyikük rövid életűnek bizonyult, mások hosszabban álltak fenn, s akadt olyan, amelyiket más tartományhoz csatoltak. A Budához csak igen rövid ideig sorolt (mert hamarosan a Boszniai beglerbégység részévé tett) egyik legkésőbb létrehozott képződmény a Kirkai (más néven Likai) szandzsák volt. E dolgozat témája elsősorban ennek az egységnek a kialakítása és első vezetőinek kiléte, de itt-ott kénytelen leszek kisebb-nagyobb kitérőket is tenni.¹ Eredendően nem terveztem a Memibegovicsek² bonyolult történetét érinteni, de aztán kényszerűen belekeveredtem a kérdéskörbe.

A Kirkai szandzsák létrehozatala

Az 1578–1588 között a beglerbégekről és a szandzsákbégekről (*ümera*) vezetett központi kimutatásban a Budai beglerbégésnél mintegy pótlólagos bejegyzésként, az egyébként betöltetlen bihácsi kapudánság (hajóhad-parancsnokság) után az alábbi szöveget találjuk:

„A Pozsegai *livában*³ lévő Kirka (horvát Krka) folyón túli részek,⁴ Kotár⁵ és Koribáva (horvát Krbava)⁶ *livája*. A budai beglerbég levele értelmében [a nevezett

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2024.1.49>

¹ Köszönöm Fazileta Hafizović, Hatice Oruç, Weisz Boglárka, Okan Büyüktapu, Fodor Pál, Mehmet İnbaşı, Kovács Nándor, Lakatos Bálint, Pálffy Géza, Pfeiffer Attila, Marko Šarić és Sudár Balázs különféle segítségét a tanulmány készítése során.

² Róluk többször írt Sudár Balázs és Nedim Zahirović alább idézendő munkáikban.

³ A szandzsák szinonimája; mindkettő ’zászló’-t jelent.

⁴ A szöveg alapján nem egyértelmű, hogy hány folyóra gondoltak itt, de mint rögtön látni fogjuk, egyre.

⁵ Többek között Krbáz, Kobár, Komár is szóba jöhetne olvasatként, de valószínűleg a Ravni Kotar-i térséggel azonos, amely már 1585-ben *náhiye*-központként (*nahiye* – kb. járás) bukkan fel. Ld. Fazileta Hafizović, *Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537–1645. godine)*. (Orientalnu Institut u Sarajevu, Posebna izdanja, 46.) Sarajevo, 2016, 27.

⁶ A diakritikus pontok hiányában ezúttal is számos variáció képzelhető el: Korinák,

területek] 200 000 akcse [évi jövedelemmel] Mehmednek, az unai kapudánnak⁷ szandzsákként adattak. [Az összegbe] beszámították *ziámetjét* (nagyobb szolgálati birtok), amely 34 800 akcsényi *ziámet* helyett [csak] huszonkétezer-nyolcszáz [akcsét] tett ki.⁸ Azzal a feltétellel [nevezték ki], hogy másutt ne kapjon szandzsákot (szó szerint: „más helyen ne legyen szandzsák”). 987. zilkáde 20. (1580. január 8.) Kiutalási okmányt kapott az említett módon. 987. zilhiddze 22. (1580. február 9.) 200 000 [akcse].”

Ez alá egy másik kéz odaírta: „[Most már] Boszniához tartozik.”⁹

Nem volt könnyű értelmezni a fenti sorokat. Knin, a címben jelzett közigazgatási egység központja és az egész Kirka-vidék meglehetősen távol esik Pozsegától. Miért hozták összefüggésbe vele? Erre nehéz választ adni. Éppen emiatt egy ideig még az is felmerült, hogy talán a magyar részén Kerkaként (de Szlovéniában ugyancsak Krka formában) ismert vízfolyásra gondolhattak, amelyhez a 6. jegyzetben említett, Pozsega közelében található Koziják-hegy illett volna. Ebben az esetben elvetélt elképzelésről beszélhetnénk, amelyre más példákat is lehetne hozni.¹⁰

Később el kellett vetni ezt a feltevést, hiszen ilyen szandzsák máskor sohasem bukkan fel abban a térségben. Emellett az sem valószínű, hogy szinte egyidejűleg két – azonos nevű – közigazgatási egységet hoztak volna létre errefelé. Ugyanis több más adat is arra utal, hogy Pozsegától délebbre-délkeletre ekkortájt hívták életre a Kirkai szandzsákot. Így amikor 1580. szeptember 17-én Joachim von Sinzendorf a Boszniai vilájet megalapításáról beszámol,¹¹ annak

Foribák és hasonlók. Pozsegától délnyugatra találni egy Koziják nevű hegyet (<https://mapcarta.com/18816824>; 2024. május 5.), egy ideig azzal próbáltam kapcsolatba hozni, de – az alább kifejtettek értelmében – ez nem jó megfeleltetés. Hosszas fejtörés után jutottam a fenti olvasathoz s arra a belátásra, hogy a Krbava-régió rejtezik mögötte.

⁷ Nenad Močanin, Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16–18. században. *Aetas* 14 (1999/4) 53 szerint nem létezett unai kapudánság. Ő a bihácsiról tud. Adatunk ellentmond ennek.

⁸ Ebben az időszakban gyakran előfordult, hogy nem sikerült kiutalni a javadalmazottak teljes járandóságát.

⁹ İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (korábban Başbakanlık Osmanlı Arşivi, a továbbiakban BOA) Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 26 (egy másik számozás szerint p. 28). Az eredeti szöveg így szól: *Liva-i maveraiü 'n-nehr-i Kirka ve Kotar/Krbaz ve Koribava/Forinak/Koziyak der liva-i Pojega. Budun beglerbegisinin mektubu mucebince Una kapudani Pojegada yigirmi iki bin sekiz yüz ziamete tekmilile 34 800 akçe üzere mutasarrıf olan Mehmede ziameti mahsub olmak üzere 200 000 'le sancak tarikile ahar yerde sancak olmamak şartıyla buyuruldu, fi 20 zi 'l-kade sene 987. Berat etdi vech-i meşruh üzere, fi 22 zi 'l-hicceü 'ş-şerife 987. 200 000. Bosnaya tabi olmuşdur.*

¹⁰ Ilyen például az 1585-ben négy Somogy megyei várból kreált „Babócsai, Berzencei, Segesdi és Szöcsényi szandzsák”, amelyről később soha nem hallunk. Ld. Dávid Géza, Török közigazgatás a városban. In: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szerk. Bösze Sándor–Ravazdi László–Szita László. Szigetvár, 2006, 111.

¹¹ Felállítására 1580. szeptember 4-én került sor. Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 2. Kiadta:

egyik alkotó elemeként már említi a Likai szandzsákat,¹² amely később is a Kirkai másik neve volt.¹³ A bécsi iratokban később is Likaiként szerepel, s még 1581 márciusában is frissen kialakítottak mondják.¹⁴ Új voltának egyik – török oldalról származó – beszédes bizonyítéka, hogy valamivel később, 1583 tavaszán elrendelték az alakulat önálló összeírását. Így szól a vonatkozó rendelkezés:

„Parancs a Kirkai szandzsák összeírójának. A nevezett *livának* nincs külön összesített (*icmal*) és részletes (*mufassal*) deftere (összeírása), együtt van a Klisszai szandzsák deftereivel. Mivel jelentették, hogy a Kirkai *livának* külön összesített és részletes defterének kell lennie, meghagytam, hogy az eddig kiadott hatvanezer akcsén kívül a többit írd össze, és oszd ki, s minthogy Kirka önálló szandzsák, legyen külön összesített és részletes deftere! Megparancsoltam, hogy amikor ---¹⁵ megérkezik, az eddig kiadott hatvanezer akcsén kívül a többit te írd össze, és oszd ki; készítsd el külön összesített és részletes defterét, s küldd el őket boldogságos küszöbömhöz!”¹⁶

Szabatosabban összefoglalva: a Kirkai szandzsáknak korábban nem voltak saját defterei, minthogy az egész régió Klisszához tartozott. Önállóvá válva külön jegyzékeket kell készíteni róla. Az „eddig kiadott 60 000 akcse” valószínűleg úgy értendő, hogy vagy a bégnek, vagy általában az új formációnak még csak ennyit hasítottak ki a szomszédos területekből. Kideríthető, hogy a munkálatok 1585-re értek véget, ekkorra datálható a térség összeírása.¹⁷

Metin Kunt, *Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi.* (Boğaziçi Üniversitesi yayınları, 154.) İstanbul, 1978, 150.

¹² Wien, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Türkei I. Karton 42. Konv. 2. 1580. VIII–IX. 124–129.

¹³ A két megnevezést egyszerre látjuk a 17. században vezetett oszmán forrásban: „Kirkai, más néven Likai *liva*.” Kunt, *Sancaktan eyalete*, 185.

¹⁴ Türkei I. Karton 43. Konv. 3. 1581. III. 35–55, 59–77 (március 8-i levél; júliusban is vizsztatértek rá).

¹⁵ Innen hiányzik a kézbesítő neve.

¹⁶ Hasan Yıldız, *XLIX numaralı mühimme defteri (tahlil–metin)*. Yükek lisans tezi (İstanbul Üniversitesi). İstanbul, 1996, 120, Nr. 261. – Egy hónappal korábban is foglalkoztak már az ügygyel, amikor arra utasították a boszniai beglerbéget, hogy válassza ketté a biztosi és az írnoki feladatkört. Valószínűleg alábecsülték a munkálatok bonyolultságát, ezért vélték első nekifutásra úgy, hogy elég lesz egy ember az elvégzésükre. Vö. Yıldız, *XLIX numaralı mühimme defteri*, 43, Nr. 98.

¹⁷ Vö. Fazileta Hafizović, Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom sandžaku u XVI stoljeću. *Znakovi vremena* 13 (2010/ljeto–jesen) 229/1. jegyzet (ma Isztambulban őrzik: BOA, Tapu defteri 622 – nem állt módomban megtekinteni). Ekkor 29 járás tartozott hozzá (Hafizović, *Kliški sandžak*, 27–28 azonosításai alapján): Vrana, Skradin, Karin, Novi és Stari Obrovac, Gradčac, Mazin, Strmička, Udovina, Bilaj Bunić, Knin, Zvonigrad, Stara Ostrovica, Obrovac, Cvituša, Karin, Mazin, Vrana, Skradin, Kožul – Hüsrev bég alapítványai, Nadin, Velin, Zvonigrad, Knin, Kotar, a Lika menti Novi, a Lika menti Cvituša, a Lika menti Medak, Perušić, Bilaj Barlet. (Nem ismerem a magyarátát annak, hogy egyes nevek miért ismétlődnek a felsorolásban.)

Leszűrhetjük tehát, hogy a Kirkai (Likai) szandzsák 1580-ban jött létre, s összeírására a következő években került sor.

Létezett-e korábban is Kirkai szandzsák?

Felvetődött, hogy a Kirkai szandzsák talán már évtizedekkel korábban is fennállt.¹⁸ Ezt a mintegy 100 évvel később író Pecsevi¹⁹ sorai sugallják, amelyeket így nyomtattak ki:

„Kadin (recte: Karin, ma Donji Karin Horvátországban²⁰) és Obrucsa (Obrovác, horvát Obrovac) vára elfoglalása. A 944. (/1537–1538.) évben az említett várat a nevezett (Hüszrev bég) és Gázi Murád bég szép igyekezetével meghódították és az uralkodói birodalomhoz csatolták.²¹ ... És most leválasztva, a Kirkai szandzsákhoz csatolták [őket].²² Először a megboldogult Araniz (recte: Aranid) fia

¹⁸ Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, 13.) Wiesbaden, 1976, 56; Sudár Balázs, Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* 44 (2003) 256; Uő, Ki volt Jakováli Haszan pasa? *Pécsi Szemle* 9 (2006/1) 33.

¹⁹ Az időbeli távolságot részben kiegyensúlyozhatta, hogy a krónikás 1637. február 15-étől kb. egy évig éppen a Kirkai *livát* vezette, így megismerhette a helyi hagyományokat a szandzsák létrejöttéről. Vö. Fodor Pál, Egy pécsi származású török történetíró: Ibrahim Pecsevi. In: *Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok*. Szerk. Szakály Ferenc–Vonyó József. (Pécsi Mozaik, 2.) Pécs, 2012, 151.

²⁰ Romjai egy kiemelkedésen ma is láthatók a Benkovachoz tartozó Popovići közelében, Donji Karin felé haladva. Ld. *Bukovica i Ravni kotari. Vodič kroz kulturnu baštinu*. Zagreb, 2013, 124–125.

²¹ Obrovácot (és gyaníthatóan Karint is) 1527-ben foglalták el az oszmánok, inkább Murád, akkor még vojvoda, mintsem Hüszrev hadai. Vö. Barta Gábor, Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez.) *Történelmi Szemle* 37 (1995) 5–6. Ezt követően Karin és Obrovác 1530-ban *náhiye*-központként szerepel a Boszniai szandzsákban: 91, 164, MAD 540 ve 173 numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik liválari icmâl tahrîr defterleri (926–939/1520–1533). I. *Dizin*. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 81. Defter-i hâkânî dizisi, X.) Ankara, 2006, 142, 158, 215 (térvép). – 1536 decemberében, azaz a hidzsra szerinti 943. évben mindkét várban *dizdâr* (várkapitány) működött, nevük alapján környékbeli áttértek lehettek (ld. M. Tayyib Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler. *Belgeler* 5–8 [1968–1971/9–12] 84). Látszólag tehát Pecsevi tévedett. Csakhogy Bosztán/Ferdi, aki Szulejmán korában élt, szintén 1537-re teszi a két erősség bevételeit (*Török történetírók*. II. Fordította és jegyzetekkel kísérte Thüry József. Budapest, 1896, 98). Ezért elképzelhető, hogy rövid időre keresztény kézre kerültek, majd újra ellenük kellett vonulni.

²² Karin elfoglalásáról Evlija Cselebi ezeket szedte össze (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 yazmasınun transkripsiyonu-dizini*. V. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001, 244): „Ez is a horvát hitetlenek építménye. Megint csak Hüszrev bég hódította meg 944-ben. Most a Kirkai szandzsák része. ... Azt beszélük, hogy [Karin] korábban, Szulejmán hán idejében külön szandzsák volt, ahol Szarhos Ibrahim pasa apja, Arnavud Memi bég volt a *mirliva* (szandzsák-

Mahmúd választotta le,²³ amikor Jahjalu Szolak Mehmed bég²⁴ volt a klisszai bég. Sőt ismeretes, hogy Veli bég²⁵ ezzel kapcsolatban még gúnyolta/kritizálta is Mahmúd béget. Aztán amikor újra Klisszához volt csatolva, újra leválasztották Szarhos és Gázi Ibrahim pasa apja, Arnavud Memi bég [számára], azzal, hogy a határ a Kirka folyó legyen, s elnevezték Kirkai szandzsáknak.”²⁶

bég), aki egészen a Kirka folyóig uralta [a vidéket]. Később a hitetlenek lerombolták ezt a várat, mára csak egy nagy tornya maradt; erős vár volt, de jelenleg elhagyott.” A Karini szandzsákról sehol másutt nem esik szó, az utazó félreérthetett valamit. Ugyanezen az oldalon viszont Evlija kétszer is kitér a Kirkai szandzsák általa vélelmezett korai időszakára: Nadin (ma Benkovachoz tartozik, Horvátországban), majd Ivranja (Vrána, horvát Vrana) kapcsán. Utóbbinál kifejezetten hangsúlyozza, hogy „meghódításakor a Klisszai szandzsákhoz, majd Hüszrev pasa előterjesztésére a Kirkai szandzsákhoz csatolták”.

²³ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 73 ezt – szerintem helyesen – úgy értelmezi, hogy ha valaki, akkor ő lett volna a korai kirkai bég. Igen ám, de a nevezett 1546 környékén még „csak” budai *alajbég*ként (a szandzsákbég beosztottja) működött. (Itteni javadalmait ld. Gyula Kaldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tahrir defteri [1546–1562]*. (Ankara Üniwersitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, 177.) Ankara, 1971, 164/192. jegyzet, 168/197. jegyzet, 198/242. jegyzet, 211/255. jegyzet, 212/257. jegyzet, 217/265. jegyzet, 218/267. jegyzet és 302/374. jegyzet.) Ezt megelőzően nem lehetett szandzsákbég, ilyenfajta lecsúszásra ugyanis nincs példa. Sudár Balázs (An Aristocratic Albanian Family that Gained a Foothold and Emerged in the Hungarian Borderlands. The Aranids. In: *“These Were Hard Times for Skanderbeg, But He Had an Ally, the Hungarian Hunyadi.” Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts*. Ed. by Krisztián Csaplár. [Acta Balkano–Hungarica, 1.] Budapest, 2019, 27) ezen locus kapcsán csak területi vitáról beszél (ami expressis verbis nincs benne a passzusban). 1546 után viszont semmi nyoma bármiféle Kirkai szandzsáknak.

²⁴ Sudár (An Aristocratic Albanian Family, 27) Jahjapasazáde Mehmeddel hozza összefüggésbe, akinek klisszai bég volta még bizonyításra vár; Gévay Antal, *A’ budai pasák*. Pest, 1841, 6, Nr. 3. szerint 1534-ben móreai előljáró lett, hét évvel később pedig, Buda bevételekor anatóliai beglerbég. Újabb kutatások nyomán úgy tűnik, 1536-ban visszakerült Szendrőre, s akár 1541-ig ott szolgált. Vö. Olga Zirojević, *Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459–1683)*. *L’organisation militaire turque en Serbie (1459–1683)*. (Istorijski Institut, posebna izdanja. Institut d’histoire, monographies, 18.) Beograd, 1974, 262; Aleksandar Fotić, Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha’s *evkaf* in Belgrade. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2001) 440. Hajlok arra, hogy Pecsevi kissé pontatlanul volt informálva, vagy Jahjapasazáde Mehmed szolgálati helyét, vagy a klisszai bég nevét tekintve. (S akkor még nem szoltunk a máshonnan ismeretlen Szolak [’balkezes’] becézéséről.)

²⁵ Ha csakugyan róla van szó (ld. alább), akkor legkorábban 1544-ből van rá adatunk, amikor éppen klisszai bég. Vö. Markus Köhbach, *Die Eroberung von Fülele durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, 1994, 262/246. jegyzet.

²⁶ *Tarih-i Pecsevi*, [Isztanbul], é. n. I. 194. – Talán nem fölösleges kitérni arra, hogy Pecsevi kritikái kiadása még várat magára. Számos kéziratban maradt ránk, nem lesz egyszerű elkészíteni, ha egy vagy több kutató rászánja magát. A Marmara Egyetemen született pár szakdolgozat a krónika bizonyos részéről, köztük az egyikben megtalálható a most idézett passzus. Az átírt, tehát a disszerens szerint pontosabb változatban „Szolak Mehmed” (sőt Veli bég is!) Vuszúli néven bukkan fel, a párhuzamosan használt kódexben pedig Jahjalu és Havlúli/Hulúli (?) előzésekkel Mehemmedként. Ld. Bihter Gürişik, *Pecevi tarihi (46^a–80^a, metin, dizin, özel adlar sözlüğü)*. Yükek lisans tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2005, 111–112, 546. felvétel/76v, 584. felvé-

Sajnos ez az elbeszélés több tekintetben is homályos. Sem az időpontok, sem a szereplők nem foghatók meg kétséget kizáróan, ahogy azt az iménti jegyzetek is mutatják. A levéltári források pedig egyáltalán nem igazolják, hogy 1580 előtt létezett volna közigazgatási egység ezzel a névvel (márpedig Pecsevi második „leválasztása” erre utalna).²⁷ Mindenestül azért mégsem lehet elvetni, hogy volt némi alapja a krónikás információjának, de ha létezett is korábban ilyen szandzsák, az olyan hamar megszűnt, hogy nem maradt hivatalos nyoma.²⁸ Csupán a „Kirka folyón túl” emlegetnek többször szultáni birtokokot, de a Klisszai szandzsák részeként. Ez utóbbi alkormányzóság 1550. évi összeírásában 107 230 akcse származott ezekből.²⁹ 1559-ben kétszer is felbukkannak az ottani uralkodói hászok (kincstári jövedelmek),³⁰ 1566 lelegején pedig egyszer.³¹ 1576-ban arról értesülünk, hogy a Kirkán túli, illetve a velenceiektől a kotári régióban elhódított vidék kincstári bevételeit egy Ali nevű személy 600 000 akcséért bérelte, ami nem alacsony summa.³² A Kirkán túli terebélyesedő hódítások és a növekvő bevételek adhatták – a mindig fontos katonai megfontolások mellett – az ötletet az új szandzsák létrehozására.³³

tel. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjteményében őrzött egy 17. századi és két 18. századi kópiában is rendre Jahjalu Vuszúli Mehmed/Mehemmed bég szerepel, Veli bég egyikben sem. Vö. O. 217, fol. 39v, O. 355, fol. 49r és O. 405, fol. 85r (ebből a kódexből hiányzik a Memi béget említő mondat). A „gúnyolta/kritizálta” szó helyén három verzióban is „támadta” áll. Mindez némi óvatosságra int a nyomtatott szöveg megbízhatóságát illetően.

²⁷ Lényegében erre a következtetésre jutott Šabanović is (*Bosanski pašaluk*, 73–74).

²⁸ Kirкаи szandzsákkal nem találkozunk sem az 1543-as esztergomi hadjárat kimutatásai-ban (Mehmet İpçioğlu, Kanunî Süleyman'ın Estergon [Esztergom] seferi 1543. Yeni bir kaynak. *Osmanlı Araştırmaları* 10 [1990] 137–159), sem a két korai, 1544–1545-ből, illetve 1552-ből származó *mühimme defteri* anyagában (Halil Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951–952 tarihli ve E-12321 numaralı mühimme defteri*. [Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi serisi, 7.] İstanbul, 2002; Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenek előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei [1544–1545, 1552]*. “*Affairs of State Are Supreme*”. *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary [1544–1545, 1552]*. Budapest, 2005; Uők, „Ez az ügy fölöttébb fontos.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei [1559–1560, 1564–1565]*. “*This Affair is of Paramount Importance*”. *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary [1559–1560, 1564–1565]*. Budapest, 2009.

²⁹ *Opširni popis Kliške sandžaka iz 1550. godine*. Obradili Fehim Dž. Spaho–Ahmed S. Aličić. Sarajevo, 2007, 1–22 (és az első oldal előtti faksimile: itt is a „Kirka folyón túl” kifejezést használták). A végösszeg a 22. oldalon.

³⁰ Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivindeki, 72, 79.

³¹ *5 numaralı mühimme defteri (973 / 1565–1566) <Özet ve İndeks>*. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 21. Dîvân-ı Hümâyûn sicilleri dizisi, II.) Ankara, 1994, 136, Nr. 776.

³² Kornelija Jurin Starčević, Krajiške elite i izvori prihoda: primjer Jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeć. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 55 (2006) 256.

³³ Rövid leírások róla: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo, 1959, 73–76, 226–227; Nenad Močanin, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb, 1999, 40. – A szandzsák 17. század eleji,

Az első kirkai bég korábbi posztjai

Kibogarászható-e, hogy milyen poszto(ka)t töltött be az első „igazi” kirkai bég, mielőtt unai kapudán lett? Ezzel kapcsolatban több nehézség merül fel: 1. a neve, Mehmed, igen gyakori volt; 2. ennek kicsinyítő képzős Memi (Sah³⁴) változatát rendszertelenül használták, a hivatalos dokumentumokban is;³⁵ 3. új helyre történő kinevezéskor nem tüntették fel következetesen az előző szolgálati helyet; 4. a különböző források ellentmondani látszanak egymásnak.

Az egyeztetést nehezíti, hogy számolnunk kell azzal, hogy az általunk keresett Mehmed időnként Memi vagy Memi Sah néven is feltűnhet. Tény, hogy elvben a törökök minden Mehmedet becézhettek Meminek (bár hivatalos anyagokban nem számítanánk arra, hogy váltogassák a két formát, egyszer-mászor mégis ez történik). Az is elvárható lenne, hogy esetünkben a Sah elemet akkor is feltűntetik, amikor a Mehmed változatot használják, erre azonban nincs példánk.³⁶ A Habsburg levelezők és jelentők viszont azt jegyezték le jól-rosszul, amit hallani véltek, mind Mehmed, mind Memi (Sah) esetében.³⁷ A továbbiakban ezen tényezőket szem előtt tartva keresünk olyan személyeket, akikről feltehetjük, hogy esetleg belőlük lett kirkai bég.

jelmagyarázatok nélküli térképét ld. Marko Šarić, Društveni odnosi i previranja u sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća. *Diplomska radionica* 1 (1999) 77. Átvette: Drago Roksandić, *Triplex Confinium, ili o granicama i regijama hrvatske povijesti, 1500–1800*. Zagreb, 2003, X (a térképeknél).

³⁴ Ez a látszólag magas rangra utaló elem egyszerűbb embereknél is felbukkan. Például több *emint* (biztos), hajóst és *rendszert* (itt talán kereskedő) is hívtak így: Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek (1550–1580)*. Budapest, 1962, 634 (mutató). Meg kell hagyni, nem ismerjük kellően az oszmán névadás kódolt üzeneteit, de az adott esetben – szemben Oszmán Sahhal, aki uralkodói sarj volt (vö. Dávid Géza, Egy szokatlanul magabiztos török főember: Oszmán Sah. *Keletkutatás* 2010. ősz, 121–125), s ezért kaphatta az említett utótagot – talán nem kell ilyen keresnünk, inkább csak egyfajta szokás lehetett a Memihez hozzátenni a Sah szót.

³⁵ Így *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı'dan günümüze Türk-Macar ilişkileri / Török–magyar kapcsolatok az Oszmán Birodalomtól napjainkig*. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 146.) Haz. Numan Yekeler et alia/szerk. Szepesiné Simon Éva–Schmidt Anikó. *Istanbul/Isztambul, 2016, 146–147.* (A kiadásba több hiba is csúszott.) Idézi: Sudár Balázs–Varga J. János–Varga Szabolcs, *Pécs története*. III. *A hódoltság korában (1543–1686)*. Főszerk. Vonyó József. Pécs, 63, 65; BOA, Mühimme defteri 15, p. 190, Nr. 1594 (1571. november 23.).

³⁶ Máskor és másutt viszont találni erre adatokat: 1520–1521-ben a tirhalai (görög Trikala), illetve 1527-ben az antebi (ma Gaziantep) bég nevét rögzítették Mehmed Sakhént. Vö. M. Tayyib Gökbilgin, Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları. *Beleten* XX/78 (1956) 278/133. jegyzet, illetve I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. (The Modern Middle East Series, 14.) New York, 1983, 107.

³⁷ Az alábbiakban szereplő személyeknél is többször hibáztak, de mégis jól felismerhető, hogy mit akartak leírni.

1. A gabelai, boszniai és hercegovinai názir (názir – pénzügyi felügyelő), később boszniai defterdár

Visszatérve a fősodorhoz: 1565. augusztus 19-én az egyik pénzügyigazgatási parancsokat tartalmazó defter egymáshoz közeli két bejegyzésében olyan középkeletiek szerepelnek, akik idővel esélyesek lehettek a posztra. A korábbi a boszniai és hercegovinai felügyelőnek, Mehmednek szóló parancs, amelyben kitöltetlen (meg nem határozott) mennyiségű ólom előteremtését kéri tőle a környék bányáiból.³⁸ Emellett egy datálatlan, de bizonyosan 1569 előtti levelet Mehmed maga szignált, ugyanezeket a funkciókat (tudniillik boszniai és hercegovinai felügyelő) tüntetve fel a végén.³⁹

Egy pár évvel korábbi, 1561. áprilisi oklevélben a gabelai (Bosznia-Hercegovina) kikötőbe érkező velencei/raguzai só eladásával foglalatосkodó pénzügyi felügyelőt (*nazirü'l-emval*) Memi Sah bégeként említették.⁴⁰ Úgy vélem, ezek az adatok ugyanazt a személyt takarják.⁴¹ Ezt a feltételezést megerősíti, hogy 1577 végén vizsgálatot indítottak Memi Sah *názir* ellen, hogy a korábbi hadjárat idején megfelelően látta-e el feladatát Gabelában. Ezt 1583-ban megisméttették, amikor ugyanő már boszniai defterdár volt.⁴² Ebből az is következik, hogy

³⁸ BOA, Maliyeden müdevver defter 2775, p. 133.

³⁹ Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivindeki, 127–128.

⁴⁰ Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivindeki, 37.

⁴¹ Behija Zlatar, Vakuf fočanskog nazira i zaima Mehmed-bega. In: *Vakufi u Bosni i Hercegovini*. Urednik Nedim Begović. Sarajevo, 2015, 209–217. Érvelését nem mindig könnyű követni, hivatkozásai pedig alkalmanként nem világosak. Egy helyen például ezt írja: *Jedan od najbogatijih vakufa u Foči u drugoj polovini XVI stoljeća osnovao je fočanski nazir i zaim Mehmed-beg, sin Ali-begov, kasnije i službenik visokog carskog dvora* „A 16. század második felében Focsa egyik leggazdagabb alapítványát a focsai *názir* és *zaim* (ziámet-birtokos) Ali bég fia, Mehmed bég, később udvari hivatalnok alapította.” Erre nézve az alábbi kiadványt idézi: *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*. I. Dešifririvo i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić. Sarajevo, 2014, 7. Ám ott csupán ennyi áll: „A magas udvar *müteferrikája* (udvaronca), Mehmed bég városnegyede.” Nem derül ki, miként kapcsolódik össze a két személy, honnan származik a többi tisztség és az apa neve. Ezt „Hadzsi Mehmed bég focsai *názir* és *ziámet*-birtokos” alapítványi okiratából tudhatjuk meg: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*. (Monumenta Turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, V. Serija, III. Vakufname, 1.) Sarajevo, 1985, 151; Muhamed A. Mujić fordítása. Az sem világos, minek alapján mondja, hogy az illető 1563–1564-ben boszniai alajbégeként tevékenykedett.) – Hasonló bizonyítatlan elemek találhatók egy másik rövid biográfiában róla: Osman Lavić, Vakufljenje knjiga u Foči pod osmanskom upravom. In: *Vakufi u Bosni i Hercegovini*, 266/5. jegyzet.

⁴² Vö. Nicolaas H. Biegan, *The Turco–Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III (1575–1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hague–Paris, 1967, 156–157. – Többek között Zlatar (Vakuf fočanskog nazira, 213) szerint egy ideig temesvári defterdárként dolgozott volna. Utóbbi állítás nem igazolható, és sokkal valószínűbb, hogy a Biegan által bizonyított boszniai kincstárnoki tevékenysége nyomán kapta a „defterdár pasa” elnevezést. – Nem perdöntő, de érdemes ideiktatni, hogy Temesvárra 1584. február 16-án nevezték ki az

1580-ban nem teheték meg kirkai főnöknek. Ez a pénzügyi szakértő, akit bégként emlegettek ugyan,⁴³ de soha nem volt alkormányzó, 1585-ben halt meg.⁴⁴

2. A drávai kapudán

A másik 1565. augusztus 19-i dokumentumban az eszéki kádít, Muhi'd-dínt instruálják egy olyan beadvány kapcsán, amelyet a drávai kapudán, Mehmed, aki egyúttal a Boszniai, a Klisszai, a Zacsasznai,⁴⁵ a Pozsegai és a „Szerémszigeti” szandzsák felügyelője is volt, valamint három *emín*, Musztafa, Inehán és Szelim vitt az udvarba. Ők különböző időpontoktól kezdve az említett alkormányzóságok *mevkufát* (*mevkufat* – itt talán a hadjáratba nem menő szpáhik megváltási illetéke), a várak *mábejn* (*mabeyn* – a védők esetén az üresedés és az ismételt betöltés között megmaradt pénz) és a kincstári *bejtülmál* (*beytü'l-mal* – a hagyatékokból és a gazdátlan javakból származó) jövedelmek begyűjtésével foglalkoztak.⁴⁶ A bejegyzést idéző Nenad Močanin szerint itt „Gázi (Arnavt?) Mehmet bég”-ről lenne szó. Ezt semmivel nem támasztja alá, az eredetiben pedig csupán maga a rendkívül gyakori név szerepel, a *gázi* ('hitharcos') jelző nincs ott.⁴⁷ A szerző feltehetőleg Pecsevi krónikájából kiindulva tette oda kérdőjellel az 'albán' értelmű előnevet.

addigi budai defterdárt, Ahmedet, majd valamivel később, május 16-án a korábbi ruméliai *timár defterdárít* (a timár-adományok nyilvántartója), Behmenzáde Musztafát (ld. Kámil Kepeci tasnifi 262, p. 30), 1583 táján pedig Ali látta el ezt a feladatot (Velics Antal–Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek. II. 1540–1639*. Budapest, 1890, 639, 732).

⁴³ Dzsámija feliratán mint „defterdár Memi Sah bég” jön elő. Ld. Mehmed Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine. Prilozi za orijentalnu filologiju* 3–4 (1952–1953) 477.

⁴⁴ Zlatar, Vakuf fočanskog nazira, 214.

⁴⁵ A Csázma folyón túli területek. Másként Cserniki (horvát Cernik) vagy Pakráci (horvát Pakrac) szandzsáknak hívták.

⁴⁶ Maliyeden müdevver defter 2775, pp. 135–136. Vö. Močanin, *Kapudánságok*, 53/13. jegyzet (téves lapszámok – 125, 127 – megadásával). A Močanin által említett „[a szandzsákok] igen nagy értékű együttes állami adója beszédésével” kitétel pedig sántít, összegről ugyanis nincs szó a szövegben, és – mint látjuk – csak bizonyos kincstári javakra terjedt ki a megbízatás. *Emíni* funkciója sem volt, ahogy azt a szerző sugallja, hanem *názirként* alkalmazták. Az 1564-es dátum-megjelölés is hibás. Ezeket a részben félrefordított adatokat Močanintól átvette: Sudár Balázs, *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás*. Pécs, 2012, 99; Nedim Zahirović, *A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében. Korall* 13 (2012) 124.

⁴⁷ Močanin, *Kapudánságok*, 52–53. Minthogy a kiindulás sem áll erős lábakon, az a kijelentés sem megnyugtató, hogy „később ő lett a pozsegai szandzsákbég és egy egész határvidéki bég »dinasztiá« ősatyja”. Pozsega bégjei között 1571–1572 (vö. Maliyeden müdevver defter 563, p. 48; Tapu defteri 486, p. 7) és 1584–1585 (vö. Kámil Kepeci tasnifi 262, p. 35) között két alkalommal működött egy Mehmed, de ő egy másik főember, nem hozható kapcsolatba a kisebb hajóhad parancsnokával.

Bár minden kétséget eloszlató adatom nekem sincs ezzel kapcsolatban, órála talán elképzelhető, hogy az egyik kapudáni posztot egy másikkal cserélte fel, majd kezdő béggé vált – alacsony jövedelemmel, egyelőre kissé behatárolt mozgástérrel.

Mehmed bég későbbi szolgálati helyei

A központi török nyilvántartás szerint Mehmed 1584. október 13-ig volt kirkai bég, ahonnan Esztergomba tették,⁴⁸ a helyére pedig Píri érkezett Kninbe.⁴⁹ Csak-hogy a valóság ennél bonyolultabb. Velencei panaszok nyomán ugyanis hamarabb letették, s már 1582 októberében Idrisz ült a helyén.⁵⁰ Őt pedig egy alig ismert kis alakulatba, a Krupa (ma Bosanska Krupa), Bužim, Zrin, Jezerski⁵¹ és Ostrožac (Nedim Zahirović azonosításai) településekről elnevezett szandzsákba irányították.⁵² Kérdés, hogy vissza tudott-e kapaszkodni a már jobban ellenőrzés alatt tartott előző állomáshelyére, s tényleg onnan ment-e Esztergomba.⁵³

Az Isztambulban vezetett kimutatás szerint az imént említett Píri béget Ali aga, korábbi boszniai *defter kethüdászi* (a ziámetek nyilvántartója) követte a Kirkai szandzsák élén 1586. november 25-étől. Amikor az ő ideje is kitelt,

⁴⁸ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 20.

⁴⁹ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 35. Az ebben a defterben Kirkára vonatkozó bejegyzéseket idézi: Tayyib M. Gökbilgin, Prof. Tayyib Okıç ve Bosna-Hersek tarihi, Bosna Eyaleti. In: *Tayyib Okıç armağanı*. Ankara, 1978, XLII.

⁵⁰ Venezia, Archivio di Stato di Venezia. Miscellanea documenti turchi, Nr. 911; <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/a2ae2866-3647-4dea-adf0-b1d5ebd904ea/911-29-10-1582-07-11-1582> (2024. július 16.). Pedani katalógusa (*I "Documenti Turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia. Inventario della miscellanea*. A cura di Maria Pia Pedani Fabris. I. [Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Strumenti, 122.] Roma, 1994, 229–230, Nr. 911) alapján idézte Nedim Zahirović, Tragom jedne karijere: Halil-beg (Halil-paša) Memibegović od Like preko Jegra do Banje Luke. *Historijski zbornik* 70 (2017) 354/5. jegyzet.

⁵¹ Ez a megfélemtetés számomra kérdéses, de nem tudok épkezláb másik ötlettel előállni.

⁵² Zahirović, Tragom jedne karijere, 354 és 6. jegyzet. Ha jól értem a dokumentum szövegét, itt, azaz Krupa térségében éppen Idrisz volt az elődje. Ld. BOA, Timar ruznamçe defterleri 82, fol. 622v–623r. – Mellesleg jól kitoltak vele, mert 300 000 akcse elvi jövedelem helyett csak 200 000-et kapott, abból is 150 000 akcsét „defteren kívüli” településekből (a szöveges részben „a majd megtelepülő rájáktól (alattvalóktól)” kifejezés szerepel) várhatott, a többit egy bányából, amelyet talán Gvozdanszkóval (horvát Gvozdansko) azonosíthatunk. – Zahirović egy másik cikkéből (Nedim Zahirović, Idris Karačović, sluga Nikole Šubića Zrinskog, osmanski beg i paša. *Scrinia Slavonica* 21 [2021] 77–87) viszont kimarad az erre a posztjára való utalás.

⁵³ Áprilisban pedig olyan kószáló híreket rögzítettek, miszerint ez a Mehmed bég a Cserniki (az eredetiben *Zernikh*: ld. *Spomenici hrvatske krajine*. I. Sakupio i uredio Radoslav Lopašić. [Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, 15.] Zagreb, 1884, 133) szandzsák vezetője lehet. Ezt az adatot idézte Nenad Močanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod, 2011, 131/243. jegyzet, tőle pedig Zahirović, A Memibégovicsok, 124/22. jegyzet.

megint Esztergomból küldték ide a béget, 1587. május 25-én.⁵⁴ A nevét, sajnos, lehangyták a feljegyzésben. Látszólag minden rendben van, csakhogy Esztergom alatt azonos dátummal azt olvassuk, hogy oda Memi (és nem Ali) kirkai szandzsákbéget rakták!⁵⁵ Ráadásul így értesültek erről a Habsburgok is: egy 1587. május 27-i utóirat szerint Oszmán esztergomi béget leváltották, utóda Memi „gergai” (= kirkai) előljáró lett,⁵⁶ úgy, ahogy az az udvari lista szerint 1584-ben történt. Bár az egybeesés különös, nehéz elképzelni, hogy a két oldal összebeszél, s átdátumozott egy eseményt. Inkább arra tippelve, hogy három évet csúszott az adott elképzelés megvalósulása. Ha így történt, egyelőre nem tudjuk, hogy Mehmed bég közben végig Krupa élén szolgált-e.

Ennek a csúszásnak a jele lehet, hogy 1588 júniusában és júliusában a Habsburg jelentések Memi Sah volt likai (kirkai) bégről beszélnek, mint aki hatalmas erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy elnyerje a boszniai beglerbégiséget.⁵⁷ Nem járt sikerrel, s végül szeptember táján Esztergommal kellett megelégednie.⁵⁸ Ez persze újabb csavar, hiszen még egy esztendővel később vagyunk. Pár levelét ebben a minőségében szignálta 1589 márciusa és októbere között,⁵⁹ ami egyértelműen a hivatalviselést jelzi.

A kortárs Gelibolulu Musztafa Áli (1541–1600) főműve szerint, amelyet 1591–1592 és 1599 között vetett papírra,⁶⁰ „Esztergom bégje, Arnavud Memi bég” a hatvani béggel és a budai alajbéggel együtt részt vett a Ferhád budai beglerbég elleni 1590. szeptemberi zendülésben, amelyben a pasa életét veszítette.⁶¹ Ő tehát ugyanazzal az előnévvel szerepelteti az esztergomi béget, mint amelyet

⁵⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 35.

⁵⁵ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 20. Említi Fodor Pál, A váci „harmincad” és egy hódoltsági főember a 16. századból: Oszmán aga, cselebi és bég. *Történelmi Szemle* (2010) 336.

⁵⁶ Türkei I. Karton 61. Konv. 1. 1587. V.

⁵⁷ Türkei I. Karton 67. Konv. 1. 1588. VII; Türkei I. Karton 67. Konv. 2. 1588. VIII.

⁵⁸ Türkei I. Karton 67. Konv. 3. 1588. IX.

⁵⁹ Jedlicska Pál, XVI-ik századi török–magyar levelek Pálffy Miklóshoz. (A gr. Pálffy-család levéltárából.) *Magyar Történelmi Társ.* 3. sorozat 4 (1881) 692 (Nr. 4), 694 (Nr. 6), 697 (Nr. 13), 698 (Nr. 15). Idézi: Sudár, *Pécs története*, 81. Ő és Pálffy Géza (A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. *Századok* 141 [2007] 1112) is Szokolovics előnevet tesz eléje, amely az adott forrásban nem szerepel. Pálffy Géza közlése szerint ő a *Regélő* című folyóirat 1835. évi kötetében találta így, ahol egy névtelenségbe burkolódzó szerző Esztergomról szóló folytatásos dolgozatában ekként olvasható a 637. oldalon. Az illető minden bizonnyal Pető Gergely (megh. 1629) krónikáját használta, s onnan vette kis módosításokkal a vonatkozó passzust. Ld. *Rövid magyar kronika. Sok rend-béli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettezett és irattatott* Petthő Gergelytől. Kassa, 1753 (reprint Debrecen, 1993), 131. Pető a jól értesült történétírók közé tartozik, ezért valószínűleg hitelt adhatunk szavainak, bár a pontos kapcsolat még tisztázandó.

⁶⁰ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541–1600)*. Princeton, 1986, 317–318 (<https://doi.org/10.1515/9781400854219>).

⁶¹ Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühnü'l-ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirleri*. III. (Erciyes Üniversitesi yayınları, 121.) Kayseri, 2000, 556.

Pecsevi ragasztott a kirkai bégéhez. A kérdés az, hogy ez a személy azonos-e az alkormányzóság első irányítójával vagy sem. Én egyelőre inkább nemmel szavazok, minthogy nem bizonyítható az illető folyamatos kirkai szolgálata.

Látszólag a Habsburg követtel való barátságtalan szavai miatt, de a fentebiek értelmében talán a lázongásban való részvétele okán is, 1590. december elejére erről a posztjáról elmozdították, de nem tudni, hova került.⁶² (Habsburg információk szerint utódjául Márkházi Pált szemelték ki, aki Ibrahim bég néven vonult be az oszmán hatalmi elitbe.⁶³) Feltételezések szerint ő lenne a sziszeki csatában zvorniki (Ízvornik) bégeként elhunyt Memi,⁶⁴ de ez az azonosítás valószínűleg igazolásra vár.

A kirkai alkormányzó emlékét őrzi két egymást követő, ugyancsak némi fejtorést okozó bejegyzés a Boszniai szandzsák 1604. évi összeírásában, a lefcsei (bosnyák Livač, Lijevče⁶⁵) *náhi*jében. Az első egy kis *csiflik*ről (földbirtok) szól, a ma ismeretlen, akkoriban azonban átkelő- és vásárhelyként szolgáló „Kaletina falu”⁶⁶ közelében, amely 180 akcsét jövedelmezett.⁶⁷ A következő az elhunyt kirkai bég, Mehmed dzsámiját és a körülötte kialakult telepet taglalja. Valószínűleg ehhez tartozott az a karavánszeráj is, amely különböző utak csomópontján feküdt, így Budára és Temesvárra is el lehetett onnan jutni.⁶⁸ Ezzel kapcsolatban a meg nem nevezett kirkai bég 1598-ban azt terjesztette elő, hogy Memi bég építtette. Nehéz megítélni, hogy egy vagy két Mehmed/Memi bégről van-e itt szó. Volt, aki két személynek vette őket; a dzsámít Gázi Arnaud pasának, a szál-

⁶² Gustav Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda, 1590–1593*. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 101A.) Bloomington, [1972], 76, Nr. 34 (= Türkei I. Karton 74. Konv. 1. 1590. X–XII und s.d.).

⁶³ Türkei I. Karton 73. Konv. 1. 1590. V–VI. Életére ld. Sándor Papp, From a Transylvanian Principality to an Ottoman Sanjak. The Life of Pál Márkházi, a Hungarian Renegade. In: *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged*. 4 (2004), 57–67. Ebben az összefüggésben – a szandzsák megnevezése nélkül – Baranyai Decsi János krónikáját idézi, aki likai bégeként szól róla, ezek szerint megbízhatóan. Vö. *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Ford. stb. Kulcsár Péter. Budapest, 1982, 64.

⁶⁴ Sudár (*Pécs története*, 65, 300/202. jegyzet) erre Ijání krónikáját idézi (Câfer İyâni, *Tevârih-i cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs [Osmanlı–Macar mücadelesi tarihi, 1585–1595]*. Haz. Mehmet Kirişçiöglü. İstanbul, 2001, 25), és mellé teszi Istvánffy Miklós (*Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. III. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2009, 119) kissé homályosan fogalmazott értesülését. (A délszláv szakirodalomban is többnyire ezt az állítást találjuk.)

⁶⁵ Terület Banja Luka és Bosanska Gradiška vidékén.

⁶⁶ Alsógradiska/Ógradiska (horvát Stara Gradiška) környékén feketett, a Száva közelében. Az említett helyen már az Árpád-korban szedtek átkelési díjat; az út Orbáosztól (szerb Vrbas) az ismeretlen Schplatu földig vezetett. Ld. *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius hungaricus*. VIII. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1891, 361, Nr. 299.

⁶⁷ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. III. Obradila Amina Kupusović. Sarajevo, 2000, 518.

⁶⁸ *Opširni popis Bosanskog sandžaka*. III. 518–519.

láshelyet annak fiának tulajdonítva.⁶⁹ Egy másik kutató viszont úgy véli, hogy egy embert takarnak az adatok.⁷⁰ Ezt ebben a formában elég nehéz elképzelni, mert ha az 1530-as években mintegy 20 éves volt az illető (nem valószínű, hogy ennél ifjabbban vitt volna vezető szerepet a harcokban), akkor 1593-ban 80 körül járt volna! Ilyen vénen már nyilván nem nyúlt volna fegyverhez, s vezetőként sem hinném, hogy számítottak volna rá.⁷¹ Ettől azonban nekem nem egyértelmű, hogy a dzsámi és a karavámszeráj két alapítótól származna, sőt amelletteszem le a garast, hogy mindkettő „tulajdonosa” ugyanaz a valaki, csakhogy ő az általam bemutatott – mint láttuk, felcserélhető nevű – első kirkai bég.

A pécsi Memi bég komplexum megalapítója

Bár nem egészen ide tartozik, jó lenne egyértelműen tudni, hogy ki volt a pécsi Memi bég komplexum létrehozója. Erről azonban nem maradt ránk dokumentum, így találgatnunk kell, több potenciális személy közül választva ki a legvalószínűbbet. Találunk-e motivációs okot az első kirkai bég esetében? A fentiek alapján nemigen, hiszen nem szolgált ebben a városban. Ezzel két Mehmed dicsekedhet: az első 1559–1561, a másik 1567–1571 között, majdnem négy éven át ténykedett itt, s mint láttuk, őt Memi Sahként is emlegették. Előbbiről kevesebb, utóbbiról több joggal gondolhatjuk – amint azt Sudár Balázs tette –,⁷² hogy dzsámit és fürdőt hozott itt létre, bár hivatalos jövedelme nem volt túlzottan magas. Vele kapcsolatban annyi bizonyos, hogy Nógrádból érkezett a Dunántúlra. Korábbi pozíciója és családi háttere egyelőre ismeretlen. Nem zárható ki, hogy ő volt előtte a drávai kapudán, de kicsit rövidnek tűnik az idő, hiszen 1565 augusztusa és 1567 novembere közé kellene beférnie az ottani működésnek. De

⁶⁹ Ismet Bušatlić, Vakufi na području medžlisa islamske zajednice Bosanska Gradiška. In: *Vakufi u Bosni i Hercegovini*. Urednik Mustafa Prljača. Sarajevo, 2018, 179.

⁷⁰ Zahirović, A Memibégovicsok, 123–125.

⁷¹ Némiképpen elbizonytalaníthat minket, hogy a Sziszeknél elhalálozott Memi, zvoniki bégről két kortárs is „öreg”-ként szól, az egyik horvát (*stari Memi beg Svornički*), a másik német (*des ... alten Memj beegs zu Suorinkh*) nyelven. Ld. *Spomenici hrvatske krajine*. I. 179, 182. – A jóval későbbi török krónikás, Musztafa Naíma (1655–1716) is Gázi Kodzsa Memi bégeként emlékezik meg róla (ld. Naímâ Mustafa efendi, *Târih-i Na'imâ. [Ravzatü'l-hüseyn fi hulâsati ahbari'l-hafikayn]*. I. Haz. Mehmet İpsirli. [Türk Tarih Kurumu yayınları, III/33.] Ankara, 2007, 61, 62). Az ő forrását nem sikerült kideríteni. Ezt a helyet idézi az arab betűs kiadásból: Alexis Olesnicki, Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20 ramazana 1001 godine (22. lipnja 1593)? Kritički pregled turskih izvora o Sisačkom boju u njihovoj uzajamnoj konsektivnoj vezi. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22–23 (1942/1) 169–170. Kérdés persze, hogy mit értettek ekkor „öreg”-en.

⁷² Sudár, *Pécs 1663-ban*, 93–99; Uő, *Pécs története*, 206.

ha netán mégis ő ment föl északabbra, akkor sem jutunk előbbre, mert a pécsi Memi 1571-ben eltűnik látókörünkől.⁷³

Összefoglalva: a kirkai bég és a Memibegovicsok kapcsolata, illetve a pécsi alapítványok létrehozója összefüggésében az alábbi főbb variációk adódnak:

1. Mehmed drávai kapudánból (1565-ből adatolható) unai kapudán lesz (1580 előtt), aztán kirkai (1580), krupai (1582), újra kirkai (1584 körül), majd esztergomi (1584 vagy 1587) bégeként viszi az ügyeket, és zvorniki bégeként hal meg (1593).

2. Mehmed drávai kapudán (1565) előbb Nógrádba, majd Pécsre (1567) kerül. 1571-ben szem elől vész. Felvethető, hogy 1584-ben vagy 1587-ben belőle lesz esztergomi *mírliva*, miután rövid időre kirkai vezető volt. Ekkor ő lehet az, aki elesik Sziszeknél. Ebben az esetben viszont Pecsevi téved abban, hogy neki hozták létre a Kirkai szandzsákat.

3. Elméletileg elképzelhető, hogy a Kirkai szandzsákban több Mehmed követi egymást: az első 1580-tól 1582-ig szolgál ott, a második 1584 körül, a harmadik 1587 előtt. A központi nyilvántartásban a két utóbbinak nincs nyoma. Nem valószínű, hogy két különböző személy is elkerülte volna az írkokok figyelmét, ezért feltehető, hogy két Mehmednél/Meminél több nemigen működhetett itt ebben a rövid időszakban. Ha viszont csak egy ilyen nevű béggel számolunk, akkor a Krupába áttett vezető rövid időre (egyszer, kétszer?) visszatért Kninbe. Mindenesetre a kortársak, mind a törökök, mind a Habsburgok Mehmedet/Memit gyakran kirkai bégeként emlegették, ami nekem azt sugallja, hogy ugyanarra a személyre gondoltak. Ő jól ismert volt felsőbb körökben, de nem csak ott, hiszen még egy versezetbe is bekerült, amely a Sziszeknél vízbe fulladtak között sorolja fel,⁷⁴ és 1598-ban is őt említik („Memi kirkai bég”), nem pedig a fiát, az utóbbi által emelt torony kapcsán, amelyet a velenceiek le óhajtottak bontani.⁷⁵

4. Bármennyire is megkönnyítené a dolgunkat, nem látok olyan adatot, amelyik egyértelműen Memi (Sah) kirkai bég fiára/faira utalna. Ibrahim és Halil bég kapcsán szerepel ugyan a Memibegovics kitétel,⁷⁶ de nem világlik ki, hol tevékenykedett az apjuk.

⁷³ Itt utalnom kell arra, hogy az ezt az időszakot lefedő forrásunkból, azaz a Maliyeden müdevver defter 563-ból sajnos hiányzik Rumélia java része, pedig Memi feltehetően ebben a régióban folytathatta a pályáját, hacsak meg nem halt; a hidzsra szerinti 979-es év vonatkozó hónapjait tartalmazó 15-ös számú *mühimme defter*iből (a szultáni tanács jegyzőkönyvei) pedig – ellentétben a korábbi, szintén tévesen besorolt *ruúsz-defter*ikkel (a kinevezéseket és kiutalásokat röviden tartalmazó jegyzék) – hiányoznak a magas rangú kinevezések.

⁷⁴ Olesnicki, Tko nosi odgovornost, 155.

⁷⁵ *Inventory of the Lettere e scrittura turchesche in the Venetian State Archives*. Ed. by Maria Pia Pedani. Based on the Materials Compiled by Alessio Bombaci †. Leiden–Boston, 2010, 183, Nr. 771.

⁷⁶ A Sudár által (*Pécs 1663-ban*, 95/261. jegyzet) idézett irodalomban (az általa említett Ibrahim bin Meminbeg alakot viszont egyikben sem találom, olasz szövegben kicsit váratlan is lenne).

5. Az 1530-as évek Memi Sah bégjére egyértelmű levéltári bizonyítékot nem sikerült találni, ami elgondolkodtató, még akkor is, ha igaz, hogy ebből az időszakból meglehetősen kevés irat maradt ránk.⁷⁷ Azt is le kell szögeznünk, hogy – miként fentebb Aranid Mehmed kapcsán is kitértem rá – az igen valószínűtlen, hogy ez a korai személy valamikor bég lett volna, majd visszalépett a *ziámet*-birtokosok közé, hogy aztán újra *mírliva* legyen.⁷⁸

Összességében az egyik leszűrhető tanulság számomra az, hogy a 17. századi krónikásoknak a 16. század korai évtizedeire vonatkozó információit talán még nagyobb óvatossággal kell kezelnünk, mint eddig tettük, még akkor is, ha esetenként meglepően jól tájékozottaknak tűnnek. Ezért amikor csak lehet, a levéltári anyagra kell támaszkodnunk. Másfelől a délszláv munkák gyakran egymást ismétlő, pontos időponthoz nem kötött állításainak megbízhatóságához is többször fér kétség. Harmadszor: a Kirikai szandzsákkal összefüggésbe hozható, hol Mehmed, hol Memi vagy Memi Sah néven szereplő személyek közül nehéz megnyugtatóan kiválasztani, melyikük szolgált ott, s ha igen, met-től-meddig, illetve melyikük a Memibegovics klán megalapítója. Ennek az az oka, hogy az archivális források sem elég egyértelműek és részletgazdagok, s nincsenek is teljesen kiaknázva. Főleg a *timár rúznámcseszik* (a különböző birtokadományokat szandzsákonként rögzítő naplók) bejegyzései között bújhatnak meg még olyanok, amelyek segíthetnek a tisztázatlan kérdések megválaszolásában. A fentiek remélhetőleg helyesen mutattak rá azokra a meglévő, illetve még hiányzó láncszemekre, amelyek a Kirikai szandzsák korai éveinek pontosabb megrajzolásához és az ott működő alkormányzók kilétének vitán fölüli álló megállapításához vezethetnek.

⁷⁷ Újabbban Göksel Baş talált egy bejegyzést, amelyben Arnavudzáde Memi cselebi szerepel egy 1535 októberéből származó listában (BOA, Tapu defteri 523, p. 973). Az előnév alapján a nevezett kutató felveti, hogy esetleg azonos a minket érdeklő személlyel.

⁷⁸ Talány, hogy Šabanović minek alapján vélte – amint azt tőle némi gyanakvással idézi Zahirović (A Memibegovicsok, 124) –, hogy szerémi, pozsegi és pakeráci bég is lett volna.

The creation of the *sancak* of Kirka and its first *bey*

Géza DÁVID

A succinct note from January 8, 1580 (İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 26 or 28) contains information on the creation of a new *sancak* beyond the river Krka and in the Kotar and Krbava regions. As its first *mirliva*, Mehmed, the *kapudan* of the river Una is appointed with a modest sum of 200 000 *akçe hases*. His earlier career is difficult to detect; there are various possible “candidates”, none of them can uninterruptedly followed. Consequently, it is somewhat risky to vote for any of them. We have to wait until further decisive pieces of information come to light. However, the alternatives presented will be hopefully useful for the identification.

Száler Péter
Bálacsarita – A gyermekisten játéka^{*}

Előszó

Az olvasó a következőkben a Krisna (Kṛṣṇa)¹ ifjúságát feldolgozó *Bálacsarita* (*Bālacarita*) című óind drámát ismerheti meg. A művet tizenkét másik, hasonló formai és stilisztikai jegyet mutató színdarabbal együtt T. Ganapati Sásztri fedezte fel 1911-ben, és tulajdonította Bhászának (Bhāsa),² a Kálidásza (Kālidāsa; 5. század³) előtti drámairodalom kiemelkedő alakjának.⁴ A szerző meghatározásakor alapvetően két forrásra, Bána (Bāṇa) *Harsacsarita* (*Harṣacarita*; *Harsa cselekedetei*) című művére (7. század) és egy, a *Szúktimuktávālī* (*Sūktimuktāvālī*; *Szép mondások gyöngysora*) című antológiában található, Rádzsasékharától (Rājaśekhara; 10. század) származó versre támaszkodott.

T. Ganapati Sásztri értelmezése szerint⁵ Bána a *szútradhāra* (*sūtradhāra*), vagyis a színigazgató szerepeltetését a színdarabok bevezetőjében kifejezetten Bhásza drámáinak a sajátosságaként említette.⁶ Másfelől a Rádzsasékharának tulajdonított vers arról számol be, hogy a több drámát is író Bhásza egyik műve a *Svapnavāsavadatta* (*Svapnavāsavadatta*; *Vászavadattá álma*) címet

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2024.1.65>

* A tanulmány a K 142535 számú NKFIH-projekt támogatásával készült.

¹ A cikkben a szanszkrit szavak és nevek magyaros átírásban szerepelnek, az IAST szerinti tudományos átírásuk kizárólag az első előfordulásukkor van megadva.

² *The Svapnavāsavadatta of Bhāsa*. Ed. with notes by T. Ganapati Sāstrī. Trivandrum, 1912, xx–xxi.

³ Andrzej Gawroński, The Digvijaya of Raghu and Some Connected Problems. *Rocznik Orientalistyczny* 1 (1914–1918) 76–77.

⁴ Kálidásza a *Málavikāgnimitra* (*Mālavikāgnimitra*; *Málaviká és Agnimitra*; Schmidt József műfordításában *A király és a bajadér* címen jelent meg.) című drámájában Bhászára már hírnevet szerzett szerzőként utalt (ld. *Mālavikā and Agnimitra*. Ed. by C. R. Devadhar. Delhi, 2002, 2).

⁵ *The Svapnavāsavadatta*, xxi.

⁶ Bána a *Harsacsarita* egyik bevezető versében a következőket írta Bhászáról: *sūtradhārākr̥tārambhair nātakair bahubhūmikaiḥ | sapatākair yaśo lebhe Bhāso devakulair iva ||* „Bhásza a színigazgató által megkezdett, több szálon futó, epizódokkal tűzdelt drámái révén olyan hírnevet szerzett magának, mintha építészek által tervezett, többszintes, lobogókkal teli templomokat emelt volna.” (*Harṣacarita* 1.15; ld. *The Harṣacarita of Bāṇabhaṭṭa*. Ed. by P. V. Kane. Delhi–Patna–Varanasi, 1965, 2). A vers alapján számomra kétségesnek tűnik az az elképzelés, hogy Bhásza újítása lett volna a *szútradhāra* alkalmazása, hiszen az ’építész’-t is jelentő szó vélhetően csak a szójáték (*slēsa [ślēṣa]*) kedvéért kerülhetett a versbe.

viselte.⁷ Mivel a felfedezett darabok mindegyikében szerepel *szútradhara*, illetve az egyiküknek valóban *Szvapnavászavadatta* a címe, ezért Sásztrí arra a következtetésre jutott, hogy Bhásza elveszett drámáit sikerült megtalálnia.

Habár a művek valóban tartalmaznak archaikus elemeket (amilyen például a későbbi drámákban elterjedt *máhárástri* [*māhārāṣṭrī*] prákrit mellőzése),⁸ Bhásza szerzőként való azonosítását már a kezdetektől fogva sokan kétségbe vonták.⁹ Ezt a kételyt a felfedezést követő kutatások csak tovább erősítették, és napjainkra az vált elfogadottabbá, hogy a művek minden bizonnyal Kálidásza után, feltételezhetően a dél-indiai Pallavák (6–7. század) pártfogása alatt keletkeztek.¹⁰ A közbeszédben ennek ellenére mind a mai napig gyakran fordul elő a „Bhásza-drámák” elnevezés, jóllehet a kéziratok első kiadási helye alapján talán szerencsésebb lenne „trivandrumi drámák” néven hivatkozni rájuk.¹¹

Témájukat tekintve a darabok többsége a szanszkrit eposzokon, vagyis a *Mahábháratán* (*Mahābhārata*)¹² és a *Rámájanán* (*Rāmāyaṇa*) alapszik,¹³ de vannak köztük az óind meseirodalomból táplálkozó,¹⁴ illetve az írói képzeletből származó történetek is.¹⁵

⁷ Bhászával kapcsolatban a Bhagadattának tulajdonított *Szúktimuktāvālī* című antológia tartalmaz egy Rádzsasékháranak tulajdonított verset: *Bhāsanāṭakakacre 'pi cchekaiḥ kṣipte parīkṣitum | Svapnavāśavadattasya dāhako 'bhūn na pāvakah ||* „Habár a műértők, hogy próbára tegyék, Bhásza valamennyi művét tüzre dobták, a *Szvapnavászavadatta* nem égett el.” (*Szúktimuktāvālī* 4.48; ld. *The Suktimuktāvālī of Bhagadatta Jalhana*. Ed. by Embar Krishnamacharya. Baroda, 1938, 43).

⁸ Herman Tiekens, *The So-called Trivandrum Plays Attributed to Bhāsa*. *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens* 37 (1993) 7.

⁹ Lionel David Barnett, *The Matta-Vilāsa and „Bhāsa”*. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 1 (1920/3) 35–38 (<https://doi.org/10.1017/S0041977X00087139>); A. Krishna Pisharoti–K. Rama Pisharoti, „Bhāsa’s Works” – Are They Genuine? *Bulletin of the School of Oriental Studies* 3 (1923/1) 107–117.

¹⁰ Tiekens, *The So-called Trivandrum Plays*, 36.

¹¹ Tiekens, *The So-called Trivandrum Plays*, 5.

¹² A *Harivansán* (*Harivaṃśa*), azaz a *Mahábhárata* függelékén alapuló *Bálacsarítán* túl hat színdarab kapcsolódik a nagy eposzhoz. A *Pancsarátra* (*Pañcarātra*; *Öt éjszaka*) a Pándavák (*Pāṇḍava*) száműzetése alatt játszódik, és azt meséli el, hogyan tudta Dróna (*Droṇa*), a szembenálló unokatestvérek tanítója a történet fő gonoszát, Durjóadhanát (*Duryodhana*) rávenni arra, hogy mondjon le országa feléről. A *Madhjamavjájóga* (*Madhyamavyāyoga*; *A középső színmű*) a második legidősebb Pándava, Bhíma (*Bhīma*) a rengetegben átél egyik kalandját beszéli el. A *Dútavákja* (*Dūtavākya*; *A követ beszéde*) Krisna, míg a *Dútaghatótkaca* (*Dūtaghaṭotkaca*; *Ghatótkaca követsége*) Bhíma fia, Ghatótkaca (*Ghaṭotkaca*) követségéről szól. A *Karnabhára* (*Karṇabhāra*; *Karna terhe*) Karna (*Karṇa*) bukásainak az okaira világít rá, az *Úrubhanga* (*Ūrubhaṅga*; *Combtörés*) pedig Durjóadhana halálát dolgozza fel.

¹³ A korpusz két, *Rámájanán* alapuló darabja közül a *Pratimánátaka* (*Pratimānātaka*; *Színdarab a szobrokról*) Ráma (*Rāma*) száműzetéséhez, míg az *Abhisékanátaka* (*Abhiṣekanātaka*; *Színdarab a királlyá kenésről*) a királlyá koronázásához kapcsolódik.

¹⁴ A *Pratidnyájaugandharájána* (*Pratidnyāyugandharāyaṇa*; *Jaugandharájána fogadalma*) és a *Szvapnavászavadatta* az óind meseirodalomból ismert történeteket dolgoz fel.

¹⁵ Az *Avimáraka* (*Avimāraka*) és a *Csárudatta* (*Cārudatta*) vélhetően pusztán a szerzői fantáziából származik (Tiekens, *The So-called Trivandrum Plays*, 5).

A *Bálacsarita* Krisna ifjúságát, azaz a születésétől Kansza (Kaṃsa) megöléséig tartó életszakaszát dolgozza fel. Fő forrásául minden bizonnyal a legrégebbi fennmaradt Krisna-életrajz, a *Mahābhārata* függelékeként ismert epikus mű, a *Harivansa* (*Harivaṃśa*; *Hari nemzetsége*) szolgálhatott. Habár a dráma cselekménye ily módon igazodik a *Harivansához*, több sajátos tartalmi elem is megfigyelhető benne.

A színdarabbeli események egy éjszakai meneküléssel veszik kezdetüket. Mivel a Mathurá (Mathurā) városát uraló Kansza egy jövendölést hallva attól rettegett, hogy saját unokaöccse fog végezni vele, ezért a potenciális trónfosztókat, vagyis testvére, Dévakī (Devakī) fiait rögtön a születésüket követően megölte. Az első hat gyermek meggyilkolása után azonban Vasudévának (Vasudeva) sikerült kimenekítenie Krisnát a városból, és a környékbeli pásztorok gondjára bízta.

A történetet az első nyugati értelmezők Krisztus születésével, illetve a heródesi gyermekgyilkosságokkal igyekeztek párhuzamba állítani,¹⁶ azonban ezek az elméletek széles körben sohasem váltak elfogadottá. A Kr. e. 2. századra datált szanszkrit nyelvtan, a *Mahābhāsja* (*Mahābhāṣya*; *Nagy kommentár*) már utalt Kansza megölésére, ami arra enged következtetni, hogy a történetet jóval Krisztus születése előtt ismerték az indiai szubkontinensen.¹⁷

Másrészt a *Mahābhārata*-beli hős, Bhísma (Bhīṣma) Krisnához hasonló születéstörténete azt sejteti, hogy az újszülöttek feláldozása az ind mitológián belül keringő vándormotívum lehetett. Krisna születéstörténetéhez hasonlóan Bhísma fivérei ugyancsak rögtön a világrajövetelük után gyilkosság áldozatai lettek. Őket saját anyjuk, azaz Gangá (Gaṅgā), a Gangesz folyót megtestestítő istennő fojtotta vízbe, mivel a gyermekek képében valójában a *vasuknak* (*vasu*) nevezett istencsoport tagjai születtek a Földre, akik még a mennyben, kényszerű földi életük megkezdése előtt egyezséget kötöttek a szent folyóval, hogy amennyire lehet, segíti őket halandó életük megrövidítésében.¹⁸

A *Harivansa* szerint Krisna testvérei a *vasukhoz* hasonlóan ugyancsak természetfeletti lények voltak, hiszen a testükben a Sadgarbháknak (Ṣaḍgarbha) nevezett démonok születtek a Földre.¹⁹ A Sadgarbhák alakja a *Bálacsaritából*

¹⁶ Albrecht Weber, *Über die Kṛishṇajanmāshṭamī. Kṛishṇa's Geburtsfest*. Berlin, 1868; J. Kennedy, The Child Krishna, Christianity, and the Gurjars. *Journal of the Royal Asiatic Society* (1907) 951–991 (<https://doi.org/10.1017/S0035869X00036881>).

¹⁷ Arthur Berriedale Keith, The Child Krishna. *Journal of the Royal Asiatic Society* (1908) 173; Norvin Hein, A Revolution in Kṛṣṇaism: The Cult of Gopāla. *History of Religions* 25 (1986/4) 303–304 (<https://doi.org/10.1086/463051>).

¹⁸ *Mahābhārata* 1.91.1–93.46; A *Mahābhārata*-részletek szöveghelyének megadása az alábbi kritikái kiadást követi: *The Mahābhārata*. I–XIX. Ed. by Vishnu Sitaram Sukthankar et al. Poona, 1927–1966.

¹⁹ *Harivaṃśa* 47.9–28; ld. *The Harivaṃśa. Being the Khila or Supplement to the Mahābhārata*. Ed. by Parashuram Lakshman Vaidya. Poona, 1969.

eltűnt, amit talán azzal lehet magyarázni, hogy ez a feldolgozás erőteljesebben törekedett arra, hogy Kansza kegyetlenségét kiemelje, illetve a szerzője valószínűleg a legfőbb jóként azonosított istenséggel összeegyeztethetetlennek érezte azt, hogy a démonok segítségét vegye igénybe.²⁰

Krisna bátyjaival kapcsolatban fontos kitérni még Szankarsanára (Saṅkarṣaṇa, más néven Balarāma [Balarāma]), aki ugyan a *Bālacsarita* harmadik felvonásától kezdve mint Krisna idősebb testvére folyamatosan jelen van a műben, születése még sincs kifejtve. Szankarsana az első hat gyermek megölése után annak köszönhetően maradt életben, hogy apja még világrajövele előtt eltávolította Dévakí hasából, és másik felesége, Róhiní (Rohiṇī) méhébe helyezte át.²¹

Mivel a *Harivansa* csak röviden hivatkozik az éjszakai menekülésre, illetve Krisna és a pásztorközösségben született kislány kicserélésére, nem meglepő, hogy az epizód színpadi megjelenítése számos egyedi elemet tartalmaz, mint például a Jamuná (Yamunā) folyó megdermedése vagy az újszülött gyermekek természetfeletti testtömege. Az utóbbi esetében érdemes felfigyelni a dráma humorára. A színpadi előadás során minden bizonnyal igencsak komikusnak hathatott, ahogy felnőtt, saját erejükről hengegő férfiak sikertelenül próbálták meg felemelni az apró újszülötteket. A túlon túl nehéz gyermek motívuma egyébként a Krisna-mondakör egészét tekintve nem példa nélküli. A *Bālacsarita* harmadik felvonása említi a Pralamba-mítoszt,²² amely szerint a Krisna bátyját, Szankarsanát elrabolni készülő démonnak azért kellett folyamatosan egyre nagyobbra növekednie, mert képtelen volt megtartani a parányi gyermeket.

A *Bālacsarita* ezek mellett számos olyan jellegzetességet is tartalmaz, amelyek vélhetően egy, az elterjedt Krisna-életrajzoktól különböző, másik hagyomány emlékét őrzik. Az első felvonásban erre szolgál példaként Krisna nevelőapja, Nandagópa (Nandagopa) és Vasudéva sajátos kapcsolata. Kettőjük dialógusa arról számol be, hogy Vasudéva hajdanán Kansza parancsára kénytelen volt megverni és megkötözni a pásztorközösséget vezető Nandagópát. Mivel a színdarab nem részletezi ennek az eseménynek a pontos körülményeit, arra lehet következtetni, hogy Nandagópa bilincsbe verése egy olyan történet lehetett, amellyel az előadás közönsége – Szankarsanának a drámában nem részletezett születéséhez hasonlóan – minden bizonnyal tisztában volt.

Az első felvonást Visnu (Viṣṇu) fegyvereinek és hatásának, Garudának (Garuḍa) az alászállása zárja le. Ez ugyancsak egyedi megoldás, hiszen a legtöbb forrás szerint Krisna a pásztorközösségben töltött évei során kifejezetten kerülte

²⁰ Carl Suneson, The „Ṣaḍgarbha” Tradition in the Harivaṃśa, the Purāṇas and the Kṛṣṇa-caritraṇāṭaka of Raṇajit Malla. *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens* 36 (1992) Supplement: *Proceedings of the VIIIth World Sanskrit Conference Vienna 1990*, 205–206.

²¹ *Harivaṃśa* 47.30–32, 48.2–7.

²² *Harivaṃśa* 58.1–58.

a fegyverek alkalmazását, és csak Kansza megölése után, mintegy a felnőtté válás próbatételét kiállva változott át az elsősorban a *Mahábháratából* ismert diszkoszharccossá. Ez a különbség az ifjú, mathurái és a felnőtt, Dváarakába (Dváarakā) költözött Krisna közt egyébként annyira éles, hogy Robert P. Goldman ebben látta az egyik bizonyítékát annak, hogy a ma ismert Krisna alakja valójában két, egymástól eredetileg független mitikus hős összeolvadásából jött létre.²³ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy annak ellenére, hogy a fegyverek megjelennek a felvonás végén, a dráma egészét tekintve a széles körben elterjedt Krisna-életrajzokkal összhangban passzív maradnak, sőt a harmadik felvonásban Aristával (Ariṣṭa) szemben maga a hős jelenti ki, hogy fegyverekre csak a gyengéknek van szükségük. A történet emellett arra is rámutat, hogy a dráma szerint a Krisnával való küzdelem önmagában üdvösséget eredményez. Ez a gondolat eltér a *Harivansa* felfogásától, amely a *Bhagavadgítával* (*Bhagavadgītā*) összhangban kizárólag a fegyver általi hősi halálnak tulajdonít üdvözítő erőt, és Kansza pusztá kézzel való meggyilkolását a túlvilági örömtől való szándékos megfosztásaként értelmezi.²⁴

A színdarab második felvonása Kansza udvarában játszódik. Amíg a *Harivansa* Kanszát a Mathurá központú, Súrászéna (Śūrasena) néven ismert ország királyaként és az ismert világot uraló magadhai király, Dzsarászandha (Jarāsandha) hűséges vazallusaként mutatja be,²⁵ addig a színdarab jelentős módon felnagyítja a hatalmát, és az egész Föld uraként ábrázolja a gonosztevőt. Mivel az ind felfogás a világot kormányzó királyt, a *csakravartin* (*cakravartin*) hagyományosan erényes, a politikai feladatokat megfelelően ellátó uralkodóként képzelte el,²⁶ ezért a dráma szerzője, illetve hagyományozói vélhetően szükség-szerűnek érezték, hogy a felnagyított hatalmú Kansza bukását sajátos módon egy bölcs átkára vezessék vissza. Habár a *Bálacsarita* Madhūka (Madhūka) néven utal az átkozóra, konkrét személyét Nandagópa megbilincselőjéhez hasonlóan homály fedi.

Kansza udvarában elsőként a megszemélyesített átok jelenik meg, és bírja távozásra a király méltóságát jelképező Srí (Śrī) istennőt. Ezt követően a színdarabbeli események a *Harivansából* ismert módon folytatódnak, és a történet széles körben elterjedt változataihoz képest mindössze egyetlen jelentős különbség figyelhető meg. A *Harivansa* szerint Visnu álma, Nidrá (Nidrā) az, aki Krisna

²³ Robert P. Goldman, A City of the Heart: Epic Mathura and the Indian Imagination. *Journal of the American Oriental Society* 106 (1986/3) 479–480 (<https://doi.org/10.2307/602106>).

²⁴ Száler Péter, Menny és Pokol közt. Kansza megölése a Krisna-történetekben. *Ókor* 19 (2020/1) 43–45.

²⁵ *Harivaṃśa* 80.4.

²⁶ Arthur Llewellyn Basham, *The Wonder That Was India*. Calcutta–Allahabad–Bombay–Delhi, 1986, 84.

megmentése érdekében alászállt a pásztorközösségbe,²⁷ míg a *Bálacsarita* ezt a szerepet egy Kártjájaní (Kārtjāyanī) nevű istennőnek tulajdonítja.

A harmadik felvonást a Mathurá-környéki pásztorok beszélgetése vezeti be. A dialógus sajátossága, hogy a szereplők egy, a költészettanokban nem említett, „nem kanonizált” prákrit nyelven kommunikálnak egymással.²⁸ A párbeszéd lényegében összefoglalja Krisna már végrehajtott hőstetteit. A felsorolásból mindössze a folytatásban elbeszélte Arista- és Kálíja (Kālīya)-történet marad ki, valamint a Góvardhana (Govardhana)-hegy felemelése, amely a negyedik felvonásban utalás szintjén kerül elő.

Fontos megjegyezni, hogy a színdarab a Krisna életéhez kapcsolódó eseményeket a *Harivansától* eltérő kronológia szerint ismerteti:

<i>Bálacsarita</i>	<i>Harivansa</i> ²⁹
Pútaná	Szekér
Szekér	Pútaná
Fák kidöntése	Fák kidöntése
Pralamba	<i>Kálíja</i>
Dhénuka	Dhénuka
<i>Késin</i>	Pralamba
Arista	Arista
<i>Kálíja</i>	<i>Késin</i>

A két mű között a legszembeűnőbb különbség Kálíja, illetve Késin (Késin) pozíciója közt figyelhető meg. A *Bálacsaritával* szemben a *Harivansa* arról számol be, hogy a pásztorközösségbeli fák kidöntését követően a pásztorok új szállásterületet keresnek. Ennek megfelelően ebben a műben az új otthon, Vrindávana (Vr̥ndāvana) elfoglalásakor, illetve annak rituális megtisztításakor kerül sor a Jamunában lakó kígyó, Kálíja eltávolítására, míg a démonok megölését Késin legyőzése zárja le, akít a *Harivansa* Kansza legközvetlenebb szövetségeseként mutat be.³⁰

A *Bálacsarita* kronológiai módosítását talán a színpadi megjelenítés motíválhatta. A dráma feltehetőleg mindenekelőtt a korabeli dél-indiai közönségnek szólt, vagyis olyan helyen mutatták be, ahol az éghajlati körülmények nem tették lehetővé a lótenyésztés meghonosulását, és az ott élők a történelem során

²⁷ *Harivamśa* 48.10.

²⁸ Anna Aurelia Esposito, Some Aspects of Textual Criticism Concerning the Keralite Drama Manuscripts. *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens* 52–53 (2009–2010) 274 (<https://doi.org/10.1553/wzks2009-2010s269>).

²⁹ A táblázatban dőlt betűvel szerepelnek azok az események, amelyek egymástól eltérő időpontban tűnnek fel a két Krisna-életrajzban.

³⁰ *Harivamśa* 67.20.

folyamatosan a lovak importálására kényszerültek.³¹ Késin hátrасorolását ennek megfelelően talán az magyarázza, hogy a közönség számára nehezen lett volna elfogadható az, hogy Arista, az életerős bika legyőzése után egy általuk jellemzően satnya jószágként ismert állattal való küzdelem készítse elő a dráma csúcspontjával szolgáló bevonulást Mathurába. Kálíja ebből a szempontból kézenfekvő alternatíva lehetett, hiszen a *nága (nāga)*-kultusz révén Dél-Ázsiában a kígyókat általános tisztelet övezte, és így a Jamuná-beli kígyóval folytatott harc még az Aristával való párbajnál is nagyobb presztízsűként volt felfogható.

Meg kell említeni azt is, hogy a *Bálacsarita*-beli Kálíja-történet felhasználta a Késin-mítosz jellegzetes motívumát, azaz Krisna csodálatos erővel bíró karját. A *Harivansa* szerint Késin megpróbálja átharapni a hős karját, azonban nagy igyekezetében ő maga reped ketté.³² Habár Kálíja ezt a szomorú véget elkerüli, a *Bálacsarita* a róla szóló történetbe ágyazza be a természetfeletti keménységgel bíró kar toposzát.

A *Bálacsarita* további újítása az is, hogy amíg a *Harivansa* a szekér összetöréséhez,³³ illetve a fák kidöntéséhez³⁴ nem társít földöntúli gonosz erőket, addig a színdarab valamennyi gyermekkori cselekedetet démonok megölésével kapcsolja össze. A pásztorok által elmesélt kalandok ennek megfelelően rendre azzal a formulával érnek véget, hogy a démonok eredeti alakjukat visszanyerve veszítik el az életüket.

A színdarab ötödik felvonása a hősök Mathurába való bevonulását, illetve Kansza megölését beszéli el. A *Bálacsarita* ezúttal pontosan követi a *Harivansa*-beli eseményeket, jóllehet azokat a birkózóverseny kezdetéig sajátos módon Kansza szemszögéből ismerteti a nézőkkel. Hasonlóan a mitikus elbeszélésekhez, a színpadi feldolgozásban sem kerül sor párbeszédre Krisna és Kansza között. A hős azzal indokolja tettét, hogy a Kansza testében élő démont kell elpusztítania. A mű ezen a ponton feltételezhetően arra a *Harivansa*-beli hagyományra utal vissza, amely szerint Kansza testében valójában Visnu mennyei ellenfele, Kálanémi (Kālanemi) született a Földre.³⁵ A *Harivansa* tanítása szerint az égi szférában elbukott démonok rendszerint a Földön születnek újra, és ezért teljes elpusztításukhoz itt is végezni kell velük.³⁶ Krisna ennek megfelelően kénytelen orgyilkosként megölni a gonosz királyt, mivel a *ksatrijává (kṣatriya)* vált démon, ha harcban esne el, ismét az istenek világában születne újra.

Az előszót néhány fordítástechnikai megjegyzéssel szeretném zárni. Az eredeti mű a prózai szövegeken túl számos versbetétet is tartalmaz. Ezek fordításakor

³¹ Nazer Aziz Anjum, Horse Trade in Medieval South India. *Proceedings of History Congress 73* (2012) 295.

³² *Harivaṃśa* 67.1–51.

³³ *Harivaṃśa* 50.4–19.

³⁴ *Harivaṃśa* 51.11–37.

³⁵ *Harivaṃśa* 44.61–65.

³⁶ *Harivaṃśa* 44.75–79.

a bennük megfogalmazott gondolatok, illetve költői képek pontos visszaadására törekedtem, ezért nem tettem kísérletet arra, hogy az eredeti versmértékeket tükröző, metrumhű fordításokat hozzak létre.³⁷ Jóllehet az óind drámák hagyományosan többnyelvűek, azaz a szanszkrit mellett középind dialektusokat is használnak, ezeket a nyelvi regisztereket a fordításomban ugyancsak nem próbáltam meg (például archaizmusok vagy tájnyelvi szavak segítségével) utánozni.

³⁷ A fordításban a verseket kétoldali behúzással különítem el a prózai részekről.

FÜGGELÉK

*A Bálacsarita fordítása*³⁸

Szereplők

Első ajtónálló nő (Jasódhará)
Második ajtónálló nő (Madhuriká)
Arista
Átok
Csandála-lányok (Nyomor, Gonoszság, Éjsötét, Mélyálom, Sárgaszem)
Csánúra
Dajka
Dámaka
Dámódara
Dévaki
Garuda
Kálija
Kamarás
Kártjájaní
Kártjájaní kísérete (Kundódara, Súla, Níla, Manódzsava)
Katona (Dhruvaszéna)
Király (Kansza)
Mustika
Nandagópa
Nárada
Öreg pásztor
Pásztorok
Pásztorlányok
Srí
Szankarsana
Ugraszéna
Vaszudéva
Visnu öt fegyvere

³⁸ A magyar fordítás T. Ganapati Sásztrí kiadásán alapszik (ld. *The Bálacharita of Bhâsa*. Ed. by T. Ganapati Sásztrí. Trivandrum, 1912).

ELŐJÁTÉK

(A bevezető ima után belép a színigazgató)

SZÍNIGAZGATÓ

[A magasztos Isten] oltalmazzon valamennyiünket! Őt a világ kezdetén Nárájanának hívták, és a teste, akár a szárnyascsigák héja, tejfehéren ragyogott. Ezután a Visnu nevet kapta, és színarany színben elég volt három lépést tennie, hogy mindhárom világot átlépje. Rávanával a harmadik korban köleslevél zöldjévé sötétülve számolt le.³⁹ Most Dámódara, azaz Kötélhas a neve, és olyan, mintha az egész testét fekete szemfesték lepte volna be.

A tisztelt egybegyűlteket arról szeretném tájékoztatni... Várjunk csak! Mi ez?

Miközben Önökhöz beszéltem, mintha valaki szólta volna. Megnézem, ki az.

SZÍNFALAK MÖGÖTT

Égenjáró!

SZÍNIGAZGATÓ

Rendben, értem.

[Az égből] virágeső hull, a mennyből harsonák szava szól, lám, Nárada érkezett meg, hogy lássa Harit, amint a Vrisnik újszülöttje lett.

(Távozik, belép Nárada)

NÁRADA

„Égenjáró” – a háromvilág engem így nevez. Brahmá otthonából, íme, a vitákat kedvelő Nárada érkezett meg.

Jaj nekem!

A démon–isten háborúk véget értek! Az állandóan idilli égbolt untat engem. Ha tehát két Védarecitáció közt tehetem, a lantomat pengetem, és viszályokat keltek.

Másfelől

tiszteletben tartom mindazt, amit valamennyiünk nagyapja, [Brahmá] rendelt. Nagyra becsülöm az összes olyan erdőt, ahol [aszkták] vezekelnek. Azt azonban mégsem tagadhatom le, hogy igazán csak az ujjaim hegyével ütött lantot, a viszályokat és a félelmet ébresztő kemény vitákat kedvelem.

Most azért jöttem ide, hogy láthassam a magasztos [Istent], Nárájanát.

Ő a világok elpusztíthatatlan, örök kezdete. [Ezúttal], hogy az embereket segítse,

³⁹ Rávana (Rāvaṇa) megölése Visnu (Viṣṇu) Rámaként (Rāma) való alászállására utal, ennek a történetét beszéli el a *Rámájana* (*Rāmāyaṇa*) című eposz.

a Vrisnik családjába született meg. Nincs más célja, mint hogy Kanszát megölje. Nocsak, itt van a tiszteletre méltó Dévakí is. A méhében varázslatos módon a háromvilág ura fogant meg. [A gyermeket kezében] fogva, lassan épp most lép ki a házából férje, Vaszudéva társaságában.

Kimerült az éjszaka során. [Az egész testét] bánat gyötri, [jóllehet] az arca [még most is] olyan folttalan, akár a Hold. A diszkoszt tartó Visnut, [aki egy személyben] az emberek oltalmazója, az istenek tanítója és a démonok elpusztítója, a két karjában úgy hordozza, mintha [legalább] a Mandara-hegyet kellene vonszolnia.

És igen, íme! Íme a magasztos Nárájana!

A benne rejlő hősiességnek nincs vége! Széles szemei mintha lótusz[kelyhek] lennének. Parancsát a legkiválóbb istenek lesik. A démonok vele szemben elveszítik férfiaságukat. Ő a háromvilág éke és a mindenség teremtője. Ez az ősi személy az emberek [valódi] ura.

Jól van. A vizsály csírái el lettek hintve. Miután leróttam a tiszteletemet a magasztos Nárájana előtt, ideje, hogy én is visszatérjek Brahmá otthonába. Üdv neked, háromvilág magasztos alkotója,

Előtted hódolok, legkiválóbb Nárájana! Számodra mindig a halandók sorsa a legfontosabb. Te vagy a világok szája! A szemeid olyan maku-látlanok, akár a lótuszvirágok szirma. Te vagy a hős Ráma, Rávana és Virócsana félelmet nem ismerő elpusztítója!

(Távozik)

ELSŐ FELVONÁS

(Belép Dévakí a gyermekkel a kezében)

DÉVAKÍ

A szülés pillanatában csodálatos jelek tűntek fel! Kétség sem férhet hozzá, hogy a fiamból nagy ember lesz! Habár látom, hogy mit üzennek, ha a nyomorult Kansza gonoszságára gondolok, én, szerencsétlen, nyugodt mégsem lehetek. Jaj, az uram! Ugyan hová tűnhetett? *(Körbejár; majd előre nézve)* Nahát! Épp itt jön! Az örömtől és a büszkeségtől jó tágra nyíltak a szemei!

(Belép Vaszudéva)

VASZUDÉVA (*Elgondolkozva*)

Villám cikázik az égbolton. A szilaj szelektől és a friss felhők dörgéseitől megremeg a Föld. Ez az az idő! Most titokban a démonok elpusztítója, Visnu szállt alá, hogy megvédje a teremtményeit.

(*Szétnézve*) [Jól van], Dévakí is itt van.

Megszámlálhatatlan az a szenvedés, amin keresztül kellett mennie. Hat fiút veszített el, mire a hetediket sikerült megmentenie. [Most a nyolcadik] születésekor látható csodajelek [érthető módon] megsokszorozták a benne lévő vágyat. [A kezeiben] Kansza halálát hordozza, miközben fiamnak szólítja.

DÉVAKÍ (*Odalép*)

Üdv, uram!

VASZUDÉVA

Dévakí, éjfél van! Egész Mathurá alszik. Amíg senki nem lát meg, addig kell elvinnem a gyermeket!

DÉVAKÍ

Uram, hová akarod vinni?

VASZUDÉVA

Jogos a kérdésed. Dévakí, még magam sem tudom! Valahová mégis el kell vinnem, de sajnos az egész Föld a gonosz Kansza uralma alatt áll. [Azt hiszem, hogy] ahol a sors mutatja, ott fogom oltalomba helyezni a gyermeket.

DÉVAKÍ

Uram, szeretném, ha előtte még egyszer jól szemügyre vehetném.

VASZUDÉVA

Túlzott az a szeretet, amit a fiad iránt tanúsítasz!

Mi néznivaló van a Ráhu torkába került Holdon?⁴⁰ Amíg te jól szemügyre veszed, addig Kansza végez veled.

DÉVAKÍ

Azt semmiképp sem szeretném.

VASZUDÉVA

Intézkedjenek úgy az istenek, ahogy kérted, [és most] add ide!

DÉVAKÍ

Itt van, uram!

VASZUDÉVA (*Átveszi a gyermeket*)

Hű, milyen nehéz ez a gyerek! Na, jól van!

Olyan súlya van ennek a lótuszszemű fiúnak, mintha egyszerre lenne benne a Vindhja- és a Mandara-hegy! Minden tisztelet annak az asszonynak, aki ezt a méltósággal teli lényt a méhében hordozta!

⁴⁰ Az ind mitológia szerint a holdfogyatkozásokkor egy Ráhu (Rāhu) nevű démon próbálja meg lenyelni a Holdat. Ráhu azonban rendszerint kudarcot vall, mivel nincs teste, és így a Hold a nyakán keresztül újra és újra megmenekül.

Dévakí, most már menj be!
 DÉVAKÍ
 Megyek, jaj, én szerencsétlen!

(Távozik)

VASZUDÉVA

Habár a teste elment, a szíve itt maradt. Olyan, mintha Dévakí kettévált volna, mint a holdsarló, amely képes arra, hogy egyszerre ragyogjon az égen és a víz tükrében.

Jól van, Dévakí [épségben] hazaért. Ideje, hogy a városkapuhoz siessenek. A haragom azóta fűt, hogy az első fiamat elveszítettem. Képtelen vagyok tisztán látni, mert rettegek a királytól. A gyerekkel együtt rohanni próbálok az úton, de olyan, mintha karjaimnak a Mandara-hegyet kéne cipelniük. *(Körbejár)* Itt a városkapu! Gyerünk, átmegyek rajta! *(Belép)* Egész Mathurá alszik! Most kell mennem! *(Körbejár)* Végre, kiértem Mathurából! Jaj, milyen sötét van!

Most olyan, mintha a sötétség minden végtagomra rátelepedne. Mintha az égbolt fekete szemfestéket esőzne. A szemem olyan hiábavalóvá vált, mint a gazemberek szolgálata!

Micsoda hatalmas sötétség!

Semerre sem lehet látni semmit. A fák egybesűrűsödtek. Elvadult a világ, noha már meg volt művelve!

Nem tudok továbbmenni! Jaj, ott mintha valami fény pislogna. Csak nem?! A gonosz Kansza biztosan tudomást szerzett a szökésemről, és most lámpásokkal utánam eredt. El akar kapni. Nincs mit tenni! Szembe kell szállnom vele! *(Kihúzza a kardját. Visszafordul, és szétnéz)* Nem látok senkit!

Miközben akkora a sötétség, hogy még [az előttem lévő] utat sem veszem észre, a fiú világitani kezdett, hogy tovább haladhassak.

Megvan az út. Ideje menni! Jaj! Itt van a magasztos Jamuná. [A medrét] mintha fekete eső töltötte volna meg. Úgy tűnik, mégis hiábavaló minden erőfeszítésem! Most mit tegyek?! Jól van, tudom már.

Ha a sors úgy akarja, összeszedem magam, és a karjaim segítségével gyorsan áttekelek ezen a krokodilokkal és kígyókkal teli, tajtékozó folyón, jóllehet, [az igazat megvallva] még gondolatban is nehéz kereszteznem.

(Úgy tesz, majd csodálkozik) Húha! Kettévált a folyó! Itt megáll, itt pedig folyik. A Magasztos [Jamuná] íme utat engedett nekem. Most megyek. *(Leereszkedik)* Átjutottam a folyón! Jaj, mintha valami zaj hallatszana. Nyilvánvaló, hogy valahol a csordák közelében járhatok. Jaj nekem! Az itt lakó pásztorok közé tartozik a barátom, Nandagópa is. Ő az, akít Kansza parancsa miatt kénytelen voltam bilincsbe verve megkorbácsolni. Közéjük megyek, azaz mégsem. A pásztorok frászt kapnának, ha látnák, hogy Vaszdéva érkezett közéjük. [Jobb lesz, ha

inkább ledőlök] ennél a banjan-fánál, és kivárom az éjszaka végét. Üdv nektek, banjan-szellemek! Kérlek, küldjete valakit ide a pásztorok közül, ha ez a gyermek valóban azért született a Vrisnik nemzetségébe, hogy Kanszát megölve az emberek üdvére tegyen! Várjatok csak! Ne is valakit! A barátom, Nandagópa jöjjön ide!

(Belép Nandagópa egy újszülött kislánnyal a kezében)

NANDAGÓPA *(Szomorúan)*

Kislányom, kislányom! Hát nem tetszett neked a házunk gazdagsága? Minket elhagyva miért távozol? Jaj, akkora most a sötétség, mintha vagy száz bivaly kapaszkodott volna össze.

A vakságban minden fény eltűnt. Az éjszaka az [egész] égboltot befedte, és [most] úgy alszik, mintha egy takarókba bugyolált, sötétruhás pásztorlányka lenne.

Éjfélkor a feleségem, Jasódá egy kislánynak adott életet. Azonban szegény alig jött a világra, máris elhagyta az életerejét. Holnap ünnep lesz a pásztorok közt. Most kell bemutatnunk Indra istennek a szokásos áldozatunkat. Ezért nem szabad, hogy a pásztorok tudomást szerezzenek a minket ért csapásról. A lábaim ugyan a béklyóktól nehezek, a lányomat fogva titokban mégis kijöttem. Szerencsétlen Jasódá azt sem tudja, hogy fia vagy lánya született. Teljesen össze van zavarodva. Jaj, kislányom, kislányom!

VASZUDÉVA

Ugyan ki sírhat itt az éjszaka közepén? Nyilvánvaló, hogy csak egy hozzám hasonló nyomorult lehet.

NANDAGÓPA

Hát nem tetszett neked a házunk gazdagsága? Minket elhagyva miért távozol?

VASZUDÉVA

Felismerem a hangját. Ez a barátom, Nandagópa lesz. Megszólítom. Barátom, Nandagópa, gyere ide!

NANDAGÓPA *(Félelemmel)*

Jaj nekem! Ki lehet ez, aki ismerős hangon a nevemet mondja? Csak nem valami hullafaló vagy más démonfajzat? Szörnyű éjszakánk van, a kezemben pedig egy halott gyermek. Most mit tegyek?

VASZUDÉVA

Barátom, Nandagópa! Hát nem ismered meg?! Gyere már ide!

NANDAGÓPA *(Óvatosan hallgatózik)*

Csak nem? A hangja a tiszteletreméltó Vaszudéváéra emlékeztet. Odamegyek hozzá. Vagyis várjunk! Mit is kéne tennem? Ő volt az, aki Kansza parancsára jól elbánt velem. Megkorbácsolt, és bilincsbe vert. Jobb lesz, ha mégsem megyek. Jaj, mit beszélnek? Nem lehetek ilyen lelketlen. Legalább ezerszer segített már

rajtam. Mind a fájdalmaimban, mind az örömeimben együtt érzett velem, én meg képes vagyok csak azt számontartani, hogy a király szavára őrizetbe vett. Odamegyek hozzá. Jaj, a kislányom! Vele mi legyen? Jól van, döntöttem. (*Odamegy és szétnéz, majd csodálkozik*) Kivirradt! Nicsak, a tiszteletre méltó Vaszudéva egy újszülött fiút tart a kezében. (*Odamegy*) Üdv, uram, üdv neked!

VASZUDÉVA

Barátom, Nandagópa, hogy szolgál a magasztos tehenek egészsége?

NANDAGÓPA

Uram, valamennyien jól vannak.

VASZUDÉVA

A társaid is jól vannak?

NANDAGÓPA

A társak? Uram, jól vannak ők is.

VASZUDÉVA

Barátom, akkor mégis mit rejtegetsz előttem?

NANDAGÓPA

Semmit, uram, semmit.

VASZUDÉVA

Légy átkozott, ha hazudsz nekem!

NANDAGÓPA

Most mit tegyek? Uram, kérlek, figyelj! Ma éjfélkor a feleségem, Jasódá egy kislánynak adott életet. Jaj, jaj! Azonban szegény alig jött a világra, máris elhagyta az életerejét. Holnap ünnep lesz a pásztorok közt. Most kell bemutatnunk Indra istennek a szokásos áldozatunkat. Nem szabad, hogy a többiek tudomást szerezzenek a minket ért csapásról. A lábaim ugyan béklyóktól nehezek, a lányomat fogva titokban mégis kijöttem. Szerencsétlen Jasódá azt sem tudja, hogy fia vagy lánya született. Teljesen össze van zavarodva!

VASZUDÉVA

Sajnálom, barátom, [de tartsd észben, hogy] a sorsot nem lehet megkerülni. Ezen nyugszik az egész világ. Engedd el a holttestet! Nem több ez, mint tüzelő.

NANDAGÓPA

Nem bírom, uram, nem bírom.

VASZUDÉVA

Ez az élet rendje! Engedd el!

NANDAGÓPA

Ahogy kívánod, uram. Kislányom, kislányom! (*Sír*)

VASZUDÉVA

Barátom, elég, elég már a sírásból! Kelj fel, szedd össze magad!

NANDAGÓPA (*Úgy tesz, és odamegy*)

Üdv, uram! Rendelkezz a szolgáloddal!

VASZUDÉVA

Barátom, bizonyára tudsz róla, hogy a gonosz Kansza hat fiamat már megölte.

NANDAGÓPA

Igen, uram, tudok róla.

VASZUDÉVA

Legalább a hetediknek legyen hosszú élete! Nekem nem lehet fiam! Fogadd ezért el! Legyen a tied, különben nem maradhat életben!

NANDAGÓPA

Félek, uram, félek. Mi lesz, ha Kansza tudomást szerez róla, hogy Nandagópára bíztad a gyermeket? Nem akarom tovább szaporítani a szót, de elveszíthetem a fejemet.

VASZUDÉVA (*Magában*)

Ezt hogyan oldjam meg? A szívtelen emberek láthatóan kiválóan válogatják meg a szavaikat. Jobb lesz, ha másképp beszélek. (*Hangosan*) Barátom, Nandagópa!

Ha hozzám tartozol, és ha tudsz olyan szívességről, amit korábban neked tettem, akkor eljött az ideje, hogy megtérítsed!

NANDAGÓPA

Tessék? A megtérítésre gondolsz? [Jól van], jöjjön akár Kansza, akár az apja, Ugraszéna, uram, add ide azt a gyermeket!

VASZUDÉVA

Barátom, fogadd el!

NANDAGÓPA

Uram, várj! Tisztátalan vagyok! Egy halott gyermek volt a kezeim közt! Egy pillanat, itt van a Jamuná holtága, hadd mossam meg magam benne.

VASZUDÉVA

Barátom, a csordákkal együtt laksz, te a természetednél fogva [mindig] tiszta vagy.

NANDAGÓPA

Akkor legalább hadd tisztítsam meg magam porral, ahogy a magamfajta pásztorok szokták!

VASZUDÉVA

Ebből mi gondom lenne? Mosakodj csak meg.

NANDAGÓPA

Ahogy óhajtod, uram! (*Úgy tesz, majd meglepődik*) Csoda! Csoda! Uram, csoda történt! Miközben a port szedegettem, egy jókora vízoszlop tört fel a földből!

VASZUDÉVA

Ez a gyerek műve! Mosakodj meg benne!

NANDAGÓPA

Jól van, uram! (*Úgy tesz, majd visszamegy*) Itt vagyok, uram!

VASZUDÉVA

Fogd meg!

NANDAGÓPA

Uram, ez a gyerek olyan nehéz, akár a Mandara-hegy. A gyenge karjaim nem bírják megfogni.

VASZUDÉVA

Barátom, látom, jó erőben vagy!

NANDAGÓPA

Uram, nincs panasz az én erőmre! Az öklelő bikát képes vagyok a szarvánál fogva lecsillapítani. A kereskedők sárba süppedt szekereit [puszta kézzel] szoktam kihúzni. Ezt a gyereket most mégsem tudom megemelni.

(Belép [Visnu] öt fegyvere és Garuda)

GARUDA

Garuda vagyok, a szép szárnyú és gyors madár. Engem tartanak a Sárngájás istenség jelvényének és szállítójának. Hajdanán én voltam az, aki nagy erejével Visnut hordozta az istenek és a démonok harcaiban.

DISZKOSZ

Én vagyok Krisna diszkosza. Amikor az ujjai közé fog, olyan félelmetes erővel ragyogok, mint a Nap heves sugarai délben. A Tejóceán kiköpülésekor⁴¹ és a világok átlépésekor⁴² [Visnu] velem pusztította el a démonok seregeit.

SÁRNGA

Sárngának hívnak. Én vagyok az a hölgy, akinek a keskeny derekát Visnu tenyere kényezteti. Boldoggá tesz az uram hősiessége és ereje. Érte hajlandó vagyok összetörni az ellenséges elefántokat, harci szekereket, lovakat és gyalogosokat.

KAUMÓDAKÍ

Kaumódaki a nevem. Én vagyok Hari buzogánya. A parancsára kész voltam kiköpülni a Szarajú folyót. Miután megöltem a démonokat, a belőlük kifolyt vérben mulatoztam.⁴³

KAGYLÓKÜRT

Engem, a kagylókürtöt Visnu maga emelt ki a Tejóceánból. A hangomra az összes démon elpusztul a harcban.

⁴¹ Az istenek és a démonok hajdanán közösen köpülték ki a Tejóceánt, hogy megszerezzék a halhatatlanság italát, az *amritát* (*amṛta*). A köpüléshez a mitikus Mandara-hegyet használták, amelyet Vászuki (Vāsuki) kígyóval mint kötéllel mozgattak, miközben a hegy súlyát a teknőssé változott Visnu tartotta meg.

⁴² A világok átlépése Visnu *vāmanaként* (*vāmana*), azaz törpeként való alászállására utal. Hajdanán egy Bali (Bali) nevű démon hódította meg a világmindenséget, és a törpévé változott Visnu csupán akkora területet kért tőle, amekkorát három lépésével át tud lépni. Bali gyanútlanul beleegyezett ebbe a kérésbe, amire Visnu óriássá változott, és három lépésével átlépte a világmindenséget.

⁴³ A vers fordításánál Alfred C. Woolner és Lakshman Sarup emendációját (*prakṛīḍitam*; Alfred C. Woolner–Lakshman Sarup, *Thirteen Plays of Bhāsa*. II. Delhi, 1930 [reprint 1985], 121) követtem a kéziratok *praṇīḍitam* olvasatával szemben.

NANDAKA

Én vagyok [a kard], Nandaka. A csatában senki sem fordulhat velem szembe. Az erős Visnunak elég rám gondolnia, máris jövök.

DISZKOSZ

Mi vagyunk a démonok gyötrői, a diszkosz, az íj, a buzogány, a kagylókürt és a kard. A társak megérkeztek, hogy Vaszudéva fiának a segítségére legyenek.

Gyerünk! Öltsük magunkra a pásztorok gúnyját, és menjünk a szállásterületükre. Ideje, hogy tanúi legyünk az emberek világába alászállt magasztos Visnu gyermekkorának.

MIND

Úgy legyen! *(Odalépnek a gyermekhez)*

VASZUDÉVA

Barátom, köszöntsd a gyermeket!

NANDAGÓPA

Jól van, uram. Üdv neked, királyfi, üdv neked! Jaj, hogy is bírna egy pásztor felemelni téged?

DISZKOSZ

Üdv neked, magasztos Nárájana, mindenható Visnu!

Az istenek tettei, akár jók, akár rosszak, a világban rajtad keresztül éreztetik a hatásukat. Legyél kegyes, Jádú-nemzetség éke, és válj könnyűvé, hogy ez az ember felemelhessen!

VASZUDÉVA

Fogd meg!

NANDAGÓPA

Ahogy óhajtja, uram! *(Meffogja)*

VASZUDÉVA

Barátom, kivirradt! Ideje, hogy menj!

NANDAGÓPA

Csoda! Csoda! Uram, csoda történt! A bilincseim lehullottak.

VASZUDÉVA

Mindez a gyermek erejének köszönhető! Most távozz!

NANDAGÓPA

Ahogy parancsolod, uram!

VASZUDÉVA

[Várj!] Egy kicsit gyere mégis ide!

NANDAGÓPA

Itt vagyok, uram!

VASZUDÉVA

Te mindig is jó voltál a gyerekekhez. Őt azonban különösen kell szeretned. Most rajtad áll, hogy megvédd a Jádavák felperzselt családjának megmaradt magját!

[Mondd el tehát], mihez fogsz kezdeni vele!

NANDAGÓPA

Hallgasd meg, uram! Ebben a kunyhóban majd tejet iszik. Ott aludttej, amott meg friss vaját fog falatozni. Abban a házban tejberizsben lesz része, ebben pedig majd az írók köcsögök [fenekére] nézhet. Nem akarom tovább szaporítani a szót! A pásztorközösségünk ura válik belőle!

VASZUDÉVA

Így legyen, és most menj!

NANDAGÓPA

Ahogy óhajtod, uram.

(Távozik)

VASZUDÉVA

Jól van, Nandagópa távozott. Most ideje, hogy visszatérjek Mathurába. *(Körbejár)* Mintha sírás hallatszana! Csak nem Nandagópa riadt meg Kanszától, és tért vissza? *(Körbejár)* Hogy lehetséges? A kislány feléledt. Jól van, őt teszem majd Dévakí kezébe, hogy becsapjam a gonosz Kanszát. *(Megragadja a gyermeket)* Jaj, milyen nehéz ő is! Ez sem különbözik a fiamtól. Valamiféle mennyei lény lehet ez is. Megyek. Itt a magasztos Jamuná. Még mindig ugyanúgy áll. Átkelek rajta. Kierterm a Jamunából. Itt a városkapu. Egész Mathurá ugyanúgy alszik. Bemegyek. *(Belép)* Íme, a gonosz Kansza palotája! Olyan, mintha Dzszejsthá, a balszerencse asszonya költözött volna bele. Nicsak, az enyém pedig olyan, mint a jólétet hozó Srí otthona. Most a háremben van dolgom, meg kell vigasztalnom Dévakít. Vigyázzanak rám az istenek!

(Távozik)

Vége az első felvonásnak

MÁSODIK FELVONÁS

(Belépnek a csandála-lányok⁴⁴)

CSANDÁLÁK

Gyere csak, uram, gyere! Itt vannak a lányaink! Házasodj meg velük!

(Belép a király)

KIRÁLY

Ez már megint mi?!

A legszebb palotáim összedőltek. A Föld úgy remeg, mint egy rév, amelyet hullámfüzérek takartak be. Mit akarnak mondani ezek a nagy erényekre és nemes tettekre utaló jelek? Tanulmányoznom kell, hogy a felemelkedésem vagy a végzetem érkezett el.

MIND

Gyere csak, uram, gyere! Itt vannak a lányaink! Velük házasodj meg!

KIRÁLY

Hol vannak az örök?! Hol vannak a lámpást tartó lányaim?! Az otthonba félelmetes, kutyafaló némberek törtek be. Olyan sötétek, mint a vízililiom kékje vagy a szemfesték színe!

MIND

Gyere csak, uram, gyere! Itt vannak a lányaink! Velük házasodj meg!

KIRÁLY

Hát persze, nyilvánvalóan a csandála-lánykák lettek ideeresztve!

Nincs olyan ellenségem, akit ne pusztítana el a haragom. A Nap, a Hold és a Tűz kivétel nélkül az én parancsomra hallgat. A Halálistennek halált, a Félelemnek félelmet hozok. [Mindezek ellenére] ezek mégis rajtam csúfolódnak.

MIND

Gyere csak, uram, gyere!

KIRÁLY

Alávaló teremtések! Ez meg hogyan lehetséges? Máris eltűntek! Jól van, most bemegegyek.

(Belép az Átok)

ÁTOK

Nocsak, hová mész? Ez már az én házam.

⁴⁴ A hagyományos ind társadalom peremén élő „kasztonkívüliek” egy csoportja.

KIRÁLY:

Ki vagy te? Hogy jutottál be az otthonom belsejébe?! Hogy került fáklya a kezedbe? A színed olyan sötét, mint a sűrű szemfesték. A szádból szörnyen félelmetes agyarak merednek, a szemeid pedig olyan sárgák, mint a kígyóké. Csak nem maga a Harag szállt le Siva szájából a Földre?

Mégis ki vagy?

ÁTOK

Hát nem ismersz meg? Én vagyok az, Madhúka bölcs átka, Vadzsrabáhu.

A halottégető kellős közepéből jöttem el hozzád. Csandálának öltöztem. [Nézd csak,] koponyafüzért és csiricsaré ruhát vettem fel. Kész vagyok rá, hogy a csúnya, vad formámmal Kansza király szívébe lépjek be.

KIRÁLY

Lehetetlen dolgot akarsz!

Egy varjú szárnya képtelen arra, hogy megingassa az aranytól ragyogó barlangokkal, csúcsokkal és lugasokkal teli Méru-hegyet.⁴⁵ Nevetség tárgya leszel, ha a kezeddal próbálsz meg kiinni a szörnyekkel teli, hullámzó tengert.

ÁTOK

Mindenről időben értesülsz majd!

KIRÁLY

Ez meg hová tűnt? Most ledőlök, lehunyom a szemem. *(Alszik)*

ÁTOK

Végre! Elaludt! Nyomor, Gonoszság, Éjsötét, Mélyálom és Sárgaszem! Most ti jöttök! Gyerünk befelé!

MIND

Jövünk!

(Mind belépnek)

SRÍ

Ne gyertek, itt nincs hely!

ÁTOK

Te meg ki vagy?

SRÍ

Nem ismersz meg? Én vagyok ennek a jószerencséje!

ÁTOK

Jól van, akkor ideje, hogy távozz innen, Jószerencse! Ez most már az én házam!

SRÍ

Miféle bánásmód ez?!

⁴⁵ Istenek és más égi lények lakhelyeül szolgáló mitikus hegy.

Ostoba fajankó! Nem veszed észre, hogy a házam olyan, mint a [páratlan] Lanká?⁴⁶ Mégis milyen jögon jöttél ide, hogy az éjszaka közepén felkeltsz?! Elég a szószaporításból! Itt én lakom! Nem jöhetsz ide, és nem nézhetsz csak úgy be!

ÁTOK

Kedves királyi Jószerencse, kérlek, fáradj ki Kansza testéből. Ez Visnu utasítása.

SRI

Hogyan? Azt mondd, hogy Visnu kér erre. Micsoda csapás!

Olyan régóta lakom együtt ezzel a királlyal, hogy egyszerűen képtelen vagyok itt hagyni. Az erős, ijhúrt feszítő [istenség] olyan durván bánik velem.

Na jó! Ez Visnu parancsa, nincs mit tennem. Ideje, hogy visszatérjek hozzá.

(Távozik)

ÁTOK

A király jószerencséje távozott! Mostantól mi lakunk itt! Befelé, Nyomor, Gonoszság, Éjsötét, Mélyálom és Sárgaszem! Mulassunk végre!

MIND

Mától kezdve hagyj fel a törvény követésével és az erényes cselekedetekkel!

ÁTOK

[Most] szorosan megölellek téged! Folyton a gaztetteket kerested, [de ne aggódj,] a bölcs átka elért téged, hamarosan véged.

(Eltűnik. Belép az ajtónálló nő)

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Éljen a király!

KIRÁLY

Ha!

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Uram, én vagyok az, Jasódhará.

KIRÁLY

Jasódhará, hogy nem vetted észre, hogy erdőlakó némberek randalíroznak itt?

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Tessék? Erdőlakó némberek? Uram lábainál folyton szolgák serege sűrög. Ugyan miféle csandála lenne képes bejutni ide?

⁴⁶ Lanká (Lankā) az ind mitológiában eredetileg a gazdagság istenének, Kubérának (Kubera), később a Rávana vezetése alatt álló rákszászoknak (*rākṣasa*) a lakhelye. Idővel a helyet a mai Srí Lankával azonosították.

KIRÁLY

Lehet, hogy csak álmodtam... Menj, Jasódhará! Hozd ide a kamarásomat, Bálákít!

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Ahogy parancsolja, felség!

(Távozik. Belép a kamarás)

KAMARÁS

Éljen a király!

KIRÁLY

Kedves Báláki, szükségem lenne az asztrológusra és a házi papra. Ma éjjel szélvihar támadt, a Föld megremegett, és [az égből] mennykövek hulltak. Tudnom kell, hogy mitől tűntek fel ezek az égi jelek!⁴⁷

KAMARÁS

Felség, az asztrológus és a házi pap már tizen is.

KIRÁLY

Tessék?

KAMARÁS

Hallgassa meg!

Felség, az emberek világába az [a mindenek felett álló] örök lény szállt alá, [akiről úgy tartják, hogy] az égben lakik. Egy különleges ügyön fog fáradozni. A születésekor felzúgtak a menny dobjai. A Föld ezeknek a hangjától remegett meg. Az ő érkezését mutatták a jelek.

KIRÁLY

Ki lehet az, akinek a születésére a Föld a leghatalmasabb hegyeivel együtt rázkódni kezdett? Tudd meg, hogy kinek a fia ez, és mi célból jött ide!

KAMARÁS

Ahogy parancsolja, felség!

(Távozik, majd visszajön)

Éljen a király! Sohasem hazudtam korábban. A dajka kezében láttam [egy lánygyermeket], miközben szolgák serege vette körbe.

KIRÁLY

Előfordulhat, hogy én most egy bráhma⁴⁸ hazug szavait vélem igaznak? Menj! Hozd ide Vaszudévát!

⁴⁷ A fordításomban a T. Ganapati Sásztri által bizonytalanak jelzett *daivatapramāc ca* olvasat esetében a *daivatapramās ca* konjektúrával éltem.

⁴⁸ A hagyományos ind társadalom legfelső, legnagyobb presztízsű csoportja, amelyhez első sorban szakrális feladatok kapcsolódnak.

KAMARÁS

Ahogy parancsolja, felség! (*Távozik*)

KIRÁLY

Vaszudévát erényesnek és mindenkor igaz szavúnak tartják. Biztos, hogy nem fog hazudni nekem. Őt kell kikérdeznem.

(*Belép Vaszdéva*)

VASZUDÉVA

Hat fiamat veszítettem el! A testemet a bánat már felemészttette. A kegyetlen király pedig újra hívat. Mennem kell, nem vagyok több, mint egy magatehetetlen szolga.

Ez hát a világ rendje!

Akár a félelemre gondolsz, akár erőt veszel magadon, a királyt mindenképp fel kell keresni vagy a félelmed, vagy a nyugalmad miatt. (*Megközelíti a királyt*)

Sauraszéni fia,⁴⁹ megérkeztem.

KIRÁLY

Ülj csak le, Jádavi fia!

VASZUDÉVA

Rendben. (*Leül*) Miért hívtál, Sauraszéni fia?

KIRÁLY

Jádavi fia, azt hallottam, hogy Dévakí gyermeket szült.

VASZUDÉVA

Ha szült, hát mi van?

KIRÁLY

Mit szült?

VASZUDÉVA (*Magában*)

Jóllehet sosem szabad hazudnom, most mégis helyesnek tartom, hogy becsapjam. Meg kell védenem a gyermeket! Mit is kéne tennem? Jól van, tudom. (*Hangosan*) Egy kislányt szült.

KIRÁLY

Lány vagy fiú, mindenképp végeznem kell vele. Biztosnak kell lennem, hogy minden tőlem telhetőt megtettem, hogy a sorsom elkerüljem.

⁴⁹ Kansa és Vaszdéva matronimákon keresztül szólítja meg egymást. A Sauraszéni (Śauraseni) név arra utal, hogy a király anyja valószínűleg a Mathurá központú Süraszéna (Śurasena) ország uralkodócsaládjából származott (vö. más eposzbeli hősnőkkel: Gandhára [Gandhāra] – Gándhári [Gāndhārī], Madra – Mádrí [Mādrī]). A Vaszdéva esetében használt Jádavi (Yādavi) név azt jelzi, hogy a hős szülőanyja – akárcsak az apja – a mitikus Hold nemzetiség Jadutól (Yadu) származó Jádava (Yādava) ágához tartozik.

(Belép az ajtónálló)

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Éljen a király! Az úrnőnk üzeni, hogy lánya, kislánya született, és egyúttal arra kéri a királyt, hogy tanúsítson könyörületet!

VASZUDÉVA

Sauraszéni fia, teljesítsd, amit szegény Dévakí kér. A nők különösen ragaszkodnak a lányaikhoz.

KIRÁLY

Nem emlékszel, hogy miben állapotunk meg?

Miután értesültem Madhúka risi⁵⁰ átkáról, egyezséget kötöttünk. Megígérted, hogy Dévakí valamennyi gyermekét átadod nekem.

VASZUDÉVA

Igen, az egyezés. Nincs mit mondanom.

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Felség, és az úrnőknek mit mondjak?

KIRÁLY

Jasódhará, mondd meg Dévakínak, hogy ezúttal nincs helye az ellenkezésnek.

Majd kárpótolom valami figyelmességgel.

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Ahogy parancsolja, felség!

KIRÁLY

Intézkedj, Jasódhará!

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Lelje meg az örömét, felség!

VASZUDÉVA

Miközben megóvni szeretném a tisztaságomat, arra kényszerülök, hogy más gyermekét juttassam a halálba. Most mit tegyek?! Hozzam ide a fiamat, és adjam át? Vagy jobban belegondolva:

Ez a kislány egyszer már meghalt, és feltámadt. Nagy erő lakozhat benne.

Ezt a gyermeket nem lehet csak úgy megölni.

Most megyek, megvigasztalom Dévakít.

(Távozik)

KIRÁLY

Jasódhará, hozd ide a kislányt!

ELSŐ AJTÓNÁLLÓ

Ahogy parancsolja, felség!

⁵⁰ A risik az ind mitológiában szereplő, többnyire a mennyei szférához kapcsolódó bölcsek.

(Távozik. Az örök kíséretében belép a dajka, kezében a kislánnyal)

MIND

Óvatosan, vigyázzon, asszonyom! Itt a középső ajtó! Ezen tessék bejönni!

DAJKA

Éljen a király! Itt a kislány! Jó ideje vigyázok már rá.

KIRÁLY

Hű, fenséges külsejű ez a gyermek! Sajnos az életét nő létére sem hagyhatom meg.

DAJKA

Óvatosan, felség, óvatosan, kérem!

KIRÁLY

Itt van Kansza köve! Ideje, hogy összeszedjem magam.

Íme elérkezett a hetedik gyermek. Ő az [utolsó, aki] a bölcs átkából született. Ha végzek vele, végre nyugtom lesz. *(Megragadva, majd elhajítva)*

Mi az ördög ez?

Az egyik fele a földre hullt, a másik pedig az égbe szállt. Most felemelkedett! Kész, hogy a fegyverektől ragyogó karjaival megöljön.

Hisz' ez egy nő!

Szörnyen néz ki! Vicsorog, és a kezében hegyes szigonyt tart! Olyan, mintha a végítélet sötét éjjele érkezett volna el.

(Belép Kártjájani és kísérete)

KÁRTJÁJANI

Kártjájani vagyok. Én végeztem Szumbhával, Niszumbhával és a bivalyyal.⁵¹ Nekem köszönhető, hogy az isteneknek nem kell többé ellenségtől tartani. Vaszudéva családjába mindezek után azért jöttem, hogy Kanszát a rokonaival együtt pusztítsam el.

KUNDÓDARA

A legyőzhetetlen Kundódara is itt van! A csatákban a kegyetlen tetteimről ismernek fel. Én vagyok az a rettenetes üvöltés, amelyet az úrnőm, [Kártjájani] szülés közben hallatott. Az égből sebesen szállok alá a széles Földre, hogy a vágyamat az erejükre büszke, döllyfős démonok megölésével vegyem el.

⁵¹ Az elsősorban Durgá (Durgā) istennő ellenfeleként ismert bivalydémont, azaz a mahisászurat (*mahiāsura*) a *Harivansa* (47.49) Szumbhával (Sumbha) és Niszumbhával (Nisumbha) ellentétben nem említi.

SÚLA

Ez a Földön démon formát öltött lény nem más, mint az Istennő szigonya. Az ő kegyének köszönhetem, hogy ilyen fénylő, elbűvölő formát nyertem el. Miután lesújtottam Kanszára, úgy fogom gyötörni, mint hajdanán a hadisten, Kárttikéja a tengerben nőtt fát.⁵²

NÍLA

Nílának neveznek. A viszályokat kivétel nélkül én keltem. A harcokban hős vagyok, és sosem menekülök el. Most úgy fogok elbánni ezzel a neveletlen Kanszával, ahogy a dárdát tartó erős [hadisten] Krauncsával.⁵³

MANÓDZSAVA

Íme, a szélesebb Manódzsava is elérkezett, hogy az istennő szolgálatára legyen. Amikor összecsapok a démonokkal, úgy végzek majd velük, mint a tűz a nádtetővel.

KÁRTJÁJANI

Kundódara, Sankukarna, Níla és Manódzsava, gyerünk! Most mi is alászállunk, hogy a pásztorok gúnyját magunkra öltve tanúi lehessünk a Magasztos Visnu gyermekkorának.

MIND

Ahogy parancsolja, Úrnónk!

(Kártjájaní a kíséretével együtt távozik)

KIRÁLY

Reggel van!

Hazamegyek, mert csak ott tudok megnyugodni. Nagy nyugalomra van szükségem. Meg kell nyugodnom.

(Mind távoznak)

Vége a második felvonásnak

⁵² Nem teljesen világos, hogy a *Bálacsarita* itt melyik mítoszra utal. Az ind hadisten, Kárttikéja (Kárttikeya) vagy más néven Szkanda (Skanda) fő ellenségeként a Táraka (Tāraka) nevű démon ismert.

⁵³ Mítikus hegy, a Szkanda által megölt, Bána (Bāṇa) vezetése alatt álló démonok lakhelye (*Mahābhārata* 9.45.71–82). Más források szerint Bána egy talán Uddzsainnal (Ujjain) azonos, Sónitapura (Śonitapura) nevű városban lakott, és Krisnával való küzdelme után Siva (Śiva) Mahákála (Mahākāla) nevű segítőjévé vált (*Harivaṃśa* 106.1–112.128). Uddzsain és Sónitapura azonosításról ld. Száler Péter, *The Pre-Śaiva Mahākāla of Ujjayinī. Religions of South Asia* 15 (2021/1) 92–94.

HARMADIK FELVONÁS

Közjáték

(Belép az öreg pásztor)

ÖREG PÁSZTOR

Méghadatta! Vrisabhadatta! Kumbhadatta! Te is, Ghósadatta! Gyerünk, hajtsátok a csordát! Vrindávanában [végre nyugodtan] élhetnek a teheneink. Bógiének csak, itt majd kedvükre ihatnak! Nicsak! Egy bika kitért [a sorból]. Sikerült beletúrnia egy hangyabolyba. A fekete rovaroktól olyan, mintha a szarvához vízilíomszirmok tapadtak volna. Ott egy másik, tiszta fehér! Hogy felemelte a széles farát! Ahogy a térdeit összerogyasztva a szarvával a földet túrja, egész olyan, mint a Hold. Most megyek, beszéllek Dámakával. Hé, Dámaka! Miután a magasztos teheneinket a borjaikkal együtt száraz legelőre vezetted, gyere ide!

DÁMAKA

Füben aztán nincs híján az urunk, Nandagópa! Amióta fia született, egyre-másra történnek a csodálatos események! Jól van, a csorda maradjon csak itt, amíg beszéllek a nagybátyámmal. Bácsikám! Üdvözöllek!

ÖREG PÁSZTOR

Üdv neked, és üdv a teheneinknek!

DÁMAKA

Bácsikám, amióta Nandagópa fia megszületett, a csordát elkerülik a betegségek. A pásztoraink kivétel nélkül jókedvűek. Sőt, nincs hely, ahol ásva ne találnánk gyökereket, vagy ne fogadnának minket gyümölcsökkel teli bokrok.

ÖREG PÁSZTOR

Más csodák is történtek itt. [Csupán] tíznapos volt Nandagópa fia, amikor a Pútaná néven ismert, méreggel telt keblű démonnő magát Nandagópa feleségének álcázva felkereste. Magához ölelte a gyereket, és a mellét a szájába tette. A fiú azonban felismerte, és úgy ellökte magától [a gonosztevőt], hogy az azon nyomban visszanyerte démoni külsejét, és ott helyben elpusztult. Azután alig telt be az első hónapját, amikor Nandagópa fiát Sakata, a szekérdémon látogatta meg. Azonban annak sem sikerült álcáznia magát. Egyetlen rúgás, és [a szekér] rípiyára tört. A démon ott helyben megdőglött. Ezt követően az egy hónapos kort elhagyva Nandagópa fia egymaga járt-kelt a házaikban. Az egyikben tejet ivott, a másikban aludttejet falatozott. Itt a friss vaját, amott pedig a tejberizst dézsmálta meg. Még az írók köcsögök [aljára] is bekukkantott. A dühös pásztorlánykák persze jól beárulták, és Nandagópa felesége úgy megharagudott, hogy fogott egy kötelet, és a gyerek derekát egy nagy mozsárhoz kötötte. [Azonban ez sem tartotta vissza,] és a mozsarat maga után húzva járkált tovább. Egyszer csak meglátta a két [fa]démont, Jamalát és Ardzsunát, a mozsarat pedig hoz-

zájuk vágta. A fák erre összekapaszkodtak, Nandagópa fia meg közējük bújt, és a mozsarat maga után húzva gyökerestül kidöntötte, majd összetörte azokat. Mihelyt a démonok visszanyerték eredeti külsejüket, azon nyomban el is pusztultak. A pásztorok attól kezdve csak Dámódarának, azaz Kötélhas úrnak hívták a nagy erejű, hősies gyereket. Később, mielőtt futni kezdett, Nandagópa alakját felöltve Pralamba érkezett [a pásztorok szállásterületére]. Ő [a gyerek bátyját,] Szankarsanát csípte nyakon, és úgy próbált meg kereket oldani. A tiszteletre méltó Szankarsana azonban felismerte, és olyat ütött a fejére, hogy még a szeme is kifröccsent. Visszanyerte eredeti alakját, és többé nem is kelt fel. A pásztorokkal együtt azután a borpálmák ligetébe ment, hogy gyümölcsöket szedjen. Szamárrá változva ugyanabba az erdőbe ment Dhénuka is, [de nem volt szerencséje]. Kötélhas úr felismerte, és a bal lábánál fogva az égbe küldte. [Jó sok] gyümölcsöt vert le vele. A démon visszaváltozott, és elpusztult. Végül a gonosz Késin ló képében jött el. Kötélhas urat azonban ő sem tévesztette meg. A könyökét a szájába tette, a ló pedig [ráharapott, és] kettérepedt. Alighogy visszaváltozott, el is pusztult a démon. Ilyen és más hasonló dolgokat tett köztünk Kötélhas úr.

DÁMAKA

Tartsa csak meg a jó szokását, bácsikám. [Én azt hallottam, hogy] Kötélhas úr épp most Vrindávanában készül hallíszakát táncolni a pásztorlánykakkal.

ÖREG PÁSZTOR

Látunk kell, hogy járja Kötélhas úr a hallíszakát a többi pásztorral.

DÁMAKA

Ahogy szeretné, bácsikám.

(Mindketten távoznak)

Közjáték vége

(Belép az öreg pásztor)

ÖREG PÁSZTOR

Ugyan a Nap még fel sem kelt teljesen, a tehének előtt ti mindig tisztelettel hajtsatok fejet. Ők szülték a világot, és ők adják meg a halhatatlanságot! A kunyhóink gazdagságáról még nem is szóltam! Szétfeszít minket a büszkeség! Gyerünk, mulassunk a ruhánkra kötött dobokkal! Leányaink, Ghószundarí, Vanamálá, Csandrarákhá, és te is, Mrigáksi! Gyorsan, siessetek, siessetek!

(Mind belépnek)

MIND

Bácsikánk, üdv neked!

ÖREG PÁSZTOR

Leányaink! Itt jön Kötélhas úr! Olyan, akár egy oroszlán, amelyik most tört elő a barlangjából! Vele van a bátyja, a tejfehér Szankarsana meg a többi pásztorfiúcska!

(Belép a pásztorokkal körülvett Dámódara és Szankarsana)

DÁMÓDARA *(Csodálkozik)*

Habár a leányaink a természetüknél fogva gyönyörűek, ma még a szokásosnál is szebben öltöztek fel!

Az arcuk kinyílt lótosz, a szemük virágzó vízililiom, [a bőrük] pedig oly' halovány, akár az aranyló csampaka-virág. Az édes szavú leányaink színes ruhákban az erdei virágokkal ékesített fürtjeikkel játszanak.

SZANKARSANA

Lám csak, összegyűltek a pásztorlányok!

Ott nagy, színes dobokkal boldogan zajongnak. Azok a lótoszszíromszeműek mindenféle játékokkal mókáznak. Ezek nagyon vidáman keltek fel, és a dalukkal töltik meg Vrindávanát, a mi tehénbőgéstől hangos szállásterületünket.

ÖREG PÁSZTOR

Úgy van, uram, egybegyűltünk mindannyian.

DÁMAKA

Légy üdvözölve, uram!

SZANKARSANA

Dámaka, mind itt vagytok? Az összes pásztorfiú eljött?

DÁMAKA

Igen, uram, mind itt vagyunk.

DÁMÓDARA

Ghószasundarí! Vanamálá! Csandrarékhá! Mrigáksi! Itt az idő, hogy eljárjátok a pásztorokhoz illő hallíszaka-táncot!

MIND

Ahogy óhajtod, urunk!

SZANKARSANA

Dámaka! Méghanáda! Ti gondoskodtok a dobokról!

MINDKETTEN

Rendben, urunk!

ÖREG PÁSZTOR

Uram, ha ti hallíszakát jártok, akkor nekem mi dolgom van itt?

DÁMÓDARA

Szükség van nézőre, nemde?

ÖREG PÁSZTOR

Jól van, uram, nézem.

(Mind táncolnak)

ÖREG PÁSZTOR

Mily pompás ének, mily remek dallam, mily kecses tánc! Egy kicsit én is beállok. Jaj, el is fáradtam már.

(Belép Dámaka)

DÁMAKA

Gyorsan, uram, menjen innen!

DÁMÓDARA

Mi ütött beléd, Dámaka?

DÁMAKA

Azt gyanítják, hogy Arista, a bikadémon jár erre. Úgy összekuporította magát, hogy azt lehet hinni, tornádó [közeledik]. A patái alatt meghasad a földfelszín, hangja pedig az ég dörgését idézi.

DÁMÓDARA

Nocsak, hát Arista bika is itt van. Fogd a leányainkat és a fiainkat! Menjetek fel a hegyre, és onnan nézzétek, hogy küzdök meg ezzel a gonosztevővel. Ideje, hogy letörjem a gőgjét.

(Szankarsana és a többiek távoznak)

DÁMÓDARA

Gyere, Arista, gyere, te, gonosz bika!

A patái széthasítják a földet. A szarvai tönkreteszik a partokat. Amelyik pásztor látja, retteg. Üvöltés [jelzi, hogy] támad a legkiválóbb bika.

(Belép Arista)

ARISTA

Íme, megérkeztem.

Szarvaim hegye sugaraival már-már az eget karcolja. Azért változtam bikává, hogy végezhessek az ellenséggemmel. Most, hogy majd ezt a velem szembenállót könnyedén megölttem, végre örömmel lakhatom Vrindávanát.

Elég csak elbőgnöm magam, és a pásztorok asszonyai máris elvetélnék. A patáim félholdakkal írják tele a Földet, és sújtásaiktól fástul-erdőstül megre meg.

Hová bújhatott Nandagópa fia? Hol vagy, pásztorgyerek?

DÁMÓDARA

Gyere csak erre, bikák szégyene! Itt találsz meg engem!

ARISTA *(Észreveszi)*

Szóval itt vagy!

Hú, jó erőben van ez a gyerek! Engem meglátva sem a hatalmas izmaimtól, sem a rusnya külsőtől, sem pedig a nagy hangomtól nem rémült meg. Még csak meglepettnek sem mondhatom.

DÁMÓDARA

Mi az, hogy rémület? Ezt a szót tőled hallom először. Én azért születtem a Földre, hogy oltalmat adjak mindazoknak, akiket rémület tölt el.

ARISTA

De hiszen te gyerek vagy! Ezért nem ismered a félelmet!

DÁMÓDARA

Hitvány jószág, miért sértegetsz engem azzal, hogy gyereknek nevezel?

Ugyan ki az, aki nem pusztul bele a kobrafiók marásába? Hajdanán Szkanda is gyerek volt, mégis elpusztította Krauncsát.

[Úgy hiszem,] ez elkerülhetetlen.

Figyelj ide te, ostoba! Keménynek hiszed magad, akár egy kőkupac. De vajon tudsz-e olyan hegyről, amely nem omlik össze [Indra] parányi mennykövétől?⁵⁴

ARISTA

Mit forgatsz a fejedben, Nandagópa fia?

DÁMÓDARA

Azt, hogy elpusztítalak.

ARISTA

Úgy gondolod, hogy képes vagy rá?

DÁMÓDARA

Kétkedsz benne?

ARISTA

Hozd hát a származásodhoz méltó fegyvered!

DÁMÓDARA

Tessék? Azt mondd: fegyver?

Csak a hozzád hasonló erőtleneknek van szükségük fegyverre. Nekem itt a két karom. Hegyoldalkemény vállakhoz illeszkednek. Ne hívjanak többé Kötélhasnak, ha ezekkel meggyötörve nem döglesz meg.

ARISTA

Akkor nincs mire várni, kezdődjön a harc!

DÁMÓDARA

Ha tényleg van valami erőd, szarvasmarhák legmarhábbja, akkor nosza, egyetlen rúgással boríts fel.

ARISTA

Kétled, hogy sikerülhet? *(Felkészül, hogy megrúgja, majd zavarodottan összeesik)*

⁵⁴ Az ind mitológia szerint hajdanán a hegyeknek szárnyai voltak, és szabadon repkedtek egészen addig, amíg Indra a mennykövével levágta a szárnyaikat.

DÁMÓDARA

Gyerünk, bikám, szedd már össze magad! Erre az erőre voltál annyira büszke?!

ARISTA (*Felsőhajt, majd magában*)

Jaj nekem, nem semmi ez a gyerek.

Ez vagy Siva, vagy Indra, vagy pedig maga Visnu. Nem tévedek, ha arra gondolok, hogy a Legfőbb Úr [áll itt előttem].

Jaj!

Akárhol jövünk létre, Madhu háromvilág felett örökdő elpusztítója⁵⁵ mindig ott terem, hogy a démonokkal végezhesen.

Jól van. Végső soron, ha Visnu öl meg, akkor az öröklétet élvezhetem. Ezért a harc a legjobb, amit tehetek. (*Hangosan*) Nandagópa fia, visszatért az önbecsülésem.

DÁMÓDARA

Na végre! Gyere, állj csak ide!

Te, bikák legjobbjá! A kezeim közé kerültél, és máris üvöltesz? Olyan vagy, mint egy mindjárt szertefoszló monszunfelhő. Gyere, hadd vágjalak földhöz! Úgy fogsz kinézni, mint az Andzsana-hegy oldala, amelyre Indra mennykőve csapott le. (*Úgy tesz*)

Íme, nézzétek a gonosz Aristát!

Az orrát, a száját és a szemét [a testéből] kifolyó vér mocskolta be. Bár már nincs magánál, a púpja és a sörénye még mozog, és mind a füle, mind a lába megremeg. A nagy bikadémon úgy roskad le a földre, mint egy csúcsait vesztett hegy, amelyet Indra mennykőve tört össze.

(*Belép Dámaka*)

DÁMAKA

Légy üdvözölve, uram! Szankarsana úrfi lejött a hegyről, és a Jamuná holtágához sietett. Arról értesült, hogy a nagy kígyó, Kálíja bukkant fel. Siess, uram, tartsd vissza Szankarsanát.

DÁMÓDARA

Kálíjáról, erről a dölyfös kígyókirályról már jómagam is hallottam. Itt az idő, hogy ennek a gögjét is elvegyem.

Azt beszélük, hogy a tehenek, a bráhmanák és minden más ember szenved tőle. Mostantól majd békés és ártalmatlan lesz.

(*Mindketten távoznak*)

Vége a harmadik felvonásnak

⁵⁵ A Madhuszúdana (Madhusūdāna), vagyis Madhu elpusztítója gyakori neve mind Krisnának, mind Visnunak. A hagyomány szerint a világot beborító tengeren fekvő Visnu füléből két démon jött létre, Madhu és Kaitabha, akikkel az istenség a felébredése után végzett, és a velőjükkel borította be a Földet (*Harivamsa* 42.14–33).

NEGYEDIK FELVONÁS

(Belép Dámódara)

DÁMÓDARA

A szemük, mint a megzavarodott csakóra-fiókáké. A keblük a vágyat növelve előre mered. Az alsó ajkuk remegése izgalmat kelt. A copfjaik kibomlottak. A ruháik leoldódtak. Minden szavukat a félelem béklyózza meg. Íme, a kedves leánypajtásaim! A kígyókirályt látva rémulten hoz-zám sietnek.

(Belépnek a pásztorlányok)

MIND

Ne, urunk, ne, eszedbe ne jusson bemenni ebbe a tóba! Egy nagy, gonosz kígyó családja lakik itt!

DÁMÓDARA

Semmi szükség az aggodalomra! FigyeljeteK csak ide!

Ezt a tengert idéző holtágot mind a madarak, mind a ragadozók elkerülik. Az elefántcsordák már attól is reszketnek, ha a tekintetüket ráemelik. Mély és enyves a vize. [Egy kicsit] megkeverem, és belelépek. Az aggódó pásztorlánykák kedves szavakkal próbálnak meg visszatartani. [Nem törődöm velük,] most el kell intéznem Kálíját, a nagy erejű kígyót, aki túlzott örömét leli a Jamuná-beli életben.

MIND

Szankarsana úrfi, gyere, állítsd meg a fivéredet, Kötélhas!

(Belép Szankarsana)

SZANKARSANA

Elég a félelemből! Hagyjátok abba a jajveszékelést! Bizonyítottátok, hogy szerez-tetek, de figyeljeteK inkább oda!

A szilaj szörnyeteg, akinek a szájából olyan rémes mérgek és lángnyelvek szöknek ki, hogy valamennyi égtáját vörösre festik, a sebesen rárontó Krisnát meglátva a kámzsái közé rejtette pofáját.

MIND

Fivérünknek, Kötélhasnak pedig még egy hajszála sem görbült meg!

DÁMÓDARA

Gyorsan elkapom ezt a kígyót, hadd legyen nyugta valamennyi teremtménynek.
(Elmerül a tóban)

MIND

Jaj, jaj, valami füst szállt fel!

DÁMÓDARA

Hű, jó mély tó ez!

Kálíja füstjétől [kívül] sötét, a mérgeitől belül perzselő a Jamuná vize. Ideje, hogy a hullámaint a makulátlan selyemruhák és az olvasztott zafír sötétkékjével színezzem be.

(Távozik. Belép az öreg pásztor)

ÖREG PÁSZTOR

Jaj, úrfi, hát hiába próbálták visszatartani a leányaink. Ennek csak be kellett mennie a Jamuná holtágába. Ne, ne, nem kéne annyira sietni oda... Nincs olyan tigris, vadkan vagy elefánt, amely ne pusztult volna el, miután ivott a vizéből. Na tessék! Máris szem elől tévesztettem. Most mit tegyek? Tudom már. Itt ez a kumbhapalása-fa, majd erről nézem meg. *(Felmászik és körülnéz)* Jaj nekem, valami füst szállt fel.

SZANKARSANA

Figyeljete csak!

Kötélhas úrfi most fogta meg a kígyót! A víz ettől a [tó] fenekéig megre-megett. [Nézzétek, máris] a sötét szörny nyakában van. Mintha csak Indra állna ott egy felhőn.

ÖREG PÁSZTOR

Jól van, gyerünk, úrfi, jól van.

(Belép a Kálíját fogó Dámódara)

DÁMÓDARA

Megjöttem!

[Hiába] viaskodott Kálíja, [íme,] móresre tanítottam. Az egyik lábamat a fején tartom, a karjaimat zászlóként lengetem, így járom vidáman a szép hallíszaka-táncot a nagyra nőtt mérges kígyó nyakán.

MIND

Csoda, csoda történt. Az urunk Kálíja öt kámzsáján jár hallíszakát.

DÁMÓDARA

Most szedek néhány virágot is!

KÁLIJA

Jaj nekem!

Ahogy a Lókálóka-hegység⁵⁶ körülfogja a világot, ahogy Siva íjhúrja átölelte a tengerbe [mártott] Mandara-hegyet, úgy foglal Airávata⁵⁷ szé-

⁵⁶ A világot a sötétségtől elválasztó mitikus hegység.

⁵⁷ Indra négyagyarú elefántja.

les ormányának a keménységével bíró hurkossal megszorítani és egy pillanat alatt a túlvilágra küldeni.

ÖREG PÁSZTOR

Jaj, uram, vigyázz! Olyan, mintha a nagy kígyó képében a Jamuná holtága öltött volna testet. Kötélhas úrfi meg egyre csak rugdossa, miközben a virágokat szedi. *(Leereszkedik)* Jól van, uram, jól van. Gyerünk, szedd össze magad. Itt vagyok, uram, én is segíték. Jaj, uram, egy kicsit mégis megrémültem. [Megyek,] jobb lesz, ha inkább Nandagópát értesítem a történekről.

(Távozik)

DÁMÓDARA

A halak és a krokodilok már [jó ideje] kipusztultak a Jamuná holtágából. Most, hogy győztem, ideje, hogy partra hajítsam innen ezt az alávaló, széles gyűrűbe tekeredett kígyót, akit túl nagyra emelt tengernyi gögje.

KÁLIJA

Próbáld csak meg!

Akinek a teste a haragtól füstöt ereszt, az [partra vetve az egész] Földet szétégeti. A lángnyelveimmel fogok pusztítani. Az emberek és a Marutfiak⁵⁸ legyenek oltalmad.

DÁMÓDARA

Kálija! Égesd el a karomat, ha képes vagy rá!

KÁLIJA

Hahaha!

Képes vagyok elégetni a négy óceánnal körülvett, hét nagy hegység által felszabdalt Földet. [Azt gondolod, hogy] gondot jelent nekem a karod?

Állj csak ide! Hamuvá perzsellek! *(Kibocsátja mérge tüzét)*

DÁMÓDARA

Jól van, megmutattad, mi van benned.

KÁLIJA

Bocsánat, kegyelmezzen meg nekem a magasztos Nárájana!

DÁMÓDARA

Erre az erődre voltál ennyire büszke?

KÁLIJA

Légy irgalmas, Mindenható!

Leghatalmasabb isten! A páratlan erejű karod emelte fel a Góvardhanát.⁵⁹

Olyan a súlya, mint a Mandara-hegy. Szörnyű erővel bír! Háromvilág ura, ki lenne képes ezt elégetni, hiszen valamennyi ember az oltalmát élvezzi?

⁵⁸ Védikus eredetű, szélhez társított isteni lények.

⁵⁹ A pásztorközösségekben Krisna rávette a pásztorokat, hogy Indra helyett a közeli Góvardhana-hegynék mutassák be az áldozatukat. Az isten azonban az elmaradt áldozat miatt szörnyű esővel

Magasztos isten, ostobaságból vétkeztem. Házam egész népével az oltalmadat kérem.

DÁMÓDARA

Kálija, [mondd meg,] miért ütöttél tanyát a Jamuná holtágában?

KÁLIJA

Magasztos isten, rettegek Garudától, a pompás hátsodtól. Előle bújtam ide. Arra vágyom, hogy a Magasztos jóindulata óvjon meg ettől [a nagyra nőtt madártól].

DÁMÓDARA

Jól van, rendben.

Kígyók legjobbjá, a lábam nyomot hagyott a fejedem. Ha Garuda ezt meglátja, meg fog kegyelmezni neked.

KÁLIJA

Leköteleztél.

DÁMÓDARA

Most indulj, kérlek!

KÁLIJA

Ahogy a magasztos Nárájana parancsolja!

DÁMÓDARA

Egy pillanatra gyere csak vissza!

KÁLIJA

Itt vagyok, magasztos Úr!

DÁMÓDARA

Mostantól kezdve valamennyi élőlényvel, különösen a tehennel és a bráhmanákkal szemben önmérsékletet kell tanúsítanod.

KÁLIJA

Magasztos Úr, a mérgem beszennyezte ezt a vizet. Mielőtt elhagyom a Jamuná holtágát, a mérget visszaszívom magamba.

DÁMÓDARA

Indulj!

KÁLIJA

Ahogy a magasztos Nárájana parancsolja!

(Kíséretével együtt távozik)

DÁMÓDARA

Most szedek a tóból néhány virágot, hadd örüljenek a pásztorlányok.

MIND

Az urunk a kedvünkben járt! Éljen! Íme sértetlenül tért vissza hozzánk!

SZANKARSANA

A tehenek és a bráhmanák hálások lehetnek neked!

sújtotta a pásztorokat, amely elől Krisna úgy nyújtott oltalmat, hogy ernyőként emelte fölējük a hegyet (*Harivamśa* 60.1–61.64).

DÁMÓDARA

Tessék, virágok!

MIND

Urunk, sosem szedtünk még [ilyen] makulátlan virágokat. Ezeket még a Nap és a Hold sugarai sem érintették meg. [A látványuk] félelemmel tölt el minket.

DÁMÓDARA

Mivel ezeket korábban veszélyesnek látták, a kedveskéim megrémültek. Nem kell félni. Ne féljete! Fogadjátok csak el! A kezem érintése megtisztította őket.

MIND

Ahogy parancsolja, felség.

(Belép egy katona)

KATONA

Hé, pásztor! Merre van Nandagópa fia?

PÁSZTOR

Uram, ott van, őt veszik körbe a pásztorlányok. Most végzett Kálíjával, a nagy kígyóval.

KATONA *(Odamegy)*

Nandagópa fia! A nevéhez illő módon félelmetes hadsereggel bíró uralkodó, Ugraszéna⁶⁰ fia, Kansza adott parancsot neked.

DÁMÓDARA

Tessék? Valaki parancsolgat?

KATONA

Mathurában az újak felszentelésének a nagy ünnepe lesz. Ti kettőtöknek feltétlenül el kell jönnötök, hogy a kíséretetekkel együtt részt vegyetek rajta.

DÁMÓDARA

Fivérem, azt hiszem, itt az idő, hogy az istenek titkos ügyét szolgáljuk.

SZANKARSANA

Gyerünk, siessünk!

DÁMÓDARA

Jól van. Készen állok a fő feladatomra.

Most úgy fogok végezni az erős Kanszával, mint az oroszlán az erejét fitogtató elefánttal. Miután végigvonszoltam [a földön], a diadémján nem marad majd drágakő, a haja szanaszét fog heverni, a nyaklánc elszakad, a karkötői pedig az övével együtt lehullanak.

(Mind távoznak)

Vége a negyedik felvonásnak

⁶⁰ Az Ugraszéna (Ugrasena) név jelentése: 'félelmetes hadseregű'.

ÖTÖDIK FELVONÁS

(*Belép a király*)

KIRÁLY

Értesültem Kötélhasról és a fivéréről, Baláról.⁶¹ [Azt beszélük, hogy] a pásztorok közt nagy tetteket hajtottak végre, és valódi hősiességről adtak tanúbizonyságot. Az új ürügyével most ide hívtam őket, hogy a küzdőtéren birkózók segítségével végezzek velük.

Dhruvaszéna! Dhruvaszéna!

(*Belép egy katona*)

KATONA

Éljen a király!

KIRÁLY

Dhruvaszéna! Megérkezett már Nandagópa fia?

KATONA

A király is hallhatja. Kötélhas, Szankarsana és a többi pásztor mind itt van. Miután az elefántok felügyelője értesült róla, hogy a mosóemberektől ruhákat raboltak, parancsot adott Utpalápídának, a tajtékzó elefántnak,⁶² hogy végezzen velük. Ezután a következő történt. A gyerek észrevette a dühösen rárontó hegynyi elefántot, [de egy cseppet sem rémült meg]. Az erejét összeszedve kitörte az agyarárt, és a pásztorok szeme láttára azon nyomban agyoncsapta.

KIRÁLY

Mit mondasz? Agyoncsapta? Most menj! Tudnom kell, hogy még mit cselekedett.

KATONA

Ahogy parancsolja, felség! (*Távozik, majd ismét bejön*) Éljen a király! Nandagópa fia már a főutcán jár. [Láthatta] az ünnep alkalmából felállított jelvényeinket és zászlóinkat, valamint a díszként elhelyezett füzereinket és koszorúinkat. [Érezhette] a füstölőink sűrű illatát. A palota kapujánál a púpos Madanikába botlott bele. A keze illatszerekkel volt tele. [A gyerek] kenőcsöt vett tőle, és miután bekente vele magát, a púpos testét kiegyenesítette. A púp eltüntetése után a virágárusoktól virágokat vett, és magát ezekkel felékesítve indult meg az íjászcarnok felé.

KIRÁLY

Vajon mit vehetett a fejébe? Siess gyorsan! Minden lépéséről tudnom kell!

⁶¹ Szankarsana másik neve.

⁶² Az elefánt a *Harivansában* Kuvalajápída (Kuvalayāpīda) néven szerepel, és a birkózópályán, közvetlenül a verseny kezdete előtt száll harcba a fivérekkel.

KATONA

Ahogy parancsolja, felség! *(Távozik, majd ismét bejön)* Éljen a király! Az íjász-csarnok öre, Szinhabala megpróbálta feltartóztatni, de [a gyerek] a fiülénél fogva végzett vele. Ezután az íjat is magához vette, és kettétörte. Most ide tart hozzád!

A sárga ruhája koszorúktól és pávatollaktól tündököl. A színe olyan, akár egy sűrű esőfelhő. Széles szeméit harag töltötte el. Rámával⁶³ együtt úgy közeledik, mint a [Földre] szállt halálisten.

KIRÁLY

Mintha kalapálna a szívem! Menj! Csánúrát és Mustikát már felkészítettem. Hozd ide őket! A Vrisni hercegeknek add parancsba, hogy készüljenek!

KATONA

Ahogy parancsolja, felség!

(Távozik)

KIRÁLY

Ideje elfoglalni a helyem. Hadd lássam, hogy száll harcba Csánúra és Mustika. *(Felmászik az emelvényre)* Madhuriká! A kaput!

MÁSODIK AJTÓNÁLLÓ

Ahogy parancsolja, felség!

(A király belép, és helyet foglal. Belép Csánúra és Mustika)

CSÁNÚRA

Készen állok a harcra! A büszkeség úgy feszít szét, mint egy ádáz elefántot. Ezt a Kötélhas kölyköt a küzdőtéren töröm darabokra!

MUSTIKA

Az öklöm [kemény, mint] az acél. Nem véletlenül hívnak Öklösnek. A haragomban úgy csapom agyon Rámát, ahogy hajdanán Indra mennykőve sújtott le a legnagyobb hegyekre.

KATONA

Íme a király! Köszöntsétek!

MINDKETTEN *(Odamennék hozzá)*

Éljen a király!

KIRÁLY

Csánúra! Mustika! Minden erőtokre szükség lesz, hogy a feladatot teljesítsétek!

MINDKETTEN

Figyeljen, urunk! A különféle harci fortélyaink, válldobásainak, fojtásaink, szorításaink és ütéseink sikerre vezetnek. Alig várjuk, hogy a felség is szemtanúja lehessen mindennek.

⁶³ Szankarsana másik neve.

KIRÁLY

Rendben! Járjatok sikerrel! Dhruvaszéna, vezesd be a két pásztorgereket!

KATONA

Ahogy parancsolja, felség!

(Távozik. Belép Dámódara, Szankarsana és Dhruvaszéna)

DÁMÓDARA

Fivérem!

Amíg harcban meg nem ölöm és [a földön] végig nem vonszolom Kanszát, a korábbi születéseim nyomorult démonját, addig a halandók közt töltött időm értelmetlen: sem a pásztorok, sem a városlakók közt végrehajtott tetteim nem töltenek el megelégedéssel.

SZANKARSANA

Mihelyt a küzdőterre lépek, az öklömmel ütöm le azt az Öklösnek nevezett őrző vasöklüt. Úgy fog jární, mint egy hosszú felhő, amelybe az égen egy szilaj szél kap bele.

KATONA

Íme, a király! Köszöntsétek!

MINDKETTEN *(Nevetve)*

Minek a királya ez?

KATONA

Az egész világnak és mindannyiunknak.

DÁMÓDARA

Volt mostanáig!

KATONA

Éljen a király! Itt ez a kettő!

KIRÁLY *(Végignézi rajtuk)*

Szóval ő a [híres] Kötélhas.

Méltóság árad belőle. A járása egyszerre fenséges és fesztelen, akár a mánortól vak elefánté. [A bőre] sötét színű. A vállai kemények, a karjai izmosak, a mellkasa pedig széles. Nem csoda, hogy sokat hallottam már róla. Ez[, ha akarja,] a háromvilágot is könnyűszerrel felforgathatja.

Ez pedig itt a bátyja. Úgy tudom, Rámának hívják. A külseje egyszerre áraszt derűt és komolyságot.

Széles szemei olyan makulátlanok, akár a frissen kinyílt lótosz [szirmai].

Alakja a Holdat idézi. Testét finom anyagból készült kék ruha fedi. Erős karját egy ezüst eke díszíti. [Ahogy lépdel,] megremeg [a nyakát díszítő] fehér liliomokból font, tarka füzér.

DÁMÓDARA

Fivérem, azt hiszem, ezt a kettőt jelölték ki arra, hogy velünk megküzdjenek.

SZANKARSANA

Legyen!

KIRÁLY

Dhruvaszéna! Kezdődjék a küzdelem!

KATONA

Ahogy parancsolja, felség! (*Eldobja a [küzdelem kezdetét jelző] virágfüzért*)

BIRKÓZÓK

Hej, mi az, miért nem szólnak már azok a harci dobok?!

CSÁNÚRA

Gyere csak, Kötélhas, a megváltás a karjaim szorításában vár rád.

DÁMÓDARA

Itt vagyok! Állj ide, és próbálj megfékezni.

MUSTIKA

Gyere, Ráma, az öklömmel zúzom szét a testedet! Vér és velő fog kísérni, amikor elhagyod az életedet.

SZANKARSANA

Mustika, add át a Halálnak az üdvözetemet! (*Mind birkóznak*)

DÁMÓDARA (*Megöli Csánúrát*)

Ez már ki is múlt. Az összes csontját összetörtem.

SZANKARSANA

Az enyém sem mozdul már többet.

DÁMÓDARA

Ideje, hogy a Kanszában lakó démont is Jama⁶⁴ házába küldjem. (*Felmászik a királyi páholyba, és a fejénél fogva lerántja Kanszát*) Íme, nézzétek a gonosz Kanszát!

A szájából vért okád. A szeme kifordult. A vállai, a nyaka, a csípője, a térde, a keze és a dereka egyaránt ripityára tört. A nyakláncra leszakadt.

A karkötője és a hosszú öve a földön hever. Úgy néz ki, mint egy hegy, amelynek a csúcsát Indra mennyköve csapta le.

HANG (*Színfalak mögött*)

Jaj, jaj, a király!

HANG (*Színfalak mögött*)

Anávristi! Sivaka! Hridika! Prithuka! Szómadatta! Akrúra és a többi Vrismi harcos! Itt az idő, hogy az urunkat megbosszuljuk! Gyerünk, gyorsan!

DÁMÓDARA

Fivérem, a katonákat vissza kellene tartani!

SZANKARSANA

Igen, próbálom!

Gyors lovak, harci szekerek, elefántok és elszánt harcosok [közelednek.

Ide hallom] a félelmetes hangjukat. [Látni lehet, mint] ragyognak a fényes kardjaik, nyilaik, dárdáik és kelevézeik. A két karommal úgy fogom ezt

⁶⁴ Jama az ind halálisten, ő uralkodik a holtak birodalma felett.

a hadsereget megrázni, mint a szelek hada a hab[ékkövekkel] berakott hullámfüzértől tajtékzó tengert.

(Belép Vaszudéva)

VASZUDÉVA

Mathurá lakói! Elég! Elég volt a gyilkolásból!

Róhiní gyermeke az én idősebbik fiam! A másikat pedig Dévakí szülte.

Hogyhogy nem ismeritek fel őket?! Nyugodjatok meg! Mi haszna a fegyvereknek? Kanszáért maga Visnu jött el.

SZANKARSANA *(Meglátja az apját)*

Apám! Apám! Szankarsanának hívnak. Üdvözöllek!

DÁMÓDARA

Apám, engem pedig Dámódarának, azaz Kötélhasnak[becéznek]. Én is köszönök.

VASZUDÉVA

A siker kísérjen örökké benneteket. Boldog vagyok, hogy ilyen kiváló fiaim születtek.

MINDKETTEN

Leköteleztél minket.

VASZUDÉVA

Ez meg ki?

(Belép a katona)

KATONA

Méltóságos uram, üdv neked!

VASZUDÉVA

[Ha már itt vagy,] dobd ki ezeket a holttesteket!

KATONA

Ahogy parancsolja, méltóságos úr!

PÁSZTOROK MIND *(Örvendeznek)*

Éljen! A pásztoroké lett az ország!

VASZUDÉVA

Ez már megint ki?

KATONA

Méltóságos uram, üdv neked!

VASZUDÉVA

Siess! Menj Anávristihez, és tudasd vele Kötélhas úr parancsát! Ugraszénát⁶⁵ ki kell szabadítani a bilincseiből. Azt szeretnénk, hogy amint lehet, királyi pompájában fáradjon ide!

⁶⁵ Ugraszénát a fia, Kansza fosztotta meg a trónjától és börtönözte be.

KATONA

Ahogy parancsolja, méltóságos úr!

VASZUDÉVA

Egész jól nézünk ki!

Az istenek harsonái szólnak! Virágeső hull! Még a mennylakók krémje is eljött, hogy hódoljon Kansza megölője előtt.

HANG *(Színfalak mögött)*

Mostantól örökké a legkiválóbb isten, az égiek lótuszhoz hasonlóan széles szemű, háromvilágot védelmező ura fogja oltalmazni Mathurát, az arany teraszoktól ragyogó, nagy palotáiról, kapuiról és tornyairól [híres városunkat].

VASZUDÉVA

Mathurá lakói! Figyeljetek, hallgassatok most ide! Láthattátok, hogy a fiam könnyűszerrel töri fel a legkiválóbb démonok reteszeit. Ha kell, valamennyi harcossal kész szembeállni. Mivel engem Vaszudévának hívnak, [a gyermekem] Vászudévaként, azaz Vaszudéva fiaként lesz ismert. Az ő jóindulatának köszönhetitek, hogy ezentúl Ugraszéna király parancsát fogjátok követni.

MIND

A Vrisnik országa végre szilárd alapokon áll!

VASZUDÉVA

Vezesd be a királyt!

KATONA

Ahogy parancsolja, méltóságos úr!

(Távozik. Belép Ugraszéna)

UGRASZÉNA

Hosszú ideig voltam bebörtönözve, sokat szenvedtem. Késin megölője az erejére támaszkodva most úgy vette el a gyötrelmem, ahogy hajdanán Visnu segített Indrán.

(Belép Nárada)

NÁRADA

Most, hogy Kansza kimúlt, az istenek a mennyből ide küldtek, hogy a gandharvák⁶⁶ és az apszaraszok⁶⁷ társaságában Visnu előtt én is a tiszteltemet tegyem.

⁶⁶ Az égi lények zenével foglalkozó, férfiakból álló csoportja.

⁶⁷ Égi táncosnők.

DÁMÓDARA

Nicsak, az égi bölcs, Nárada! Üdv neked, mennyei tudással bíró férfi! Gyorsan, hozzátok a vendégfogadáshoz szükséges kellékeket!

NÁRADA

Köszönök mindent! A gandharvák és az apszaraszok már bele is kezdtek. Üdv neked, Nárájana! Valamennyi isten hódol előtted. Elpusztítottad a démont, és megvédted a Földet.

DÁMÓDARA

Mennyei bölcs, nagy öröm, hogy itt vagy. Mit tehetek még érted?

NÁRADA

Ha Visnu örömét leli bennem, és ha valóban van értelme az erőfeszítésnek, akkor csupán annyit kérek, hogy a legfőbb istenek társaságában hadd térjek vissza a mennybe.

DÁMÓDARA

Menj csak, viszontlátjuk még egymást!

NÁRADA

Ahogy parancsolod, magasztos Nárájana!

(Távozik)

Vége az ötödik felvonásnak

Záróvers

Oltalmazza egyedül a mi oroszlánhoz hasonló királyunk⁶⁸ a tengerrel körülvett, Himalájával és Vindhjával felékszerezett Földet!

(Mindannyian távoznak)

⁶⁸ A záróversben, azaz a *bharatavākjában* (*bharatavākya*) előforduló *rājasimha* összetételt az itt alkalmazott „oroszlánhoz hasonló király” szókapcsolat helyett sokan egy konkrét történelmi személyre vonatkozó tulajdonnévként értik.

Ujvári Hedvig

Goldziher Ignác és a 8. Nemzetközi Orientalista Kongresszus. A Pester Lloydban közölt tárcalevelek*

Goldziher Ignác pályafutásán és életművén belül a 8. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson (Stockholm, 1889) elért sikere nem több egy említésre méltó biográfiai adatnál. Az erről való tájékozódást azonban jelentősen megnehezíti, hogy Hunfalvy Pál a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos küldöttjeként – a negyven évvel fiatalabb pályatárs sikere miatt – nem számolt be az eseményről és a jelentős elismerésről a tudós testületnek. A kongresszus ideje alatt azonban Goldziher egy kiküldött tudósító precizitásával és egy publicista szellemességével öt tárcalevelet adott közre a *Pester Lloyd*-ban, a budapesti német nyelvű (nagy)polgárság lapjában. Ezekből kirajzolódik, hogy a rendezvény jócskán túlmutatott egy nemzetközi szakmai összejövetelen, mivel a társasági érintkezés szempontjai is jelentősen előtérbe kerültek a nagyszabású, keleti pompát idéző monumentális gálavacsorákon, látványos programokon és nagyvonalú fogadásokon, amelyeket ráadásul a svéd király élénk érdeklődése is kísért. Goldziher a tárca műfaji sajátosságait és az olvasók igényeit szem előtt tartva adja vissza ennek a két hétnek a történéseit, így az akadémiai körök, ha nem is a maguk tudományos folyóiratából, az *Akadémiai Értesítő*ből, de a napi sajtóból annál terjedelmesebben tájékozódhattak az 1889. évi orientalista kongresszus eseményeiről.

Bevezetés

A 8. Nemzetközi Orientalista Kongresszust 1889. szeptember 1. és 12. között¹ rendezték meg Stockholmban és Kristianíában² (Oslóban). A fórumon több mint húsz ország kormánya képviseltette magát, valamint a világ különböző egyetemeiről is nagy számban érkeztek küldöttek. A kongresszus összlétszáma

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2024.1.111>

* A bevezetőhöz és a fordításhoz Czéntnár András, Dávid Géza, Ittész Máté és Szombathy Zoltán, a második tárcában tárgyalt ékírás-problémakörre vonatkozó jegyzetek elkészítéséhez Vér Ádám nyújtott szakmai segítséget, amit ezúton is köszönök.

¹ Szeptember 12. a hivatalos program végét jelenti, Goldziher az egész rendezvény zárásaként a szeptember 14-ei dátumot adja meg.

² Goldziher a régies írásmódot (*Christiania*) használja, a hivatkozott forrásokban mindkét alak előfordul. A bevezető rész, valamint a fordítás a norvég nyelvhez közelebb álló *K-s* formát alkalmazza.

ezáltal 700 fő fölé emelkedett, ami jócskán felülmúlta a korábbi rendezvények látogatottságát.³ A stockholmi kongresszuson két hét alatt mintegy 130 előadás hangzott el.⁴ A rendezvénnyel kapcsolatban kiemelkedő jelentőséggel bírt, hogy a különböző országokból több mint 3500 szakkönyv érkezett adomány formájában, amelyek többsége az Uppsalai Egyetemi Könyvtárba került.

A kongresszus Stockholmban kezdődött, majd Kristianiában folytatódott, ami Svédország és Norvégia unióját volt hivatott szimbolizálni.⁵ Hivatalos nyelvként az angol, a francia, a német, az olasz, a latin, valamint a keleti nyelvek szolgáltak. A kongresszus motorja és főszervezője Carlo von Landberg gróf, alexandriai svéd konzul volt,⁶ aki II. Oszkár⁷ támogatását is maga mögött tudhatta. Az uralkodó a keleti nyelvek és kultúrák terén végzett kutatásaiért a kongresszuson két tudóst jutalmazott: Theodor Nöldeke⁸ mellett Goldziher

³ Összehasonlításképpen: Berlinben (1881) 290, Leidenben (1883) 454, Bécsben (1886) 424 fő vett részt a kongresszuson. A létszám a hazai és a külföldi vendégek megoszlásában is beszédes: Berlinben 117 német, Leidenben 160 holland, Bécsben 117 osztrák jelent meg; Stockholmban azonban csak az 515 külföldi vendég révén nagyobb volt a részvétel, mint a korábbi találkozókon az összlétszám. Ld. A. W. [Albrecht Weber], *Der achte internationale Orientalisten-Kongreß. National Zeitung* 1889. szeptember 29., 1–3 (főleg 1); <https://dfg-viewer.de/show/?set%5Bmets%5D=https://content.staatsbibliothek-berlin.de/zefys/SNP24340492-18890929-0-0-0-0.xml> (2024. augusztus 24.); Karl Uno Nylander, *Orientalistkongressen i Stockholm-Kristiania någraskildringar från utlandet*. Upsala, 1890, VI–VII; <https://archive.org/details/orientalistkong00nylagoog/page/n8/mode/1up> (2024. július 9.). A stockholmi kongresszus kapcsán a több mint 700 fő a jelentkezők számát jelöli, ebből kb. 500 fő jelent meg.

⁴ Ezek egy részéhez ld. *Actes du huitième Congrès international des orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania*. I–IV. Leide, 1891; <https://archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/mode/1up>; <https://archive.org/details/actesduhuitemec01unkngoog/mode/1up>; <https://books.google.hu/books?id=ccgUAAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=de#v=onepage&q&f=false> (2024. július 9.).

⁵ Ld. Ujvári Hedvig, Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása. I. *Keltekutatás* 2020. tavasz, 111–130, főleg 119–128.

⁶ A svéd orientalista, Carlo von Landberg gróf (1848–1924) Uppsalában, olasz egyetemeken és Párizsban tanult, majd Szíriában és Egyiptomban az arab nyelvet tanulmányozta. 1883-ban Lipszében doktorrá avatták. Umberto olasz király grófi címet adományozott neki, a svéd király pedig 1888-ban egyiptomi főkonzullá nevezte ki. Részletesen ld. Karl Vilhelm Zetterstén, *Carlo Landberg, som orientalist*. Uppsala, 1942. Ezúton köszönöm Éva Á. Csató Johanson (Uppsala) szíves könyvészeti tanácsait, a rendelkezésemre bocsátott skandináv vonatkozású szakirodalmi tételeket, valamint a kéziratral kapcsolatos értékes tanácsait.

⁷ II. Bernadotte Oszkár Frigyes (1829–1907) svéd és norvég király az irodalom és a tudományok nagy pártolójának számított.

⁸ Theodor Nöldeke (1836–1930) német orientalistával Goldziher pályája során intenzív szakmai kapcsolatban állt. Kiterjedt levelezésük hozzáférhető a MTA KIK Keleti Gyűjteményében; http://real-ms.mtak.hu/view/collection/Goldziher_-_N=F6ldeke_correspondence.html (2024. július 9.) A Nöldeke–Goldziher-levelezés részben nyomtatásban is olvasható: Simon Róbert, *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*. Budapest–Leiden, 1986.

Ignác részesült rangos elismerésben. A tudományos kitüntetésekéről a nemzetközi, illetve a magyar sajtó is beszámolt.⁹

A budapesti sajtó egyik legtekintélyesebb lapjának számított az 1867 óta Falk Miksa által szerkesztett német nyelvű *Pester Lloyd*. Felelős szerkesztőként Falk fő célkitűzései között szerepelt, hogy lapja számára a legjobb újságírókat nyerve meg, valamint támaszkodni kívánt az orgánum köré tömörülő irodalmi erőkre, a különböző szakterületek ismerőire is. Az európai lapokhoz hasonlóan ő is fontosnak érezte a külföldi tudósítói hálózat megszervezését, valamint a gazdasági rovat erősítését. A lap mérvadó gazdasági közlőnként funkcionált, ugyanakkor az irodalommal, zenével, képzőművészettel, színházzal kapcsolatos írásokra is nagy hangsúlyt fektetett. A *Pester Lloyd*nak az irodalom szempontjából elvitathatatlan érdeme, hogy megismertette a magyarul nem olvasó külföldet a hazai szépirodalmi terméssel, többek között Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór és báró Eötvös József műveivel. Másfelől a lap közvetítette olvasói felé a világirodalom legfrissebb műveit is, többek között Zola, Spielhagen, Sacher-Masoch és Verne regényeit. A *Pester Lloyd* német nyelven írott magyar lap volt, amelyet a németül is olvasó pesti polgárság forgatott. Emellett ablak kívánt lenni a német ajkú külföld felé is: azokhoz az olvasókhoz szólt, akik Magyarországról a nem mindig elfogulatlan, sokszor kifejezetten magyarellen-es bécsi lapok híradásaiból tájékozódtak.¹⁰

A *Pester Lloyd* hangsúlyt fektetett arra, hogy a jelentősebb nemzetközi eseményekről (például világhiálítások, képzőművészeti tárlatok Bécsben, Párizsban, Münchenben, Berlinben) rendszeresen közöljön a híreken, tudósításokon felül az olvasók által elvárt tárcaleveleket is. Az orientalista kongresszusokról rendszerint csak informatív híryanagok jelentek meg, egyedül Vámbéry Ármin adott közre az 1878. évi firenzei rendezvényről két terjedelmesebb írást.¹¹ Ehhez képest jelentős, összefüggő beszámolóknak tekinthető Goldziher öt tárcalevele, amelyek a kongresszus ideje alatt jelentek meg a lapban.

A szépirodalom és zsurnalisztika határán húzódó tárcalevél kifejezés alatt érthető a *feuilleton* mint az újság kultúrával foglalkozó része, a *feuilleton*-szerű stílus, valamint a *feuilleton* mint műfaj is. A tárca értelmezhető „hibrid intertextualitásként” is, amely irodalom és publicisztika metszéspontjában áll, és amely magát mint publicisztikai használati irodalom határozza meg.¹² A műfajelmélet

⁹ Az egyéb kitüntetett személyekhez ld. pl. *Vossische Zeitung* 1889. szeptember 2., [2].

¹⁰ A korszak német nyelvű sajtójához ld. Hedvig Ujvári, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie. Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Herne, 2012.

¹¹ V-y. [Ármin Vámbéry], Der Orientalisten-Kongreß in Florenz. *Pester Lloyd* 1878. szeptember 19., melléklet; szeptember 21., melléklet; https://adt.arcanum.com/hu/view/PesterLloyd_1878_09/?pg=143&layout=s (2024. július 9.).

¹² Ujvári Hedvig, *Zeitschrift für Germanistik, Neue Folge*, 22. évf., 3/2012. *Magyar Könyvszemle* 131 (2015/1) 136–137 (<https://doi.org/10.17167/MKSZ.2015.1.136>).

felől leegyszerűsítve „kis formaként” lehet meghatározni.¹³ Csak a funkcionalitás felől közelítve mediális helye a napilapban van, különböző kulturális regiszterek között specifikus módon tudásfolyamokat stimulál és szabályoz.

Amennyiben a tárcza fogalma alatt az újság szórakoztató és kulturális részét értjük, ebben megjelenhet többek között kritika, kommentár, glossza, interjú, útirajz, novella, mese, anekdota, levél és tárcaregény. Ezek az írások a „vonal alatti részben” találhatók, azaz a politikai résztől vizuálisan is elkülönülnek. A tárcza mint műfaj a nem fikcionális próza részét alkotja az esszéhez, naplóhoz, levélhez, önéletrajzhoz stb. hasonlóan. Egy tárcza a témáját az élet minden olyan területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nemcsak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése. Leírhat akár felszínes benyomásokat vagy megfigyeléseket. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatirikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcsairó igyekszik bizalmas kapcsolatot kiépíteni az olvasóval. A tárcák fontos tartozéka a csevegő stílus és a nagyfokú írói szubjektivitás, témája a szószátyárkodó cikkektől fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet, helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztalatokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is.¹⁴

Goldziher öt tárcát szentelt az 1889-ben Stockholmban megrendezett orientalista kongresszusnak. A műfaji sajátosságokat és az olvasók igényeit szem előtt tartva ad leírást erről a két hétről: a tudományos munka mellett alapos betekintést enged az azt kísérő társadalmi, protokolláris történésekbe, ünnepekbe, valamint leírja a skandináv lakosság részéről a rendezvény iránt megmutató felfokozott várakozást és érdeklődést is.

Fény és árnyék

Goldziher számára a stockholmi kongresszus szakmai életének egyik csúcspontját jelentette: „A külső dicsőség erős fénye 1889-ben esik Goldziher pályájára. Ekkor nyeri el az orientalisták stockholmi kongresszusán Nöldekével együtt a nagy aranyérmeket. Mellére a fennkölt II. Oszkár svéd király személyesen tűzi a Wasa-rend lovagkeresztjét, nemes szellemű beszédet intéz hozzá, annak autogramját személyesen emlékül felajánlja neki, s azontúl is kitüntető figyelemmel kíséri.”¹⁵ Előtte Landberg főtitkár a következő szavakkal méltatta Goldzihert:

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.; Ujvári, *Deutschsprachige Presse*, 173–174.

¹⁵ Heller Bernát, Goldziher Ignác. *Múlt és Jövő* 11 (2000/2) 32–40 (főleg 33); https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/7/m/7mj2000_2.pdf (2024. július 9.).

„Tizenhét évvel ezelőtt Damaszkuszban találkoztam egy fiatal magyarországi tudóssal, aki kiválóan beszélt arabul; mindenütt, a bazárokból, az üzletekből, a kávézókból lehetett vele találkozni. A fájdalmasan hiányolt lipcsei sejkünk¹⁶ egyik kedvenc tanítványa méltónak mutatkozott mesteréhez, és új távlatokat nyitott az iszlám nyelvét, irodalmát és vallását illetően. Goldziher Ignác rajong az arab nyelvért, amelyben kivételes tudással rendelkezik, és mindenkinél mélyebben ismeri az iszlám titkait, ugyanakkor ritka szerény ember. Csendes otthonából, a kis budapesti Holló utcából egyik remekművet a másik után küldi számunkra. A közelmúltban kiadott egy dolgozatot az iszlám előtti arabokról, amely ugyanannyira eredeti, mint amennyire jól meg van írva. A tudomány emberének, az arab tudományok mesterének ítélte oda öfelsége a második aranyérmét. Uraim, többé-kevésbé mindannyian ismerik Goldziher életét és helyzetét: tudják, hogy az ember soha nem talál mentsvárra tudásánál anélkül, hogy ott a legtisztább arany darabjaira ne lelne. Nyitott és barátságos jelleme, jóindulatú kritikája révén igaz barátokra tett szert nemcsak szülőhazájában, hanem minden olyan országban, ahol a tudományt tisztelik. Arra kérem Goldziher urat, lépjen elő, hogy öfelségétől átvegye a számára megítélt jutalmat.”¹⁷

II. Oszkár 1889. szeptember 2-án nyújtotta át Goldzihernek a kitüntetést, majd az eredeti szöveget a kongresszus nyilvánossága előtt átadta az ünnepeltnek: „Tudásának és munkájának aranya magasabb karátszámú, mint egy éremé. De örömmel tölt el, hogy ma átnyújthatom Önnek a keleti tudományok iránti nagyszerű erőfeszítéseierért.”¹⁸

Goldziher *Naplójában* kifejti, hogy a Skandináviában eltöltött időszak alatt lelke szinte újjászületett, és a király által átnyújtott elismerés, a kongresszus legnagyobb kitüntetése, a nagy aranyérem kárpótlást jelentett és a jóvátétel érzését nyújtotta a megelőző másfél évtized alatt a mindennapi kenyérkereső tevékenysége során elszenvedett – vélt vagy valós – viszontagságokért:

„... mekkora értékkel járult lelkem újjáéledéséhez a Skandináviában eltöltött húsz nap.¹⁹ ... 1889. szeptember 2-ika kárpótlott 15 év megszégyenítéséért és

¹⁶ Utalás mestertükrre, Heinrich Leberecht Fleischer orientalistára, az arabisztika németországi meghonosítójára (1801–1888), aki előző évben halt meg. Munkásságáról a kongresszuson előadás formájában is megemlékeztek.

¹⁷ Landberg laudációja a kiténtetés alkalmával. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 7., esti kiadás, 1. A német szövegek magyar fordítása (Goldziher *Naplóját* leszámítva) tőlem származik.

¹⁸ „Das Gold Ihres Wissen und Ihres Wirken ist von höherem Karat als das einer Medalje [sic!]. Doch bin ich froh Ihnen heute diese zu überreichen als Preis Ihrer geistvollen Bestrebungen für die orientalischen Wissenschaften.” Ld. II. Oszkár feljegyzése. MTA KIK Keleti Gyűjtemény, Goldziher 203/1; http://real-ms.mtak.hu/26881/1/Goldziher_203_1.pdf (2024. július 9.).

¹⁹ Stockholm előtt egy hetet Koppenhágában, illetve Malmöben töltött. Ld. Goldziher Ignác, *Napló*. Ford. Bernáth Livia. Budapest, 1985, 152. A fordításban előforduló, a mai nyelvhasználatól eltérő központozást és írásmódot meghagytuk.

megaláztatásáért, és új lendületet adott szellememnek. Erről drága barátaim gondoskodtak, és hálámat örökül hagyom gyermekeimre és gyermekeim gyermekeire is. Azóta Peszách-estéken, mielőtt felemelem a nagy ezüst Élijahu-serleget, hogy elmondjam a következő szavakat ..., csendes áhítattal elmondom ezt is: »Atyám és anyám Istene! Áldd meg és óvd a Te szolgádat és a Te szereteted papját, II. Oszkárt, Svédország királyát, ki meggyógyította szolgád lelkét, felemelte a porból a szűkölködőt, és a megaláztatásból a szerencsétlent. Tedd őt boldoggá a Te színed előtt, egész házával együtt! Ámen.« Ezt a szokást meg akarom honosítani családomban, hogy halálom után se tűnjék el utódaim köréből.»²⁰

Goldziher örömét fokozta, hogy a másik kitüntetett személy Theodor Nöldeke volt, továbbá feledhetetlen volt számára annak a módja, ahogy a kitüntetés tényét a király közölte vele, s nem utolsósorban (külföldi) tudós társai is örömmel fogadták a hírt:

„Augusztus 31-én délután a kongresszus hivatali helyiségeiben voltam ... jeleztek, hogy a kongresszus elnöke, Öfelsége, a király, a szomszéd teremben tartózkodik. Alig figyelmeztettek erre, máris feltűnt a teremben II. Oszkár ... A véletlenül jelenlevők félkört alkottak: körülbelül 25-en lehettünk. A király egyenként bemutatta a külföldieket. Amikor rám került a sor, és a királynak megmondták nevemet, mindenki szeme láttára mindkét kezemet megragadva, egy ablakfülkébe vont, és körülbelül ezeket mondta: »Nagyon örülök, doktor úr, hogy máris láthatom. Jövő hétfőn megkapja tőlem a kongresszus legnagyobb kitüntetését, a nagy aranyérmét. Nagyon örülök, hogy ezt már most közölhetem Önnel. Művei és törekvései méltóvá teszik a legnagyobb kitüntetésre.«²¹

További elismerést jelentett számára egy másik körülmény:

„[a]z egyik nagy fogadáson, amelyen a király a bemutatott tudósokat megszólításával tüntette ki, meglapultam egy sarokban, csak hogy figyelmét magamra ne vonjam, s a rosszindulatúak (mert voltak ilyenek, hiszen honfitársaim is voltak jelen) tolakodónak nézzenek. Csak akkor merészkedtem vissza a társaságba, amikor teljes biztonságban éreztem magam, azt hívén, hogy Öfelsége már eltávozott. Éppen egy csoporthoz csatlakoztam, amikor a király kíséretével elment mellettünk. Tiszteletteljesen meghajoltunk. Ekkor Öfelsége megpillantott, és felszólított, hogy kísérjem el a kocsijáig. Örökké emlékezetes számomra, ahogyan ezen a rövid úton beszélt velem. Zokon lehet-e venni, ha ezeket a napokat tudósi pályám legünnepebb, legértékesebb emlékének nevezem?»²²

²⁰ Goldziher, *Napló*, 151.

²¹ Goldziher, *Napló*, 152–153.

²² Goldziher, *Napló*, 154–155.

Goldziher öröme azonban kétségekkel vegyült, mivel tartott a kongresszuson résztvevő honfitársai ármánykodásától. Félelme nem volt alaptalan, hazatérve leginkább Hunfalvy Pál magatartása szomorította el:

„Itthon azt kellett tapasztalnom, hogy mintha hazaáruló volnék, amiért az európai tudósvilág ilyen hangos elismeréssel méltatott, és egy fennkölt gondolkodású fejedelem maga is tolmácsolta ezt egy zsidónak, kit saját hazájában félreállítottak, elszigeteltek. Ezt sugallta a mi európai tudósköreink viselkedése. Stockholmban és Christianiában a magyar királyi oktatásügyi miniszter hivatalos képviselőjeként jelentem meg. Hazatérve, írásban jelentettem, hogy küldetésemnek eleget tettem. Ad acta! Hunfalvy Pállal együtt a Magyar Akadémiát is képviseltem.”²³

Hunfalvyról azonban, aki pozíciójánál fogva a kongresszusokról részletesen tájékoztatta a tudós testületet, így ír *Naplójában*:

„... ezúttal nyomatékosan kijelentette, hogy nem számol be a kongresszusról. Természetesen! A dicsőséggel övezett magyar tudós, a királyi tanácsos, a főrendiházi tag stb. H. P. megorrolt – mint ezt másoktól megtudtam –, hogy delegátustársra nagy megtiszteltetésre találtatott méltónak. Ezt nem hallgathatta volna el tudósításában. Hogy szóljon róla, arra nem vitte rá a lelke. Így a tudótestület, amelynek hivatalos képviselője voltam, nem vehetett tudomást a stockholmi ügyekről. Mások, köztük ifjúkori meghitt barátaim, mint bűnössel bántak velem, ki, szerintük, szégyent hoztam hazámra. Egyetlen meleg, gratuláló szót sem kaptam tőlük. Nem adták meg azt az elégtételt, hogy a magasztos, szinte példátlan módon kifejezett elismerés visszhangra találjon hazámban, csak platonikusan is.”²⁴

Goldziher elismerése azonban nem maradt titokban, a fővárosi napilapok mindegyike hírt adott a rangos kitüntetésről, így az akadémiai körök a sajtóból tájékozódhattak az 1889. évi orientalista kongresszus eseményeiről.

Goldziher mint hitközségi titkár felekezetében szintén elismerést aratott, ami viszont nem volt kedvére, Wahrmann Mór dicsérő szavai pedig kifejezetten feszélyezték:

„Az egyetlen hely, ahol a Stockholmból Pestre eljutott hírt barátságosan fogadták, az volt, ahol inkább kínosan éreztem magam, mintsem örültem. Hazatérésem után újra elfoglaltam íróasztalomat a zsidó hitközségben. A hatalmas elnök pedig két ülésen is üdvözlő és dicsőítő beszédet mondott ... Hogy milyen jólesett az éppen tőle jött kinyilatkoztatás, azt mindenki gondolhatja, aki ismer. ... annak szájából, ki évek óta oly mesterien gyalázta becsületemet, csak hivalkodó

²³ Goldziher, *Napló*, 155.

²⁴ Goldziher, *Napló*, 155–156.

gúny és sértés²⁵ volt ez. Ugyan mit ér hátralevő életében ennek az embernek a magasztalása? Hazatérésem másnapján visszaültem íróasztalomhoz, és minden kín és tortúra előlről kezdődött, változatlanul, nem enyhült, inkább növekedett.”²⁶

A Magyar Tudományos Akadémia hivatalosan csak évekkel később értesült a stockholmi eseményekről: Goldzihernek az 1892-ben Londonban rendezett kongresszus után lehetősége nyílt a tájékoztatásra, mivel Hunfalvy halálát követően ő írta az MTA számára a beszámolókat.

Az alábbi *Függelék* Goldziher útirajzszerű tárcáinak magyar fordítása révén világít rá a stockholmi orientalista kongresszus jellegére és jelentőségére. A *feuilletonok* magyar nyelvű közreadását az indokolja, hogy a 19. századi német lapokat Európa-szerte gót betűkkel (fraktúra) szedték, így ezek olvasása manapság még a németül tudók számára is kihívást jelent. (A *Pester Lloyd*, igazodva a birodalmi német lapok tipográfiájához, először 1929. március 30-án jelent meg latin betűs szedéssel.)

A jegyzetekben igyekeztünk minden, a szöveg megértését elősegítő fogalmat és nevet megmagyarázni. A tárcák tematikai és a földrajzi kiterjedése miatt ez nem mindig bizonyult egyszerűnek. Gyakran olyan szakirodalmakra is hivatkozni kellett, amelyek tematikája messze túlmutat a jelen fordításon.

FÜGGELÉK

A stockholmi orientalista kongresszusról (A „Pester Lloyd” eredeti tárcái)

I.²⁷

Stockholm, szeptember 3.

Az elmúlt két évtizedben nyolcadik alkalommal gyűlnek össze *nemzetközi* kongresszusra a keleti tudományok képviselői a világ minden részéről.²⁸ Az a gondolat, hogy a keleti filológia és történettudományok különböző ágainak kutatóit időről időre egye-

²⁵ Kiemelés az eredetiben.

²⁶ Goldziher, *Napló*, 156.

²⁷ Ign[ác] Goldziher, Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß, I. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 6., esti kiadás, 1; https://adt.arcanum.com/hu/view/PesterLloyd_1889_09/?pg=38&layo=ut=s (2024. augusztus 29.). A *Pester Lloyd* című lap az *Arcanum* adatbázis mellett az Osztrák Nemzeti Könyvtár *ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften* című weboldalán is hozzáférhető: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=pe1>. Az alább fordításban közölt öt tárca eredeti német szövege online formában egybefűzve is elérhető: <https://real.mtak.hu/127936/> (2024. augusztus 29.).

²⁸ A fordításban kurzívan szedett részek az eredeti német szöveg kiemelésait követik. A tulajdonnevek helyesírása szintén Goldziher írásmódjához igazodik.

sítsék az európai oktatás egyik központjában annak érdekében, hogy e tudományágak elszigeteltségét az „erők szépen egyesített törekvése révén” a harmonikus megértés előmozdításával ellensúlyozzák, egy olyan gyújtópontot hozzanak létre, amelyben a tudományos törekvések számtalan sugara egyesülhet, mintegy húsz évvel ezelőtt Párizsból indult. Azóta a 2–3 éves időközönként egymást követő párizsi, londoni, firenzei, szentpétervári, berlini, leideni, bécsi kongresszusok a régi és az új világ orientalistáinak várva vágyott találkozási pontjaivá váltak.

A hetedik nemzetközi orientalista kongresszus, amely 1886 őszén Bécsben, Rainer főherceg védnöksége alatt gyűlt össze,²⁹ nagy meglepéssel fogadta a svéd és norvég király képviselőjében gróf Carlo von Landberg bejelentését, hogy őfelsége meghívja a kongresszust a kettős királyság két fővárosába a következő, nyolcadik ülészsakra.

Az északi fejedelem, aki ötvözte a régens bölcsességét a költő mély érzésével és a gondolkodó merész lendületével, egyúttal beszédes tanúbizonyságát adta a tudományok iránti élénk személyes érdeklődésének, amelynek előmozdítása a kongresszus feladatát képezi. Az orientalistáknak két, magas jutalommal járó pályázati kérdést tett fel a keleti tudományok területéről: az egyik az araboknak az iszlám megjelenése előtti kultúrtörténetére, a másik a sémi nyelvjelleg összehasonlító bemutatására vonatkozik. Nem ez az első példa arra, hogy egy északi király aktívan érdeklődik az emberiség kultúrtörténetének ismeretére oly nagy hatást gyakorló keleti tanulmányok iránt, túlmutatva a tudomány virágzásáért való szokásos törődésen. Dánia királya volt az, aki a múlt század végén lehetővé tette a Johann David Michaelis göttingeni professzor kezdeményezte és a nagylelkű Bernstorff miniszter által támogatott arab expedíciót, amelynek tudományos eredményeit még az utóbbi idők gyümölcscsőző tudományos utazásai sem tudták elnyomni.³⁰

II. Oszkár király maga áll az orientalisták élére; az ember kísértést érez, hogy egy skolasztikus szót negatívból pozitívba fordítva felkiáltson: *Caesar supra grammaticos*.³¹ És ahogyan a kongresszus védnökeként tekint hivatására, arról elragadtatással győződhetek meg azok, akik már néhány nappal a megnyitó előtt megérkeztek ebbe a bájos északi városba. Néhány tag számára, akik véletlenül találkoztak augusztus 30-án dél-

²⁹ Rainer von Österreich (1827–1913) I. Ferenc császár unokaöccse, a császári család népszerű tagjának, a művészetek és a tudomány támogatójának számított.

³⁰ Johann David Michaelis (1717–1791) német teológus és keletkutató, 1745-től tanított a göttingai egyetemen. 1756-ban sikerült a Hannoverből származó Johann Hartwig Ernst Graf von Bernstorff (1712–1772) német diplomatát és dán külügyminisztert egy tudományos célokat szolgáló keleti expedíció számára megnyernie, akinek közbenjárására V. Frigyes (1723–1877), Dánia és Norvégia királya finanszírozta a vállalkozást. A keleti expedíció csak 1761-ben indult útnak, melyről 1767-ben egyedül a kartográfus Carsten Niebuhr tért vissza épségben, aki 1774-ben adta közre kutatási eredményeit *Beschreibung von Arabien* címmel. Michaelis maga nem vett részt az utazáson.

³¹ Eredetileg: *Caesar non supra grammaticos*. A latin mondás jelentése: „a császár nem áll a grammatikusok felett”. A szólást egy Luxemburgi Zsigmond (1368–1437) császárral kapcsolatos esetből eredeztetik, aki a konstanzi zsinaton (1414–1418) egyszer a *schisma* szót tévedésből nőneműként használta, majd észlelve a hibát megparancsolta, hogy ezt követően a szó legyen nőnemű. A szó neve azonban nem változott meg.

után a tiszteletreméltó „Riddarhuset”³² irodahelyiségeiben, a kongresszus hivatalos rezidenciáján, bizonyára emlékezetes marad, milyen szívélyes közvetlenséget, milyen meleg egyéni érdeklődést mutatott a Kelet tanulmányozása iránt őfelsége, aki azért jött, hogy személyre vegye az elkövetkező napok szellemi tevékenységének színhelyét; egy emlék, amely azon európaiak, ázsiaiak és afrikaiak számára, akik abban az időpontban a véletlennek köszönhetően éppen a hivatalos termekben tartózkodtak, örökre kedves és értékes marad. És milyen fejedelmi pompával veszi körül a tudomány tucatnyi kiválasztott illusztris képviselőjét, akiket ő maga hívott meg.

A Malmö–Stockholm-vasútvonalon 27-e óta a szélrózsa minden irányából érkeztek a kongresszus résztvevői, uralkodók hivatalos képviselői, külföldi kormányok, tudományos testületek és egyetemek küldöttségei és küldöttjei. Nem lenne tartós haszna az olvasóknak, ha felsorolnám nekik mindazokat a furcsa hangzású neveket, melyeket azok a pasák, kánok és más keleti excellenciák, valamint azok a messziről jött ázsiai tudósok viselnek, akik Törökország, Perzsia, India, Sziám,³³ Kína, Japán stb. tudós társaságait akarják az európaihoz közelebb hozni; ha egy egész sort megtöltök Bombay zoroasztrianus közössége főpapjának óperzsa nevével és még további sorokat a kíséretében tartózkodó hitsorsosai nevével, akiket most két hétig kollégáinknak nevezhetünk. A keleti ember nagyon ügyel nevének helyes visszaadására; nem szeretem ezeket Nyakatekerő mester szeszélyeinek kitenni, amelyeknek óhatatlanul áldozatul esnének.

Európa egyik művelt országa sem maradt – akár hivatalosan, akár magánkezdeményezés révén – képviselő nélkül a tudomány ezen piacán összegyűlt félezer tag között. Az, hogy mind hazánk kormánya, mind a Magyar Tudományos Akadémia elküldte képviselőit – akik itt a cs. és kir. követ báró *Pfusterschmid*³⁴ és *Fraenckel* főkonzul udvarias figyelmének örvendhetnek –, nem ismeretlen³⁵ az olvasók előtt. Ezekkel a küldöttekkel nem merül ki a magyar résztvevők száma. A bosznia-hercegovinai kormány két képviselője közül az egyik, dr. Kresmarik³⁶ magyar. Jóleső érzés, hogy itt találkozhatunk a derék dr. *Duka* Tivadarral, aki Indiában végzett sokéves munkája, valamint a nagy magyar kutató, Kőrösi Csoma Sándor emléke iránti tiszteletteljes odaadása révén, akinek honfitársunk a közelmúltban méltó irodalmi emlékművet állított, az orientalisták körébe tartozik.³⁷ Mondanunk sem kell, hogy küldöttségünk doyenje, *Hunfalvy* Pál itt

³² A Riddarhuset (magyarul: a Nemesség Háza) 1641 és 1674 között épült Stockholm óvárosában. Goldziher a tárcákban hol a *Riddarhus*, hol a *Riddarhuset* szóalakot használja.

³³ Sziám délkelet-ázsiai ország, 1939 óta nagyobb részben Thaiföld részét képezi.

³⁴ Karl Freiherr von Pfusterschmid von Hardtenstein (1826–1904) diplomata, 1879 és 1894 között az Osztrák–Magyar Monarchia stockholmi követe, II. Oszkár barátja.

³⁵ A budapesti német és magyar nyelvű napilapok egyaránt közöltek híreket a rendezvényről.

³⁶ Dr. Kresmarik János (1857–1943) orientalista, jogász, politikus, főispán. 1889-ben Bosznia-Hercegovina kormányának képviselőjeként vett részt a kongresszuson. II. Oszkár a Wasarend lovagkeresztjével tüntette ki. Ld. *Pesti Napló* 1889. szeptember 15., [2].

³⁷ Duka Tivadar (1825–1908) orvos, honvédszázados, a brit hadsereg őrnagya, az első ismert magyar származású orvos, aki diplomáját a londoni egyetemen szerezte meg. Később az angol hadsereg katonaoorvosaként megfordult Kalkuttában, ahol több indiai nyelvet is tanulmányozott. Ő gondozta Kőrösi Csoma Sándor hagyatékát. Ld. Sir Aurel Stern, *In memoriam Theodore Duka*

is olyan rokonszenvnek örvend, amelyből a korábbi kongresszusokon sem szenvedett soha hiányt.

Az elmúlt napok legmesszemenőbb, mondhatni királyi előkészületei arra a pompára utaltak, amellyel a II. Oszkár elnöke alatt zajló stockholmi kongresszus közeledett a megnyitó felé, valamint arra a részvételre, amelyet a svéd rezidencia lakói mutatnak iránta. Az „orientalista rozetta”³⁸ láthatóan nagy tetszésnek örvend ezen a helyen, és a kíváncsi tömegek soha nem hiányoztak a Riddarhuset bejáratánál, amely egy óegyiptomi, hieroglifákkal borított, stílusosan két szfinx által őrzött propülaionná³⁹ alakulva meglehetősen heterogén hátteret képez Gustav Wasa⁴⁰ szobrának, mely a „Ritterhaus” előtti impozáns teret díszíti.

A „Riddarhuset”, amelyben a nemesi rendek 1866-ig tartották találkozóikat, a kongresszus idejére mindkét hemiszféra orientálistáinak hivatalos Mekkája. Az öreg Gustav Wasa napokig nem látott mást, csak tudós jövevényeket felvonulni, akik a hivatalos jelentéseket vagy a távoli hazájukból érkező információkat, nyomtatványokat, leveleket és írásos üzeneteket itt tudták átvenni. Az előkészületek befejezése elcsendesítette ezt a folyamatos jövés-menést, és szeptember 1-jén este a teljes társaságot sikerült összehozni arra az „üdvözlésre”, amely általában megelőzi az ilyen összejövetelek hivatalos megnyitóját.

Mindenekelőtt lehetőség nyílt megfigyelni a stockholmi tudós zarándokkaravánok színes sokoldalúságát; színes a szó szoros értelmében, hiszen nemcsak a kötelező orientalista rozettát viselő férfiak által folytatott tanulmányok különfélesége, hanem maguk az itt megjelenő színek is igazolják a helyi Grand Hotel dísztermeiben egymás üdvözlésére megjelenő, a következő tizennégy napban a kollegiális eszmecsérét és a szociális érintkezést elősegíteni hivatott társaság esetében a színes jelző használatát. Az egyiptológusok és assziriológusok mellett, akiknek dolgozóasztalára öt évezred néz le, az indológusok láthatók, akik a bráhmaának bölcsességét hozzák lelkünk elé; Kína és Japán képviselői mellett a mohamedán Kelet felfedezőit láthatjuk annak különböző területein. Itt Buddha nirvánája⁴¹ a Proféta vassorsával⁴² találkozik. Amott azt látjuk,

(1825-1908). *A Lecture Read before the Hungarian Academy of Sciences, October 27, 1913*. Oxford, 1914; <https://archive.org/details/inmemoriamtheo00stei> (2024. augusztus 29.); Vida Mária, Duka Tivadar (1825–1908). Két nemzet szolgálatában. *Orvostörténeti Közlemények* 24 (1978) 9–23.

³⁸ A kongresszus jelvénye a vendéglátó ország színeiben (kék, sárga, piros).

³⁹ A görögöknél a templomok udvarába vezető főbejáratok előtti díszes oszlopcsarnok.

⁴⁰ Gustav I. Wasa (svédül Gustav Vasa, Gustav Eriksson Vasa vagy Gustav I; 1496–1560) svéd király, uralkodása alatt (1523–1560) szabadult fel országa a dán uralom alól. 1527-ben bevezette az evangélikus vallást államvallásként.

⁴¹ Nirvána: az indiai vallásokban a végső cél, a beteljesülés vagy üdvösség.

⁴² Mohamed proféta azon munkálkodott, hogy az arabok társadalmi életét meghatározó felsőbbrendűségi szemlélet megszűnjék, és ezáltal a törzsi ellentétek is. Utóbbi kapcsán a törzsi, faji és nemzetiségi egyenlőség híve volt, az iszlám hit segítségével akarta összekovácsolni az arab törzseket.

hogy hamita⁴³ filológusok egy csoportja közelebb hozza tudásunkhoz a sötét kontinens négereinek nyelveit, intézményeit és – ha szabad ezt a kifejezést használni – történetét, közvetlen interakcióban olyan tudósokkal, akiknek semmi sem fontosabb, mint a maláj szigetvilág tanulmányozása. Ezzel nem merítettük ki azokat a csoportokat, amelyek egy ilyen orientalista kongresszus résztvevőit alkotják. Ki számolja meg a nemzeteket, sorolja fel a neveket? Egy sokoldalú tudomány teljes szélességét és mélységét látjuk, amely kiemelkedő képviselőkben, úttörő tanárokból és lelkes hallgatókban testesül meg. És nem csak a Kelet nyugati képviselőit látjuk ott összegyűlni. Maga a Kelet is elküldi a képviselőit. A bráhmánák szent Gangeszüktől a Szajna, a Duna és a Mälär-tó⁴⁴ partjára érkeznek; a sejkek fehér turbánja és az efendik piros fejedője festői változást nyújt az európai szalonruha monotóniája közepette. Csak a mandarinok nagy copfját, amelyet Londonban és Bécsben sem hiányoltunk,⁴⁵ nem találjuk – legalábbis nem tesztileg – valamelyik kolléga fején. Másrészt Japán három képviselőt küldött hozzánk. A leideni kongresszus⁴⁶ látogatói szép emlékekkel gondolnak vissza a medinai bölcsre, a tudós Amin sejkre,⁴⁷ akinek a könyvtára ma már a régi holland egyetemi város hatalmas keleti gyűjteményét díszíti! Ez jelentette nekünk, európai mohamedánok számára a kristályosodási pontot; egyenesen a próféta tiszteletreméltó városából jött, és nyolc napig élő órakulunként szolgált számunkra kétségek és sötétségek közepette. Milyen büszkén és magabiztosan mosolygott a medinai barát, amikor elárultuk neki aggályainkat ezzel-azzal kapcsolatban. A „kritika” szót magával vitte a tradicionális igazhívők városába. Valószínűleg egyik honfitársa sem hallotta tőle a kifejezést. Ezúttal nincs a társaink között. Ezzel szemben az egyiptomi sejk, Hamza Fathalla,⁴⁸ aki három éve Bécsben egy ünnepi ülésen elszavalt, igazi sivatagi örömet árasztó hosszú arab versben köszöntötte a kongresszust, visszaköltözött Európába. Ő klánunk egyik „nagy attrakciója”, és ezt a tulajdonságát csak a bombayi párszi közösség tetőtől talpig vakító fehérbe öltözött tűzpapja teszi kétségessé; európai kollégái igazi lelkesedéssel veszik körül, hogy nem túl mély hitvallása ellenére meleg barátsággal szorítsanak vele kezét.

⁴³ Hamita: egyes északkelet-afrikai népeknek, illetve ezek nyelveinek (óegyiptomi, kopt, berber) a neve. Az elnevezés a bibliai Kám vagy Hám nevére megy vissza, aki Noé harmadik fia volt; a hamita népek az ő leszármazottai (a Biblia szerint).

⁴⁴ Svédül Mälaren, az ország harmadik legnagyobb állóvíze.

⁴⁵ Utalás az előző orientalista kongresszusokra.

⁴⁶ Leiden városa 1883-ban adott otthont a nemzetközi orientalista kongresszusnak.

⁴⁷ Amīn ibn al-Ḥasan al-Ḥalawānī al-Madanī (? –1898) jelentős közvetítő szerepet játszott a keleti és nyugati orientalisták érintkezésében. Ld. Kathryn A. Schwartz, *An Eastern Scholar's Engagement with the European Study of the East. Amin al-Madani and the Sixth Oriental Congress, Leiden, 1883*. In: *The Muslim Reception of European Orientalism. Reversing the Gaze*. Ed. by Susannah Heschel–Umar Ryad. (Routledge Studies in Modern History) London–New York, 2019, 39–60 (főleg 39–44) (<https://doi.org/10.4324/978131513771-3>).

⁴⁸ Ḥamza Fathallā (1849–1918) író, költő, újságíró, tanulmányait az Al-Azhar Egyetemen végezte. Ld. Hamilton A. R. Gibb, *Studies in Contemporary Arabic Literature. I. The Nineteenth Century*. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 4 (1928) 745–760 (főleg 753).

Akik a megnyitó estén szabadon, kötetlenül áramlottak a fényesen megvilágított termekben, azok másnap, szeptember 2-án délben a „Riddarhuset” tiszteletreméltó dísztermében, melynek magas falait százával borítják északi lovagok és lovagsaládok címerei és portréi, a király elnöklete alatt gyűltek össze a tudomány magasztos ünnepére.

Jól rendezett csoportokban, élükön egy sorban a hazájuk díszruhájába öltözött számtalan keleti küldöttel, az eszményi svéd királyt keleti és nyugati küldöttségek, a Stockholmban képviselt összes állam diplomáciai testülete, külföldi uralkodók és fejedelmek képviselői vették körül; utóbbiak között felismerjük a barodai *Gaikvar*⁴⁹ maharadzsa követét. Brazília császára⁵⁰ is elküldte saját képviselőit. E csoportok jobb és bal oldalán öfelsége vendégei, valamint az európai kormányok és tudós testületek küldöttei foglaltak helyet, a terem hátsó részében az összes többi tag. Mindez olyan színpompás képet nyújtott, melyben aranyban bővelkedő egyenruhák, valamint régimódi hivatali viseletek, rendjelek és kitüntetések csillogtak. Azonban nem sokáig állt módunkban érzekeinket erre a képre összpontosítani; mindenkit elbűvölt az elnöki asztalnál helyet foglaló király szívet melengető megjelenése, és minden szempár az ajkán csüngött, amikor emelt hangon elmondta megnyitó beszédét tele inspiráló gondolatokkal azon tudomány feladatait illetően, amelynek a kongresszust szentelték. Ezután következett *Ehrenheim* elnök,⁵¹ volt svéd oktatási miniszter, valamint a királyi kamarás és főtitkár, gróf Karl von *Landberg* beszéde; utóbbi, aki maga is az egyik első név a keleti tudomány területén, szinte programszerű vitában fogalmazta meg a kongresszusok rendeltetését és céljait. A további beszédek hosszú sorából kiemeljük Muschin [sic!] kán,⁵² a sah nagykövete, Midhat bej,⁵³ a szultán képviselője, Abdallah Fikri pasa,⁵⁴ az egyiptomi

⁴⁹ Baroda önálló hercegi állam volt, 1947-ig India részeként Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának gyarmati területéhez tartozott. III. Szajádzsíráló Gájakvár (angolos átírásban: Sayajirao Gaekwad III; 1863–1939) maharadzsa 1875 és 1939 között modernizálta az államot.

⁵⁰ II. Péter (Dom Pedro II.; 1825–1891) Brazília második, egyben utolsó császára.

⁵¹ Pehr Jacob von Ehrenheim (1823–1918) a kongresszus elnöke, svéd arisztokrata, politikus, a Svéd Akadémia tagja.

⁵² Mīrzā Muḥsin Ḥān Nāṣir ad-Dīn (1831–1896) perzsa sah követe volt. Ld. John S. Galbraith, British Policy on Railways in Persia, 1870–1900. *Middle Eastern Studies* 25 (1989) 480–505 (főleg 481) (<https://doi.org/10.1080/00263208908700795>). A sah ajándékként annak gyémántokkal ékesített portréját nyújtotta át II. Oszkárnak. Ld. N. N., Der achte internationale Orientalistenkongress. *Vösische Zeitung* 1889. szeptember 6., esti kiadás, [2].

⁵³ Ahmed Midhat bej (1844–1912) oszmán író, újságíró, fordító, többek között a *Terdzümán-i Hakikat* (*Az Igazság Tolmácsa*) című lap kiadója. Stockholmi élményeihez ld. Bernt Brendemoen, The Eighth International Congress of Orientalists, Held in Stockholm/Uppsala and Christiania (1–14 September 1889), and its Echo in Turkish Literature. In: *Turcologica Upsaliensia. An Illustrated Collection of Essays*. Ed. by Éva Á. Csató et al. Leiden, 2021, 129–144 (https://doi.org/10.1163/9789004435858_011); Carter Vaughn Findley, An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889. *The American Historical Review* 103 (1998) 15–49 (<https://doi.org/10.2307/2650772>).

⁵⁴ ‘Abdallāh Fikrī pasa (1834–1890) egyiptomi költő, oktatási miniszter. Ld. Gibb, *Studies in Contemporary Arabic Literature*, 753.

alkirály képviselője perzsa, török és arab nyelvű köszöntő beszédét, nem azért, hogy ezeket Max Müller, von Kremer báró,⁵⁵ Angelo d[e] Gubernatis,⁵⁶ De Goeje⁵⁷ stb. finom kijelentései fölé emeljük, hanem amiatt a benyomás miatt, amelyet minden bizonnyal az a nem hétköznapi jelenség kelt, hogy a skandináv nemesség tanácsstermében a keleti nyelvek szólnak meg prózában és versben. A beszédek sora a bombayi tűztemplom főpapjának zend nyelven⁵⁸ elmondott köszöntésével zárult, amely egy Ahuramazdához⁵⁹ intézett hatásos, a svéd király jólétéért elmondott imával fejeződött be.

A nyitóülés eseményei közül meg kell említenem azt a tényt is, hogy a király által felállított nemzetközi zsűri a főtitkár által előterjesztett jelentés szerint a benyújtott művek egyikének sem ítélte oda a királyi díjat. Ellenben az uralkodó két tudóst, akiknek a munkái kapcsolódnak a kiírás szerinti témákhoz, *hors concours*⁶⁰ egy-egy gazdagon díszített és művészi kivitelezésű aranyéremmel jutalmazott, amelybe öfelsége a stockholmi kongresszus emlékére a két kitüntetett nevét nyomatta, és amelyeket a nyitóülésen maga adott át.

Túl messzire vezetne, ha a megnyitóünnepségen elhangzott jelentős beszédeket minden irányból részletesen jellemzi akarnám. Általános érdeklődésre leginkább az a pillanat tarthat számot, amely különösen alkalmas arra, hogy komolyabb elmékedéseket kapcsoljunk hozzá. Öfelsége, valamint *Landberg* gróf beszédeiből – utóbbi nemcsak a rendezvény létrejöttében, hanem jellegének és irányának meghatározásában is olyan buzgóságot tanúsít, amelyet nem lehet eléggé dicsérni – az a jelentős eredmény szűrhető le, hogy a 8. orientalista kongresszus hivatott lesz egy irányban tagadhatatlanul fontos előrelépést tenni. A kongresszusok feladatai közül eddig csak egy szempontot vettem figyelembe, az *európai* keletkutatás szolgálatát. E kongresszusok azon rendeltetését, *hogy befolyást gyakoroljanak a Kelet szellemi életére, annak kulturális fejlődésére*, soha nem hangsúlyozták ennyire komolyan és kifejezően egyik korábbi rendezvényen sem. És valóban, azoknak a küldöttségeknek, amelyeket a keleti államok és keleti területek küldenek azon férfiak tömörüléseibe, akik Nyugaton a keleti népek nyelveinek, történelmének, kultúrájának és intézményeinek kutatását választják élethivatásuknak, nem lehet kizárólagos céljuk, hogy az orientalista kongresszusoknak a *couleur locale* csillogását kölcsönözzék, hogy növeljék a találkozók pompáját és sokoldalúságát, vagy ahogy egyesek gondolják, a *Kelet hódolatát fejezzék ki* az európai tudomány vívmányai előtt. Magasabb céljuk van *maga a Kelet számára*.

A keleti országok elmúlt évtizedekben megjelent haladó kulturális törekvései nagyrészt egy irányba haladnak: a keleti *ember európaizálódása felé*, részben ott is, ahol

⁵⁵ Alfred von Kremer báró (1828–1889) osztrák orientalista és politikus, a bécsi orientalista kongresszus elnöke.

⁵⁶ Angelo De Gubernatis (1840–1913) nemesi származású olasz orientalista, irodalomtörténész, drámaíró.

⁵⁷ Michael Jan de Goeje (1836–1909) holland orientalista, az MTA külső tagja (1882).

⁵⁸ Az avesztai nyelv régies elnevezése.

⁵⁹ A zoroasztrianus vallás legfőbb istene.

⁶⁰ „Versenyen kívül.”

a modern törekvések a társadalmi feladatok mélyebb felfogásaiból, a *társadalomból* merítették. A kairói és sztambuli, valamint a teheráni és jeddói⁶¹ reformerek számára mindig is Európa volt a követendő *ideál*.⁶² Azokban az országokban, amelyek kapcsán a megfigyelő már több évtizedes tapasztalattal rendelkezik, ez az európai eszmény lényegtelen fantomnak, csillogó szappanbuboréknak bizonyult. A belső kultúra nem mozdítható elő importtal, az idegen szokások és intézmények bizony megváltoztathatják a mindennapi életet – amelynek felületesen átadják magukat anélkül, hogy az valóban elsajátította volna az előbbieket – jó vagy rossz értelemben; de nem léphetik át a nép saját ősi hagyományait, melyeket a legtöbb reformorientált keleti ország elképzelése szerint el kellene fojtaniuk. A saját történelem kritikátlan megtagadása, a tradíciókról való hirtelen lemondás, amelyek eredménye a jelenlegi társadalom, sehol sem lehet az a morális alap, amelyre hosszú távon haladó állapotok épülhetnek. Senki sem taníthatja meg gyermekeinek anélkül, hogy elpirulna: őseid bolondok voltak, olyan eszmékért küzdöttek és szenvedtek, amelyek fennmaradása saját szerencsétlenségünk, téged, fiam, az őseim eszméi elleni megsemmisítő harcnak szentellek.

De a dolgok nem maradhatnak mindig változatlanok, és a fizikai és erkölcsi világ fejlődésének örök törvénye nem tűri a társadalom megtorpanását. Lehet, hogy ez a sekélyes gondolkodók és a hamis-fantasztikus különcök szívügye, de nem tudja megállítani a gondolatok árapályát. Egy nép intézményeinek egészséges fejlődése azonban csak saját nemzeti alapjain és hagyományainak talaján valósulhat meg. Ezt a zseniális macedón, Muhammed Ali⁶³ követői, valamint azok tanácsadói és ötletadói nem értették vagy nem értékelték. Iszmail pasa⁶⁴ úgy vélte, hogy országát megreformálhatja operettekkel és balettekkel, európai (akkoriban még különösen a francia) jelleg árasztotta el a közéletet, az európaiak francia mintára alakították iskoláikat, a fiatal egyiptominak alig volt lehetősége nagy nemzeti költőinek a megismerésére, irodalmi tanulmányai idegen központok körül forogtak, s a jó modorhoz hozzátartozott a mohamedán múlt nagyjait, valamint a vén szenilis mesemondókat kigúnyolni. Szomorúság áradt azokból a megjegyzésekből,

⁶¹ Jeddó: Tokió korábbi neve.

⁶² Az iszlám világ reformjának és megújulásának első hulláma a 19. század második felétől élénkült meg. A célok között szerepelt a gazdaság nyugati minták alapján történő megreformálása és az iszlám hagyományok gyakorlatának megváltoztatása, esetenként befolyásának szűkítése is.

⁶³ Muḥammad ‘Alī pasa (kb. 1770–1849) Egyiptom mint oszmán tartomány rendkívül nagy önállósággal rendelkező kormányzója volt 1805 és 1848 között. Európai nyomásra 1841-ben fel kellett adnia Szíriát és Palesztinát, valamint Egyiptomot meg kellett nyitnia az európai gazdaság előtt, ami gátolta saját iparának fejlődését.

⁶⁴ Ismā‘īl pasa (1830–1895) Egyiptom kormányzója, majd 1863 és 1879 között alkirálya volt. Uralkodása alatt rendelkezett Egyiptom a legnagyobb területi kiterjedéssel. Modernizálási törekvései mellett jelentős adósságot is felhalmozott. Ld. *A Pallas nagy lexikona*. IX. Budapest, 1895; <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/052/pc005217.html#1> (2024. augusztus 29.); továbbá Ormos István, Két nővér közös vállalkozása: a Rifā‘ī mecset Kairóban és a Pertevnijál dzsámi Isztambulban. *Keletkutatás* 2023. tavasz, 24/6. jegyzet.

amelyekkel jó tanáiraik az Azhar mecsetben⁶⁵ kísérték ezt a vandalizmust; de azt a pártot, amely e kétes értékű felszínes és hibrid lény helyett a múltra támaszkodó, a hibáitól megszabaduló, az érdemeit fejlesztő, egyszóval *történelmi* haladásban gondolkodott, a falhoz szorították és kiűzték. E párt magas rangú tisztségviselőinek minden pillanatban számítaniuk kellett arra, hogy a magasabb utasítás értelmében iratkötegeiket átadják valamely francia vagy svájci utódnak, aki még a nemzeti nyelvet sem beszéli, csupán az otthoni kezelőorvosa küldte a Nílushoz a jótékony éghajlat miatt, idővel aztán kedvet és hivatástudatot érzett, hogy horribilis fizetésért a mohamedánok kulturális fejlődésébe tevékenyen beleavatkozzék. Ezt az araboknak és társaiknak a szélsőséges reakciója kellett, hogy kövesse, és mindenki ismeri ezeknek a hatvanas évektől folyamatosan alakuló állapotoknak az eredményét, amelyek káros hatásait a hatalom mindenkorlói gyakorlóik képesek ugyan tompítani, de véglegesen már nem orvosolhatók.

A keletiekből hiányzik a történelmi érzék, a történelmi folyamatok megértése, és ez a hiány az utóbbi időben megakadályozta köreikben az egészséges és jótékony reformtevékenységet. Az európaiaktól elsősorban nem a divatot és kifinomult életmódunk mellékes kellékeit kell megtanulniuk, hanem azt a történelmi tudatot, amely szellemi és társadalmi tökéletesedésünk alapja. Ez a tudat nem veleszületett adottság, és senki sem örökölte; mélyebb műveltség eredménye, amelynek kiemelkedő tulajdonságaként – bármit mondanak is az antihumanista buzgólkodók – a továbbiakban is figyelembe kell venni. Csupán ennek a tudatnak a hiánya vezethette a keleti reformokat azokra a téves utakra, amelyeken ugyan az egyes emberek külső finomítása és a korhadtt képződmények megrendülése elérhető volt, de a társadalom tartósan üdvös megújítása nem.

A keleti kultúra Skandináviában megjelent képviselői a történelmi folyamatoknak, hazai intézményeik növekedésének és hanyatlásának tanulmányozását olyan mélységben és szélességben láthatják megelevenedni, amilyenben ők nem tudtak behatolni. Tudományos gondolkodásuk és munkásságuk nem ismeri azokat a módszereket, amelyek az európai szem számára segítik a helyes és igaz történelemkép kibontakozását. Irodalomtörténetük büszkén utalhat nagy történetírókra, azonban a történelem valódi *ismerőit*, történészeket, akik kritikusan vizsgáló filozofikus tekintettel vetik bele magukat a múlt tényeibe és az ezekről ismeretet nyújtó beszámolóikba, országaikban csak keveset lehetett megnevezni, még ha egy ritka észak-afrikai történelemfilozófus Trinur⁶⁶ [sic!] idejéből – ennek az afrikai gondolkodónak, Ibn Chaldűnnak⁶⁷ a történelmi propedeutikája⁶⁸ olvasható francia fordításban is –, Montesquieu-t és Buckle-t

⁶⁵ Goldziher keleti tanulmányai során (1873–1874) az a megtiszteltetés érte, hogy kairói tartózkodása alatt első európaiként látogathatta az Azhar Egyetem előadásait.

⁶⁶ Timur Lenk (azaz Sánta Timur; 1336–1406) mongol-török fejedelem, Közép-Ázsiában jelentős területszerző hadjáratokat vezetett.

⁶⁷ Walī ad-Dīn ‘Abd ar-Rahmān ibn Muḥammad ibn Ḥaldūn al-Ḥaḍramī (1332–1406) észak-afrikai történész és politikus, a szociológiai gondolkodás előfutára.

⁶⁸ Újabb kiadása: Ibn Khaldun, *Die Muqaddima. Betrachtungen zur Weltgeschichte*. Aus dem Arabischen übertragen von Alma Giese. Unter Mitwirkung von Wolfhart Heinrichs. München, 2011. Magyarul: Ibn Khaldūn, *Bevezetés a történelembe*. Ford. Simon Róbert. Budapest, 1995.

évszázadokkal megelőzte is. Ha a keleti kultúra elitje intenzív tudományos érintkezés révén tartósan összekapcsolódik az európai orientalisztika képviselőivel, és ezt állandóan egyengetik és jótékonyan támogatják, akkor a giccs és csillogás utáni gyermeki vonzódás helyébe tudományosan megalapozott, az életet és a népek feladatait illetően mélyebb történelmi elképzelések léphetnek a keleti társadalom vezetőinek elméjébe. És elsősorban ez tűnik azon küldöttségek valódi céljának, melyek még egyetlen korábbi orientalista kongresszuson sem jelentek meg ekkora létszámban, és a nyolcadik fényét, az iránta való érdeklődést ilyen nagyszerűen emelik.

Ezeket a gondolatokat ébresztette fel bennünk az a sor ragyogó ázsiai tudós és államférfi, akiket itt, Stockholmban testvéri érzésekkel köszöntünk, és akik ma olyan buzgón vettek részt tudományos munkáinkban és törekvéseinkben.

De már a kongresszus első napja meg kellett, hogy mutassa számunkra: komoly munkánkat pompás ünnepeknek kell kísérniük, amelyeket a királyi elnök rendez az orientalistáinak. Ez az első levél azonban már túl hosszúra nyúlt ahhoz, hogy leírhasa a drottningholmi⁶⁹ nyári rezidencián eltöltött ragyogó estét és annak keretében a Mälars-tó partjának tündéri megvilágítását. A kongresszus első napjának gazdag tartalma a második levélhez is fog tudni nyújtani majd némi anyagot.

Goldziher Ign.

II.⁷⁰

Stockholm, szeptember 5.

Bizonyára kellőképpen méltányolni fogják, hogy e levelek megírásához időt és nyugalmat találok azon nagyszámú előadások közepette, amelyeket itt e hónap másodika óta délelőttönként és délutánonként hallgatunk, valamint azon szinte nyomasztó ünnepeksorozat közepette, melyet Őfelsége, a Központi Bizottság, egyesületek és társaságok rendeznek számunkra. A kongresszus ideje alatt szabad órákat csak a legnagyobb ravaszsággal lehet kiragadni. Erről gondoskodik ez a csodálatos Mälars-tó, efelett örökődik a skandinávok vendégszeretete.

Jogos az elvárás, hogy elsősorban a kongresszus tudományos tevékenységéről beszéljek. Erre szokott módon tudományos előadások lenyűgöző sorozatában kerül sor, melyeket hat szekcióban tartanak (1. a Az iszlám nyelvei és irodalmi, 1. b sémi, 2. árja, 3. afrikai, 4. közép-ázsiai, 5. maláj-polinéz). Ezekből gazdag menüt találtunk itt. A „Communications inscrites”⁷¹ nem kevesebb mint 106 pontot tartalmaz, amelyek egy része valószínűleg csak Kristianiában (e hónap 8. és 14. között) kerül napirendre.

⁶⁹ Település a Mälars-tóban lévő szigeten. A 17. században épült királyi palotájáról és színházáról nevezetes.

⁷⁰ I[gnác] Goldziher, Vom Stockholmer Orientalisten-Kongress. II. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 10., melléklet.

⁷¹ A konferencia programjába felvett előadások.

Az előadások már a témaválasztásukon keresztül utalnak a tudósok különböző érdeklődési körére, akik kutatásaik legfrissebb gyümölcseit mutatják be szaktársaiknak, hogy majd azokat írásban a kongresszus aktáiban megörökítsék. Sehol sem mutatkozik meg jobban Szaladin⁷² mondása, mint itt, mely szerint nem szükséges, hogy „minden fának egy kérge nőjön”. A keleti tudományokban is – de ez nem kifejezetten a kongresszus tagjaira értendő – a tudósok különböző kutatási irányzatok felé orientálódnak. Azon kutatók mellett, akik magasabb és általánosabb szempontokra összpontosítják vizsgálódásaikat, és csak a nagy kérdések belső összefüggésében képesek nem kis alapossággal értékelni az általuk vizsgált részleteket, ott van a „kutató”, aki a magasabb célok hallatán felhúzza az orrát, és a tudományos tevékenység eszményét abban látja, hogy aprólékos jegyzetekben merüljön el, és ügyesen összeállított jelentéktelenségek irodalmát gyarapítsa. A konszolidátorok e büszke bandája füstölt heringek módjára dobja piacra rófnyi hosszúságú, környezete csodálatára számot tartó „jegyzeteit”. Korunk egyik legnagyobb vívmányának tekinthetjük, hogy e papok produkcióit övező nagy álmélkodás mostanra alábbhagyóban van, és lassan a legszélesebb körök kezdik felismerni, hogy a tudományt és annak irodalmát nem szabad madárjlesztőként használni, s hogy a részletek csak a nagy igazságok szolgálatában bírnak jelentőséggel. Örömteli, hogy ennek az üdvös belátásnak az áttörése kongresszusunk előadásjegyzékében is észrevehető. A távlatokra fókuszáló tanulmányok uralják a terepet; a jegyzetek kivárthatják, míg történelmi összefüggésekbe lesznek beilleszthetők. Olvasóink érdeklődésére tarthat számot, hogy a katalógusban szereplő 106 tételből hat magyarországi vonatkozású. A címek között találkozunk a fáradhatatlan *Torma Zsófia*⁷³ Hunfalvy által előterjesztett (a római kor előtti Erdélyről és az agathürszoszok⁷⁴ népéről szóló tájékoztató megjegyzésekkel kísért) „*A római kor előtti Dacia és Elő-Ázsia őstörténeti kapcsolatai*” című értekezésével, melyben a tudós hölgy felvázolja azokat a figyelemre méltó problémákat, melyek az általa eltántoríthatatlanul folytatott erdélyi ásatások hozadéka.

Bármit gondoljanak is a régészek azon összefüggés tényyszerűségéről, melyet Torma kisasszony Dacia prehistorikus korszaka és Elő-Ázsia régi kultúrnépe között feltételez, annyi bizonyos, hogy a lelkes kutatónő rámutatott azokra a kérdésekre és talányokra, amelyek megoldása megérdemelné annak a gazdag anyagnak a mélyebb vizsgálatát, amelyet kutatásai napvilágra hoznak. – Hunfalvy Pál „*A magyarországi cigányság-*

⁷² An-Nāšir Šalāh ad-Dīn Yūsuf ibn Ayyūb (1137–1193) kurd származású egyiptomi hadvezér, Egyiptom és Szíria első szultánja, kiemelkedő katonai stratégia.

⁷³ Torma Zsófia (németül Sophie von Torma; 1832–1899) magyar amatőr antropológus és régész.

⁷⁴ Agathürszoszok: a népcsoportnak ezt a nevet a görögök adták. Hérodotosz szerint a Maros mentén (Erdélyben) laktak, a szkíták rokonai, míg más leírás szerint a Balti-tenger környékén voltak honosok. Ugyancsak Hérodotosz szerint fényűző életmódot folytattak és különös szokásaik voltak. Sok aranyat viseltek, asszonyaikat közösen birtokolták, így vérségi kapcsolatban álltak. Ld. Kemenczei Tibor, Szkiták az Alföldtől Ázsiáig. *História* 25 (2003/7) 19–26; https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_2003/?pg=236&layout=s (2024. augusztus 30.).

ról, nyelvükről és folklórjukról” címmel tartott előadást.⁷⁵ – A tudós csurgói rabbi, dr. Schreiner Márton,⁷⁶ aki már értékes építőkövekkel szolgált a zsidó és mohamedán dogmatika fejlődéstörténetéhez, szisztematikusan mutatja be „*az asarita iskola belső történetét*”,⁷⁷ amely a hidzsra harmadik évszázada óta az iszlám dogmatikai mozgalmának gerincét képezi. – Krcsmarik úr Kristianiában „*A waqf jogi szabályozása az iszlámban*” címmel fog előadást tartani.⁷⁸ – Honfitársunk, Klein Gottlieb,⁷⁹ jelenleg a stockholmi zsidó közösség rabbija „*Judit könyvéről*” kíván értekezni. Alulírott „*A mohamedán hadisz legrégebbi történetéről*” nyújtotta be munkáját.⁸⁰ – Honfitársunk, dr. Leitner több közleményt is eljuttatott a kongresszushoz, többek között a mohamedán társadalmon belüli törekvéseiről, valamint a wokingi intézetében⁸¹ épült mecsetről.

⁷⁵ Etwas über die ungarländischen Zigeuner; <https://archive.org/details/actesduhitemec01unkngoog/page/n98/mode/1up>, 91–113 (2024. augusztus 27.). Az előadás lényegét Baron J. de Baye foglalta össze. Ld. Nylander, *Orientalistkongresszen*, 104.

⁷⁶ Schreiner Márton (1863–1926) rabbi, orientalista, vallásfilozófus, Goldzihernek is tanítványa volt. Rabbiként Dunapentelén, majd Csurgón szolgált, 1894-től a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums tanára. A zsidó-arab irodalom, az arab irodalom zsidó vonatkozásai és a zsidó vallásfilozófia kutatója volt.

⁷⁷ Martin Schreiner, *Zur Geschichte des Asaritentums*. Leiden, 1890. Előadása ugyanezzel a címmel hangzott el: <https://archive.org/details/actesduhitemec00unkngoog/page/n86/mode/1up>, 77–117 (2024. augusztus 27.). Magyarul *Az iszlám vallásos mozgalmak az első négy században* (Budapest, 1889) címmel publikálta kutatási eredményeit. Ld. továbbá Schindler József, *Egy régi arab anyagelmélet. Az okkazonalista atomizmus rendszere, forrásai és kritikája Májmunin alapján*. Budapest, 2023 (1941¹), 79–83. Az iszlám szunnita ágához tartozó asariták tanítása szerint az emberi bűnbánat és az isteni bűnbocsánat független egymástól. Ha az ember bűnbánatot tart, akkor a bűnei eltöröltenek, de még ha nem tart is bűnbánatot, Isten akkor is megbocsáthat neki. Tanaik szerint akinek a szívében egy csipetnyi (muszlim) hit van, a paradicsomba kerül. Ld. Christian W. Troll, *Muszlimok kérdeznek – keresztények válaszolnak*. Budapest, 2013, 34.

⁷⁸ Vö. János Krcsmarik, Das Waqfrecht vom Standpunkte des Šari’atrechtes nach der hanefitischen Schule. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 45 (1891/4) 511–576. A waqf az iszlám vagyoni jog legjellemzőbb intézménye. Nem feleltethető meg az alapítvány fogalmának, mivel az iszlám jog nem ismeri el a jogi személy fogalmát. Lényege az anyagi javak ajándékozása az istenfélelmet szolgáló munkára vagy a közösség jóléte érdekében (az iskolák, kórházak, mecsetek, egyéb szociális intézmények, vízvezetékek stb. folyamatosan áldásban részesül). Ld. Jany János, *A világ főbb jogrendszerei. A nem nyugati jogi kultúrák*. Piliscsaba, 2011, 58–59.

⁷⁹ A magyarországi születésű rabbi és vallástörténész Gottlieb Klein (1852–1914) Eisenstadtban járt jesivába, majd Heidelbergben és Berlinben végezte egyetemi tanulmányait. 1883-ban rabbiként nyert alkalmazást a stockholmi zsidó gyülekezetben. Előadása: Über das Buch Judith; <https://archive.org/details/actesduhitemec00unkngoog/page/85/mode/1up>, 85–105 (2024. augusztus 27.).

⁸⁰ Goldzihernek a hadisz-tudománnyal foglalkozó jelentős műve a kétkötetes *Muhammedanische Studien* (Halle, 1889–1890). Stockholmi előadásának összefoglalását nyújtja Nylander, *Orientalistenkongresszen*, 130–131.

⁸¹ A Leitner által alapított Oriental Institute részeként épült 1889-ben a Shah Jahan mecset az angliai Wokingban (Surrey), Londontól 50 km-re délnyugatra. Leitner felsőoktatási központnak szánta az intézetet, de halálát követően a kezdeményezés elsikkadt.

A hat szekció közül, amelyek közül az I.b bizonyult a legharciasabbnak, valószínűleg az I.a nyújtja a legnyugodtabb, de egyben a legérdekesebb képet. Kongresszusunk mohamedánjai (a perzsák kivételével, akik büszkén ápolják az árja közösséget) ebbe a szekcióba regisztráltak; ott ülnek turbánjaikkal és burnuszaikkal (tegnap két észak-afrikai, Tlemcenből⁸² egy bíró és egy esküdttag csatlakozott körünkhöz), a pasák hivatalos sztambuli öltözkükben, és élénken részt vesznek a munkánkban. Szekción elnöke, von Kremer báró helyett harmadikán Midhat bej, a szultán megbízottja vezette az ülést, melynek egyik legérdekesebb része Hamza Fathallah sejk arab előadása volt a keleti nőkérdésről. Összesen hét arab nyelvű előadást regisztráltak, többnyire történelmi és irodalmi kérdésekről. A sejkek tiszta lelkiismerettel mondhatják majd delegálóiknak, hogy mindent megtettek a kongresszus tudományos és társadalmi céljainak elérése érdekében.

A tőlük hallható előadások közül néhány tagadhatatlanul nagy tudományos értékkel bír. Egy fiatal sejk, Mahmud Omar egy Egyiptomból származó, 1212 köznyelvi arab közmondásból álló értékes gyűjteményt mutatott be, amelyet nagyon tanulságos előadás keretében vezetett elő. Tlemceni kollégája azzal kedveskedett az arabistáknak, hogy azok javára, akiknek eddig nem volt lehetőségük helyben saját szemükkel látni ilyen dolgokat, elénekelt egy kaszídát (régii arab stílusban írt dicséző költeményt) olyan módon, ahogyan a sivatagi költők szokták ezeket előadni. A költemény témája Svédországnak és királyának a dicsérete volt, és épületes látványt nyújtott, amint az afrikai naptól cserzett bárd burnuszba öltözve felment a szószékre, hogy előadja kaszídáját. Ebers Egyiptomról szóló csodálatos munkájának⁸³ első kötetében található egy ilyen jelenet hű illusztrációja.

Ami engem illet, elmondhatom, hogy a lehető legnagyobb igyekezettel látogatom az előadásokat, már amennyiben a különböző szekciók ülései időben nem ütköznek egymással; mindazonáltal nemcsak az én véleményem, hanem sok kollégáé is, akik nem csupán előadásokat hallgatni, de tartani is akarnak, hogy ezek nem annyira arra hivatottak, hogy az ilyen összejövetelek elsődleges *céljául* szolgáljanak, mint inkább arra, hogy az európai tudományos munka irányáról egy meghatározott időszakban *megfigyelési anyagot* nyújtsanak.

A nemzetközi tudományos kongresszusok nem is annyira hivatalos folyamatainkban, az előadásokban töltik be valódi tudományos feladatukat, rendeltetésüket kutatások egy bizonyos csoportjának előmozdítására, hanem a földkerekség legkülönbözőbb országaiból származó, a tudomány egy közös törzsének különféle ágait képviselők folyamatos kapcsolattartása által. Ez az érintkezés, amely – tekintettel a keleti tanulmányok egyes képviselőinek szokásos elszigeteltségére éppen ezen a területen – kongresszusról

⁸² Tlemcen (Tilimsān, Tlemsen, Telensin) városa a mai Algéria északnyugati részén található, közel a marokkói határhoz. Ibn Haldūn a 14. század végén a Közép-Maghreb térség központjának nevezte.

⁸³ Georg Ebers, *Aegypten in Bild und Wort*. I–II. Stuttgart–Leipzig, 1879–1880, VII; <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ebers1879bd1/0011/image.info> (2024. július 9.).

kongresszusra egyre üdvösebbnek és előnyösebbnek bizonyul, az elmúlt húsz évben, a nemzetközi orientalista kongresszusok áttörése óta a tudomány számára tartósabb és jelentősebb sikereket jelentett, mint az az előadásözön, amelyet a különböző szekciók tagjai elképesztő türelemmel viselnek el. Az előadások *beszélt* folyóiratok benyomását keltik; csak az egységes szerkesztőbizottság hiánya, amely az ülések jellegéből és az egyéni részvétel túlnyomó érvényéből adódóan egyenesen lehetetlen, különbözteti meg őket a tudományos folyóiratoktól; az előadások nem egységes szálat követnek, csak a résztvevők regisztrációjától függenek. A szelíd vitákban, amelyek előre nem közölt előadások után másnyelven nem is lehetnének, a téma iránti *általános* érdeklődés igyekszik megnyilatkozni. Már sokszor volt róla szó, és úgy hallok, hogy a mostani kristianiai kongresszus vége felé konkrét javaslatot kell tenni annak érdekében, hogy megtalálják a módját és az eszközeit annak, hogy ezeken a nemzetközi kongresszusokon csak a tudomány nagy, függőben lévő kérdéseit vitassák meg, és ezeket felkért vagy maguktól jelentkező referensek készítsék elő. Ezen a kongresszuson sem hiányzott teljesen a főbb vitás kérdések megtárgyalása.

Különösen egy kérdés kelti fel az érdeklődésünket, amelynek megvitatása kongresszusról kongresszusra újra és újra felbukkan anélkül, hogy ez idáig békekötéshez vagy fegyverszünethez vezetett volna az ellenséges táborok között; az érvek és ellenérvek heves irodalmi polémiában lobbantak fel. Erről szeretném az olvasókat a lehetőségekhez mérten tájékoztatni.

A keletkutatás legújabb ágát az ókor azon emlékeinek tanulmányozása képezi, amelyeket az ókori babilóniaiak és asszírok hagytak ránk az úgynevezett *ékirással*. Méltó testvérként sorakozott fel az élénkebb fejlődésben korábban kivirágzott hieroglifák tanulmányozása mellé, és utóbbival együtt hathatós segédeszköznek bizonyult az ókor megismerésében, amelyről az ismereteink addig csak a görögökre, többek között a hitelességét tekintve kétes Hérodotoszra⁸⁴ támaszkodhattak. Az ókor története teljesen új formában jelenik meg előttünk, mivel az úttörő kutatóknak sikerült ugyanolyan mélyen behatolniuk a filológia nagy „ázsiai titkába”, mint ahogy korábban a nagy Champollion-Figeac⁸⁵ tanítványainak sikerült fellebbenteniük a fátylat az afrikai műemlékekről. Sejtésekkel, de tanácstalanul állt tudósok és utazók sok nemzedéke Perszepolisz rejtélye előtt, amíg a hannoveri *Grotesfend*⁸⁶ zseniális megérzésének köszönhetően sikerült megtalálni a titok nyitját. A Grotesfend által megfejtett Darius-felirat óperzsa nyelven íródott, olyan nyelven, amely az ősanja annak a nyelvnek, amely nemrég a sah és kísérete ajkát

⁸⁴ Hérodotosz (Kr. e. 484–425) görög történetíró Cicero a „történetírás atyjának” (*pater historiae*) nevezte. Szisztematikusan gyűjtötte anyagát, igyekezett ellenőrizni forrásait, de adatai a modern tudomány szemszögéből nem mindig helytállóak.

⁸⁵ Jacques-Joseph Champollion (1778–1867) francia régész és könyvtáros, Jean-François Champollion (1790–1832) idősebb testvére, akinek korai halála miatt számos művét ő adta ki, illetve egészítette ki. Utóbbi fejtette meg a rosette-i kő egyiptomi hieroglifákkal írt ősi szövegét.

⁸⁶ Georg Friedrich Grotesfend (1775–1853) az óperzsa ékirás megfejtője.

hagyta el szülőföldemen.⁸⁷ Az óperzsa ékírás megfejtésével és magyarázatával azonban csak a kapu nyílt meg az ékírásos irodalom nagy építménye felé. A perzsa ékírás olyan szövegekkel együtt fordul elő, amelyek valószínűleg ugyanazokat az írásjegyeket használják,⁸⁸ de nem ugyanazon a nyelven írták őket; és ott, a hatalmas asszír királyok székhelyét jelölő rommezőkön egy egész könyvtárnyi ékírásos tábla tárult fel, melyek az ősi iráni kultúra székhelyein található emlékműveiktől lényegesen eltérő nyelvet mutattak. A további behatolás egy *sémi* idiómát azonosított ebben a nyelvben; ezeknek a *második fajtájú ékírásoknak*, ahogyan nevezik, a felső kérgét az ismerős sémi nyelvek segítségével a megértés érdekében le lehetett hántani; alig telt el fél évszázad annak legfelszínesebb feltárása után, és megvan ennek az asszír nyelvnek a grammatikája és szótára, amelynek nyelvemlékei ragyogónak bizonyultak mind a történetírás, mind a bibliatudomány szolgálatában.⁸⁹

De ez még mindig nem oldotta meg az *egész* ékírásproblematikát. Az asszír szövegeket általában velük szemben található szövegek kísérik, amelyek útvesztőjében az asszír számára kinyert nyelvtan és az asszír szókészlet nem ad útmutatást.⁹⁰ A ninivei agyagtáblakönyvtárban szótárakat találtak,⁹¹ amelyekben az asszír szavakat az ékírásos szavakhoz *e harmadik módon*⁹² hozzáadott kifejezésekkel magyarázták. Az ékírásos szövegek harmadik osztályának létezésére lehetett következtetni, amelyek nem *perzsák*, mint a Grotefend által megfejtett szövegek, nem is *sémik*, mint az asszír szövegek, hanem egy másik nyelvcsoporthoz tartoznak. Ezen az úton haladva folyamatos kutatással el lehetett jutni a *sumer-akkád* nyelv⁹³ megállapításához a különféle dialektusaival együtt,

⁸⁷ A Bécsben tartózkodó Nāšir ad-Dīn sah 1889. augusztus 26-án érkezett gőzhajón Budapestre. A perzsa uralkodónak ez volt a második magyarországi látogatása.

⁸⁸ Goldziher megállapításával szemben a sumer és akkád ékírkészlet valójában más, mint amit az óperzsa lejegyzésére használnak.

⁸⁹ Az akkád nyelv és ékírás megfejtésének tudománytörténeti összefoglalásához ld. Michael P. Streck, *Research on the Akkadian Language*. In: *History of the Akkadian Language*. I. Ed. by Juan-Pablo Vita. (Handbuch der Orientalistik, 152/1.) Leiden–Boston, 2021, 3–34 (főleg 3–6) (https://doi.org/10.1163/9789004445215_002).

⁹⁰ Azaz kétnyelvű táblák, amelyeken rendszerint vagy egymás mellett található az akkád és a sumer nyelvű szöveget tartalmazó kolumna, vagy a tábla két oldalán helyezkedik el a két változat.

⁹¹ A ninivei könyvtár Kr. e. 650 körül azzal a céllal jött létre, hogy összegyűjtse és megőrizze az ékírásos hagyományokat. Az írnokok másolatot készítettek a fellelhető művekről, és szövegkritikára törekedtek. A ninivei könyvtárban a tudomány mai állása szerint több mint 30 000 agyagtábla lehetett. A táblák fele levéltári anyagnak minősül, amelyek a korabeli életről szólnak. A táblák másik fele irodalmi szöveget tartalmaz. Politikai, vallási szöveg, orvosi, csillagászati, matematikai leírások szintén előfordulnak. A gyűjtemény legismertebb darabja a Gilgames-eposz. Ld. többek között Kéki Béla, *A könyv történetéből. Assurbanipál könyvtára Ninivében. Könyvtáros* 6 (1956/1) 52–55; vö. britishmuseum.org/blog/library-fit-king (2024. szeptember 22.).

⁹² Ti. sumer nyelven. A sumer ékírkészlete egyébként teljesen azonos az akkádéval.

⁹³ Míg a modern filológia – a sémi nyelvek közé tartozó – akkád nyelvről, illetve annak asszír és babilóni dialektusáról beszél, addig Goldziher idejében a nyelvet magát nevezték asszírnak vagy babilóninak, a – nem sémi – sumerre pedig olykor a sumer-akkád kifejezést használták. A sumer és az akkád nyelvről röviden ld. Zólyomi Gábor, *Sumer*. In: *A világ nyelvei*. Szerk. Fodor István. Budapest, 1999, 1266–1269; Uő, *Akkád*. In: *A világ nyelvei*, 32–36.

amelyet egy ősi, Babilóniában a sémik *előtt* uralkodott kultúrnép beszélt és írt; egy nép, amely elsőként találta fel ezt az ékírást, és létrehozta azt az egész szellemi kultúrát, amelyet később az asszírok magukévá tettek, és amely ebből a forrásból terjedt tovább Elő-Ázsián keresztül. Ez a nép alapozta meg a naptár beosztását, a mértékegységeket és súlyokat stb., elsőként beszélt el és énekelte meg a bűnbeesésről, a vízözön történetéről stb. szóló legendákat, melyek monoteista változatai megtalálhatók a Bibliában. Ennek az ókori népnek a nyelve, amelyet pontosabb megnevezés híján ideiglenesen *turáninak* neveztek, később abba a nyelvcsoporthoz tagolódott, melyhez a magyar, a török és a finn nyelvek is tartoznak. Ennek a népnek az emlékei tehát abban a harmadik fajta ékírásban voltak megtalálhatók, ahogyan azokat az asszír papok jóval a kultúra e régi hordozójának eltűnése után tudományos célokra megőrizték.

Ennek a történelem és a nyelvtudomány számára nagy jelentőségű, új nézőpontokat megnyitó felfedezésnek immár az ékírás egész építményének zárókövét kellett képeznie, és a kutatás ezen a területen nagyrészt valóban ezen a sémán alapul. A tudomány azonban nem jutott nyugvópontra. Erősen zörgetnek és dörömbölnek az ókortudomány szilárd falain, amelyeknek biztos védelmet kellene nyújtaniuk az ősi *sumer-akkád* kultúrnépnek.

A „*kis Halévy*”,⁹⁴ ez a furesza párizsi tudós, aki Etiópiában és Dél-Arábiában tett utazásai és ezek hatalmas tudományos hozadéka révén halhatatlan nevet szerzett tudományunk évkönyveiben, ez a „*kis Halévy*” az, aki arra vállalkozott, hogy kétségbe vonja az akkádok Ázsia kultúrtörténetében elfoglalt helyét. Körülbelül 15 évvel ezelőtt azt a tézist állította fel, hogy egyáltalán nem léteztek akkádok, ellenkezőleg, a babiloni civilizáció egyértelműen *sémi*. Az úgynevezett akkád ékírás egyáltalán nem képviseli az asszír nyelvek egyikét sem, nem más, mint *szimbolikus írás*; az *akkád* nyelvemlékek⁹⁵ tartalma és szövege *azonos* a velük szemben található sémi szövegekkel. Ennek a tézisnek a támogatóit nevezik *antiakkádistáknak*, akik törlik a történelmi valóság sorából az ellenfeleik által elismert *nem sémi* kultúrnépet és a *fables convenues*⁹⁶ birodalmába utalják.

Halévy a propagandista buzgalomával oktatja téziseit könyvekben és cikkekben, és minden orientalista kongresszuson megjelenik, hogy személyesen védje meg tanítását az ellenzők erőszakos támadásaival szemben. Ezúttal egy fiatal strasbourgi assziriológus, *dr. Jensen* volt az,⁹⁷ aki könyörtelen támadással nyitotta meg a küzdelmet

⁹⁴ A Drinápolyban született, majd Bukarestben is tanult, magyarul is beszélő, Párizsban tevékenykedő orientalista, régész Joseph Halévy (1827–1917) főleg az óetióp és a régi délarab nyelvek iránt mutatott érdeklődést. A *sumer* nyelvvitában képviselt nézetei Magyarországon is hosszú ideig uralták a tudományos diskurzust, végül megdőltek. Stockholmi előadásai: *L'État de la Palestine avant l'Exode*; <https://archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/page/141/mode/1up>, 141–152 (2024. augusztus 27.); *Le royaume héréditaire de Cyrus*; <https://archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/page/153/mode/1up>, 153–162 (2024. augusztus 27.).

⁹⁵ A mai terminológiával szöges ellentétben Goldziher itt a *sumer* nyelvre használja az „*akkád*” elnevezést.

⁹⁶ „Közmegegyezésen alapuló mese.” A kifejezés keletkezéstörténetéhez ld. <https://quoteinvestigator.com/2016/07/05/fable/> (2024. szeptember 20.).

⁹⁷ Peter Christian Albrecht Jensen (1861–1936) Lipcsében és Berlinben folytatott keleti tanulmányokat, majd Strasbourghban habilitált 1888-ban.

a kérlelhetetlen antiakkádiánus ellen; az idős Oppert,⁹⁸ akinek e téren úttörő felfedezései a laikusok világába is eljuttatták a nevét, nem habozott megnyitni fegyvertárát, és legnagyobb súlyú érveit Halévy álláspontjainak megcáfolására használni. Utóbbinak legalább sikerült nagy erkölcsi fölénnyel kikerülnie a csatából, és az egész tekintélyes gyűlés, még a szembenálló iskola vezetői sem tudták megkerülni, hogy tisztelegjenek e figyelemreméltó ember zseniális intuíciója és hatalmas műveltsége előtt.⁹⁹

Más vitás kérdések is lehetőséget adtak ennek a szekciónak arra, hogy kongresszunk részlegei közül a legharcosabbnak mutassa magát. De az előadások minden szekcióban jól haladnak, és korai lenne már most általános ítéletet mondani ezek eredményeiről. Holnap őfelsége elnöklete alatt az egyesült szekciók közös ülést tartanak, amelyen *általános* jelentőséggel bíró előadások hangzanak el. Tudományunk történetének egy felemelő pillanata, hogy a svéd királyt az egyik legkiemelkedőbb pozícióval kell illetnünk tudományunk céljainak aktív előmozdításában. Aki megírja ennek a tudományunk számára több okból is oly fontos kongresszusnak a történetét, az észre fogja venni II. Oszkár király érdeklődésének meghatározó vonásait, azt az udvarias érdeklődést a tagok munkája iránt, melyet számos alkalommal nyilvánosan is kimutatott.

Csak a következő levelemben tudok beszámolni a kongresszust kísérő ünnepekről. De már itt meg kell találnia a helyét annak az eseménynek, amelynek szemtanúi lehettünk a tiszteletre méltó Uppsalai Egyetemen Gamla- (Ó-)Uppsalában (egyórányira északra az egyetemi várostól), ahová egy hosszú különvonat vitt minket Stockholmból két óra alatt. Az orientalista kongresszusok folytonosságának biztosítása érdekében, amelyet Oszkár király nem győzött elégszer hangsúlyozni, eme belső kapcsolat végett egy szimbólumot alkotott. A kongresszusnak egy aranyból készült ivókörtöt ajándékozott, amelyből a kongresszus mindenkori elnökének kell koccintania a tudomány virágzására. Az első poharat a király ajándékából az ó-uppsalai Odin-hegyen ürítettük, miközben a germán népmonda által megszentelt három sírhalom látványa tárult elénk, amelyeket az északi istenekről, Thorról, Odinról és Freyáról neveztek el.¹⁰⁰ Mindannyian ógermán mézsört¹⁰¹ ittunk – amelynek elkészítéséhez az ó-uppsalailak jól értenek – a király által adományozott aranykörtből, amely most már az egyik kongresszusi

⁹⁸ Jules Oppert (Julius Oppert; 1825–1905) kutatásai elsősorban az óperzsa nyelvre, az ékírásra, az assziriológiára és a sumer-akkád problémakörre irányultak. Utóbbival kapcsolatos eredményeihez ld. *Études sumériennes* (Paris, 1876) című munkáját.

⁹⁹ Halévy tudománytörténeti szerepéről és az egész „sumer kérdésről” ld. Jerrold S. Cooper, *Posing the Sumerian Question: Race and Scholarship in the Early History of Assyriology*. In: *Velles Paraules. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Miguel Civil on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*. Ed. by Piotr Michalowski et al. Sabadell–Barcelona, 1991, 37–66; Jeremy Black–Graham Cunningham–Eleanor Robson–Zólyomi Gábor, *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford–New York, 2006², lii–liv.

¹⁰⁰ Odin a germán mitológia főistene, többek között a háború és a harcosok istene; Thor az emberek védelmezője; Freyja (Frey) a termékenység, a szerelem istennője.

¹⁰¹ Elkészítéséhez méz, víz és élesztő szükséges. Az erjesztés során az italt gyakran különböző fűszerekkel, gyümölcsökkel, gabonafélékkel vagy komlóval ízesítik, esetleg cukrot is adnak hozzá.

elnökről a másakra fog hagyományozódni. Ragyogó beszédet hallottunk *Landberg* gróftól, a kongresszus főtítkárától, egy olyan embertől, akinek e találkozó létrejöttében és a keleti tudományok terén olyan gazdag érdemei vannak, hogy neve mostantól nemcsak a keleti ismeretek irodalomtörténetét fogja ékesíteni, amelynek írómecénásai között az első helyek egyike illeti meg, hanem mindig őt kell majd a Stockholmban kidolgozott, a Kelet hivatásával, valamint a keleti és nyugati tudományos törekvések kölcsönhatásával kapcsolatos nagyhatású gondolatok atyjának nevezni. A királyi elnök bizalma őt e stockholmi kongresszus lelkévé tette, saját lovagiassága révén pedig az itt összegyűlt orientalista világban központi szerephez jutott.

Max Müller ékesszólását is élvezhettük az Odin-hegy lábánál.

„Mint egy acélba öltözött harcos sereg
Alabárdok és arany sisakok fényében,
áll Balder¹⁰² szentélye körül az őrizet.”¹⁰³

A templomot Ó-Uppsalában természetesen nem így vettük körül, de lelkes tömeg volt, élén az uppsalai diáksággal, akik háromszori mennydörgő hurrát kiáltottak a lovagias király egészségére, akinek a hívása ide vonzott bennünket az eszményi öröm és jótékony tevékenység örökké felejthetetlen napjaira.

Azonban ezzel elérkeztem az ünnepségek fejezetéhez. Minden bizonnyal jobb lesz erről egy külön levélben beszámolni.

Goldziher I.

III.¹⁰⁴

Stockholm, szeptember 7.

Ahhoz, hogy méltó leírást tudjak adni a svéd fővárosban nekünk rendezett ünnepségekről és mulatságokról, fel kellene vázolnom az olvasók előtt Stockholmnak és elbűvölő környezetének topográfiai képét, valamint az itteni társadalmat is jellemezni kellene. A magam tolla az irodalmi alkotás mindkét műfajában gyakorlatlan, és teljesen kétségbe

¹⁰² Balder (Baldr, Baldur) Odin fia, a fény, a béke és boldogság istene.

¹⁰³ *Wie ein Reckenheer im Stahl / Mit Hellebarden und mit goldenen Helmen stand / Die Reihe da um Balder's Heiligthum zur Wacht.* Részlet Esaias Tegnér svéd költő (1782–1846) *Frithjofssaga* című költeményének német fordításából. Ld. *Bibliothek ausländischer Klassiker in deutscher Uebertragung*. II. *Skandinavische Literaturen. Esaias Tegnér's Frithjofs-Sage*. Deutsch von Heinrich Viehoff. Hildburghausen, 1865, 128; https://books.google.hu/books?id=LwdeAAAACAAJ&pg=PA128&hl=de&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false (2024. augusztus 30.). A téma visszatér egy későbbi *feuilleton*ban is. A II. és IV. tárcalevélben előforduló versek fordításában B. Szabó Károly volt segítségemre, amit ezúton is köszönök.

¹⁰⁴ I[gnác] Goldziher, Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß. III. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 11., melléklet.

kellene esnem azt illetően, hogy e tekintetben is eleget tudok-e tenni olvasóik elvárásainak, ha a mi *Porzónk*,¹⁰⁵ barátságosan megérezve a zavart, amelyben ebben a pillanatban az íróasztalomnál vagyok, nem adta volna lapjukban azon történések szellemes és élethű leírását.¹⁰⁶ Ezzel az útmutatóval könnyű volt eligazodni abban a közegben, és a kedélyes írónak sikerült felkészítenie olvasóit arra az ünnepi, vidám hangulatra, amely a sagák és a vikingek hazájában fogva tart bennünket. „*Prêtez l'oreille aux murmures mystiques de nos immenses forêts, aux douces harmonies de vagues, qui caressent nos rivages; contemplez la vierge beauté de nos vallées, la majesté de nos alpes, les sombres profondeurs de nos fjords, et, en nous quittant, vous remporterez, je l'espère, un souffle de poésie et de fraîcheur*”¹⁰⁷ – ezekkel a szavakkal, melyek élvezetétől nem akarom megfosztani az olvasókat egy felületes fordítás által, fejezte be az elnöklő költő- király a hozzánk intézett üdvözlő beszédét, s e szavak édes utórezgése állandóan fülünkben csengett és lelkünkben visszhangzott, valahányszor kiléptünk az ülésteremből a természetbe, melynek magasztos szépsége itt, a rideg gránitsziklákra épült rezidencia közepén és annak közvetlen közelében, a Mälár-tó partján tárul fel.

A nyitóülés utáni estére a király a kongresszus minden tagját meghívta a szigeten álló kastélyába, *Drottningholmba*. Itt a lenyugvó nap fényében áhítattal nézhettük a Mälár-tó csodálatos szigeteit és szirtjeit; a kis szigetek, valamint a szigeteken, illetve a partokon sűrűn épült, dúsan fellobogózott villák lakói összegyűltek, hogy kendőt lobogtatva és barátságos kiáltásokkal köszöntsenek bennünket, majd *Drottningholmba* érkezésünkkor királyi fogadás várt ránk, amelyre mi, a tudomány emberei mindig büszkén tekinthetünk majd vissza. Szinte résztvevő kollégaként mozgott őfelsége az ő orientalistái körében, akik néhány órával korábban a „Riddarhuset” tiszteletreméltó termében tanúi voltak annak „a felvilágosult pártfogásnak és gondoskodásnak, amelyben őfelsége minden tudományos törekvést, így a keleti tanulmányokat is részesítette” (von Kremer a királyhoz intézett beszédében). Körülbelül 10 óra tájban ünnepi lobogóval díszített hajóink visszakísértek bennünket *Stockholmba*. Az utazás szinte varázslatos látványt nyújtott; a parton és a szigeteken lévő villák ünnepi fényárban úsztak, az erdők csodálatos bengáli világításban ragyogtak, pirotechnikai remekművek kísérték végtelen váltakozásban a kikötő eléréséig; a *Stromparterre*¹⁰⁸ ezer lámpával megvilágított mór palotát ábrázolt;

¹⁰⁵ Ágai Adolf (szül. Rosenzweig Adolf; 1836–1916) orvos, humorista, lapszerkesztő egyik írói álneve.

¹⁰⁶ Ágai 1887 márciusa és augusztusa között egy tucat Skandináviával foglalkozó útirajzot jelentetett meg a *Pester Lloyd*-ban „Reise um die mitternächtige Sonne” címmel, melyek a *Vizen és szárazon. Útirajzok* (Budapest, 1895) című gyűjtemény első kötetében is megtalálhatók az „Utazás az éjféli nap körül” című fejezetben. Ld. <https://mek.oszk.hu/11900/11977/pdf/11977.pdf> (2024. augusztus 30.). A következő tárcában is található utalás erre.

¹⁰⁷ „Hallgassák hatalmas erdeink misztikus zúgását, a hullámok szelíd harmóniáit, melyek simogatják partjainkat; tekintsék meg völgyeink érintetlen szépségét, havasaink fenségét, fjordjaink sötét mélységeit, és ha elhagynak minket, remélem, egy leheletnyi költészetet és frissességet fognak magukkal vinni.”

¹⁰⁸ Svédül *Strömparterren*; nagy népszerűségnek örvendő sétány, park *Stockholm* központjában.

tekintetünket lenyűgözte ez a tündérmese, amely mellett még a keleti varázspaloták leírásai is csak árnyéknak tűntek az eredetihez képest. Csupán az Eiffel-torony, mely egy hatalmas tűzoszlopként tűnt fel előttünk, utalt a tűzművészek nyugati ihletésére.

A drottningholmi fogadást másnap a Grand Hotel termeiben Landberg gróf és grófné¹⁰⁹ által szervezett estély követte, melyen ő királyi felsége és a koronaherceg is megjelent, hogy egyesületünknek több órán keresztül megadja azt az ünnepi hangulatot, amely részvétele által ebben az orientalista kongresszusban a kezdetek óta benne rejlik. A stockholmi társadalmi élet vezetői, a diplomáciai testületek tagjai stb. mind összegyűltek a fényesen megvilágított szalonokban, melyeknek művészetkedvelő házigazdánk 15 éves keleti tanulmányútja¹¹⁰ során szerzett tapasztalatainak a felhasználásával orientális jelleget varázsolt. Amott megcsillant a telihold a gízai piramisok felett, egy másik sarokban kényelmes pálmaliget jelent meg, szolgák tucatjai nyüzsgöttek kifogástalan keleti viseletben, és a keleti helyszínek ez az utánzata olyan élethűnek tűnt, hogy a felénk keleti frissítőkkel érkező szolgálkat (de „általunk helytelenített” nyugati italok sem hiányoztak) teljes komolysággal mindenféle keleti nyelven szólítottuk meg, és felhúztuk az orrunkat, amikor meg kellett tapasztalnunk, hogy olyan rosszul használjuk a nyelveinket, hogy a szolganép meg sem értett bennünket. A tudományos beszélgetések közepette, melyekben az egyes csoportok elmerültek, szakadatlan szölt a keleti zene, házigazdánk gondoskodott a folyamatos keleti műsor összeállításáról, amely annyira tökéletes volt, hogy a bajadér és a néger táncok is egyre jobban és jobban erősítettek bennünk keleti jellegünkbe vetett hitünket. Leginkább sejkjeink érezhették otthon magukat, akik itt látták azt a 4000 kilométert áthidalva, amely elválasztja otthoni partjait *Landberg* gróf varázskertjétől. A laikusok számára mindenütt soha el nem apadó forrását jelentik az érdeklődésnek, a szakemberek számára a tanításnak, igen kedves hallani, ahogy tapasztalataikat naiv közvetlenséggel kifejezik; bizalmi emberükként osztozom örömeikben és meglepetéseikben, amelyekhez sok mulatságos apróság is társul, melyek bizony a tanult turbánviselőkből babonákat ültethetnek el az európai viszonyokat illetően. Szilárd meggyőződésük, hogy itt Európában létezik egy közössége a „títkos mohamedánoknak”, amelynek tagjai a világ minden táján szétszóródva élnek, és különösen itt, Svédországban nagy számban vannak jelen. Ezek buzgó propagandát folytatnak az iszlám tanulmányozása érdekében, amit el sem tudnak képzelni az abban

¹⁰⁹ Gabriele Landberg-Hallberger (1850–1915) első férje Heinrich Philipp von Eichborn (1844–1926) bankár volt, majd 1884-ben kötött házasságot Landberggel. Apjának, Georg Eduard von Hallberger (1822–1880) német könyvkiadónak egyéb érdekeltségei is voltak, többek között Stuttgartban megalapította az egyik legnagyobb fametszetekkel foglalkozó vállalkozást (Xylographische Anstalt Eduard Hallberger). Georg Ebers 1879-ben megjelent, majd számos nyelvre lefordított *Aegypten in Bild und Wort* című művének 700 fametszete is Hallbergertől származott.

¹¹⁰ Landberg 1869-ben Stockholmban érettségizett, nyelveket tanult, többek között olasz egyetemeken, rövid ideig Uppsalában, 1871–1872-ben Párizsban, majd arabul Szíriában, beduinok között is. 1876-tól többször beutazta Egyiptomot, 1888-tól svéd–norvég főkonzul volt Alexandriában. Kiválóan ismerte az arab nyelvet, különösen a modern dialektusokat.

való titkos részvétel nélkül. Lehet, hogy nem tévednek teljesen, még ha az iszlám Európában nem honosodott is meg olyan mértékben, mint egy másik ázsiai testvérvallás, a buddhizmus, amely itt Svédországban is „*Sanningssökeren*” (igazságkeresők) név alatt számos hívőt és tanítványt tudhat maga mögött. Néhány órával ezelőtt „*mon savant ami, le Cheik*”¹¹¹ – így nevezi ezeket az embereket a török követ, Ahmed Midhat bej, azaz ebben az esetben a négy sejk egyike – hozott nekem egy két ív terjedelmű angol nyelvű levelet, amelynek általa nem értett tartalmába be kellett avatnom az „*inspecteur de l’enseignement arabe au Ministère du [sic!] l’Instruction publique en Cairo*”-t¹¹² (ez a hivatalos címe). A levél írója, egy svéd gyülekezet evangélikus lelkésze arra kéri az én Hamza Fathallahomat,¹¹³ akinek a „Right reverend” címet adományozza, használja fel népszerűségét ebben az országban arra, hogy fontos személyiségeknél elérje azt, hogy európai iskolai oktatásunk egy hibája végre jóvá legyen téve. A jámbor lelkipásztor azon a véleményen van, hogy az arab nyelvnek feltétlenül az elemi oktatás részét kell képeznie, és ebben tanult édesapja szavaira hivatkozik, aki maga is ezen a véleményen volt. A Korán olvasásában és memorizálásában is elsőrangú oktatási eszközt lát. Amennyiben a derék lelkész indítványát a kormányok jóváhagyják (és erre teljes bizonyossággal számít), akkor némely orientalista képességei, amelyek ma, ahogy a hallgatók szokták mondani, „parlagon hevernek”, legalább az európai országok egyidejű általános iskolai rendszerében felhasználhatók lehetnének. A lelkész többször is nyomatékkal hivatkozik a sejk támogatására, és barátom nem kicsit büszke erre a neki tulajdonított hatalomra.

Egész különleges attrakciót nyújtott a műúszás, amelyet a kongresszus második napjának estéjén a „Műúszó Társaság” a király és a koronaherceg jelenlétében a tiszteltünkre rendezett. Az egyesület elnökének az „*Advenae honoratissimi*”-hez¹¹⁴ intézett latin nyelvű beszéde után néhány tucat fiatal férfi és nő a szemünk előtt hozta ki a maximumot abból, amit az úszásművészet erőben és szépségben képes megjeleníteni. A magasság és a nedves közeg akadályainak leküzdésében tanúsított csodálatraméltó *tours de force*¹¹⁵ mellett esztétikai remekműveket látunk kedves figurák élő anyagból való megformálásában. A sellők és najádok¹¹⁶ regéit úszó csoportokban elevenítették meg előttünk, és a magukat a vízben rendkívül otthonosan érző hölgyek olyan művészi módon ábrázoltak az ábécéből egész betűket, ahogyan azokat csak kevés, tudvalevőleg förtelmes szépírással megáldott tudós lenne képes ilyen tökéletességgel megalkotni a türelmes papíron.

Aztán jött Uppsala, Gamla-Uppsala! Legutóbbi levelemben már szóltam néhány szót az északi germán őskor három szent tumulusának¹¹⁷ helyén rendezett különös ünnepről. A fesztivál annak a gyönyörű, gazdag épületnek az aulájában folytatódott,

¹¹¹ „Tanult barátom, a sejh.”

¹¹² „A kairói közoktatási minisztérium arab oktatási felügyelője.”

¹¹³ Ld. az első levelet.

¹¹⁴ „Mélyen tisztelt külföldiek.”

¹¹⁵ „Erőmutatványok.”

¹¹⁶ Görög mitológiai alakok, a források, kutak, patakok, csermelyek gondozói.

¹¹⁷ Sírhalom; olyan sír vagy sírcsoport, amely fölé földből és kövekből halmot emeltek.

amelyet Svédország a magasabb tudományok művelésére épített. Miután megtekintettük az Ulfilas-féle Biblia híres *Codex argenteus*át és más kincseket az egyetemi könyvtárban,¹¹⁸ amelyeket mi, könyvmolyok nem tagadhattunk meg magunktól, gazdag büfé kárpótolta minket a szent és tiszteletreméltó Uppsalába való utazás fáradalmaiért. Azonnal az aula felé vettük az irányt, amelynek folyosóin az uppsalai polgárok és professzorok széke lányai dalarnai¹¹⁹ parasztasszonyok festői viseletében szolgálták fel a svéd puncsot, melynek túlzott élvezetétől testvérileg óva intem az érzékek integritásának minden barátját. Gamla-Uppsala ünnepélyes benyomásaitól eltelve mi – nem mondhatom, hogy mi, fiatalabbak – elfogadtuk az illatos csokrokat, amelyeket a kedves uppsalai asszonyok az orientalista rozettánk mellé tűztek, és emelkedett hangulatban „Sverige”¹²⁰ egészségére koccintottunk. Miután az egyetem rektora egy jól sikerült beszéddel köszöntött bennünket, nemzeti énekek csendültek fel az uppsalai diákság kórusától, amelynek köreiben az éneklés művelése a tökéletesség magas fokára hágott, és – ez nem maradhatott el – ünnepélyes „beszéddek” hangzottak el. Ezután Schrader berlini egyháztanácsos,¹²¹ a bombayi tűzimádók főpapja, Max Müller Oxfordból, Angelo de Gubernatis gróf, Basír sejk Tlemcenből és még sokan mások felmentek a tribünre, és különböző nyelveken nagyon ékesszólóan beszéltek Svédországnak és egyetemének dicsőségéről. Azok, akik úgy gondolták, hogy már épp elég retorikai élvezetben volt részük, inkább a pompás folyosókon bolyongtak, és közben régi kedves barátaikkal, akiket több évnyi elszakadás után itt ismét magukhoz ölelhettek, örömteli és szomorú élményeket osztottak meg a közben eltelt időszakból.

Soha nem érnék a végére, ha lelkiismeretes aprólékossággal akarnám bemutatni mindazt a szépet és ünnepélyeset, amiben itt nekünk részünk van. Ezért csak futólag és tömören akarom érinteni a fogadást, amelyet Stockholm városa adott a Mälarszigeteki Hasselbackenban,¹²² valamint az ott elhangzott gyönyörű beszédeket, az „Aida” gála-előadását, amelyet az operaházában nekünk a király nyújtott, a barátságos közeledést,

¹¹⁸ Wulfila (régies formában Ulfilas; 311 vagy 313–383) a nyugati gótok püspöke, bibliafordító. Kappadókiában született, és Konstantinápolyban halt meg. Bibliafordítása a gót nyelv legrégebbi (és általában a germán nyelvek egyik legrégebbi) emléke. A fordítás csak töredékesen maradt fenn. Legfontosabb kézírata a *Codex argenteus*, mely a négy evangéliumot tartalmazza, és az Uppsalai Egyetem könyvtárában őrzik. Ld. Peter Arnold Heuser, *Zur Geschichte des Codex Argenteus im 16. Jahrhundert: Addenda. Rheinische Vierteljahrsblätter* 69 (2005) 133–152; https://www.academia.edu/98948779/Zur_Geschichte_des_Codex_Argenteus_im_16_Jahrhundert_Addenda (2024. augusztus 30.).

¹¹⁹ Dalarna tartomány Svédország középső részén. A ruházathoz ld. Vértési Károly, *Az éjféli nap országában. Svédország. Utirajzok*. Budapest, 1904, 75, 80, 102–105; <https://core.ac.uk/download/pdf/160927661.pdf> (2024. szeptember 20.).

¹²⁰ Svédország svéd neve.

¹²¹ Eberhard Schrader (1836–1908) az Ótestamentum kutatója, az assziriológia megalapítója Németországban.

¹²² Hasselbacken egy 1760 óta létező stockholmi vendéglátóipari egységet, majd szállodát jelöl Djurgårdenen, amely a Mälarszigeteki közé tartozik.

amellyel sokan a helyi családoknál találkoztunk, és a vendégszerető rokonszenvet, amelyet a társaságukban tapasztaltunk.

Ma délben a király egy ünnepélyes záróülésem elenged bennünket székvárosába, Kristiániába, hogy folytassuk munkánkat. Erre azonban már nem várhatok ezzel a levéllel. Ezt az ünnepséget tegnap megelőzte az egyesült szekciók közgyűlése a király elnökletével. Ennek keretében, melyet őfelsége 3 és fél órán keresztül – szokás szerint orientalista rozetta díszítette a gomblyukát – rettenthetetlen buzgalommal és biztató figyelemmel az elnöki asztalnál ülve vezetett, előadásokat hallgattunk Brugsch pasától¹²³ (egy Ptolemaiosz-kori egyiptomi múmiáról), Max Müllertől (Véda-feldolgozásának második kiadásáról),¹²⁴ Jules Oppertől (babiloni csillagászatról),¹²⁵ de Goejéttől (Szent Bradan [sic!]¹²⁶ legendájáról a keleti mondákhoz való viszonyában), Paul Haupttól Baltimore-ból (az amerikai assziriológiai tanulmányokról),¹²⁷ Halévtyől (a kivonulás előtti Palesztináról szóló tudósításokról), Hildebrand svéd birodalmi levéltárostól (a palmürai¹²⁸ svéd kutatásokról XII. Károly¹²⁹ korában).¹³⁰ A híres bécsi paleográfus és numizmatikus, *Karabacek*¹³¹ ebből az alkalomból meglepett bennünket Mohamed próféta és riválisa, Musejlíma¹³² érdemeinek felettébb fontos történelmi felfedezésére vonatkozó közleményével, amely kétségtelenül a kongresszus elé terjesztett

¹²³ Heinrich Ferdinand Karl Brugsch (1827–1894) német egyiptológus.

¹²⁴ Friedrich Max Müller (1823–1900) német nyelvész, filológus, indológus, vallástörténész. Goldziher is írt róla: Müller Miksa (1823–1900). *Nyelvtudományi Közlemények* 30 (1900) 458–468. Ld. továbbá: Über die neue Ausgabe des Rig-Veda mit Sâyana's Commentar; <https://archive.org/details/actesduhitemec01unkngoog/page/n56/mode/1up>, 49–62 (2024. augusztus 27.); Müller Miksa és a Rigvéda. (Kivonat *Fiók Károly* április 9-én tartott előadásából.) *Akadémiai Értesítő* 8 (1894) 456–463.

¹²⁵ Les Inscriptions do Pseudo-Snerdis et de l'usurpateur Nidintabel fixant le Calendrier perse; <https://archive.org/details/actesduhitemec00unkngoog/page/251/mode/1up>, 251–264 (2024. augusztus 27.).

¹²⁶ Brandan(us) (vagy Brendan; 484–577) szentként tisztelt középkori szerzetes, aki szerzetestársaival a maga korában ismeretlen területekre hajózott. Kilenc év távollét után tért(ek) haza, különleges kalandjairól könyvet írt *De fortunatis insulis (A boldog szigetek)* címmel. A mű keletkezése számos kérdést vet fel, több forrás szerint évszázadokkal később íródott, így szerzője ismeretlen. A Brandanus-legenda azonban nagy hatással volt a földrajztudományra, valamint a spanyolok és a portugálok felfedezéseire. Ld. *St. Brandan in europäischer Perspektive – St. Brendan in European Perspective. Textuelle und bildliche Transformationen – Textual and Pictorial Transformations*. Hrsg. von Jörn Bockmann–Sebastian Holtzhauer. (Nova mediaevalia, 24.) Göttingen, 2022; <https://www.vr-elibrary.de/doi/book/10.14220/9783737014861> (2024. augusztus 31.).

¹²⁷ Hermann Hugo Paul Haupt (1858–1926) német–amerikai assziriológus és bibliakutató.

¹²⁸ Palmüra (Palmyra) szíriai romváros Damaszkusz és az Eufrátesz között.

¹²⁹ A Wittelsbach-házból származó XII. Károly (1682–1718) svéd király 1697 és 1718 között uralkodott. A kutatásokhoz ld. még a IV. levelet.

¹³⁰ Emil Hildebrand (1848–1919) svéd történész és levéltáros.

¹³¹ Joseph Ritter von Karabacek (1845–1918) bécsi orientalista, numizmatikus, akadémikus, az Udvari Könyvtár igazgatója (1899–1917), a bécsi Numizmatikai Társaság alapítója.

¹³² Musaylíma al-Kaddáb (azaz „a hazug”; ?–632) prófétának kiáltotta ki magát, és úgy is viselkedett: követőket gyűjtött, akik elfogadták állításait, melyek szerint ő is Isten prófétája.

legfigyelemreméltóbb felfedezés. Dillmann berlini teológus kérésére erről a közgyűlésről táviratot küldtek ő cs. és k. felségének, Rainer főhercegnek, amelyben köszönetet mondanak neki azokért a kincsekért, amelyeket a főherceg az olvasók által is jól ismert papirusztekercsek megvásárlása, valamint a belőlük készített, immár három vaskos, negyed ívrétnyi kötetet kitevő „Mittheilungen” kiadása révén a keletkutatás számára megnyitott és hozzáférhetővé tett.¹³³ Mindez nem merítette ki ennek a közgyűlésnek a napirendjét; a többi témát az idő előrehaladta miatt kongresszusunk norvég folytatására kellett fenntartani.

A következő levelemet valószínűleg már Kristianiából keltezem.

Goldziher I.

IV.¹³⁴

Kristiania, szeptember 9.

Amint az a fenti keltezésből látható, a cím, amelyet ezeknek a közleményeknek kezdettől fogva adtam, nem pontos.¹³⁵ Kongresszusunk a mai naptól *II. Oszkár király norvég rezidenciáján* folytatódik. Szívesen beszámoltam volna a stockholmi ülészak utolsó napjáról (e hónap 7-én) ezeknek a jelenlévők számára felejthetetlen ünnepeknek a közvetlen hatása alatt, melyek pompájukban és felemelő pillanataikban az e hónap 2-án tartott rendezvényt többszörösen felülmúlták. Azonban az ünneplés hosszú időtartama (délről fél háromig), a szükség, hogy a hivatalos bankettig (5 óráig) hátralevő időt a hivatalos látogatásokkal és búcsúzásokkal töltssem – hiszen Stockholmban sok jó barátot lehetett szerezni –, lehetetlenné tette, hogy eleget tegyek az újságírói kötelezettségeknek. 11 órakor különvonat vitte a 600 orientalistát Kristianiába, ahová tegnap délután fél ötkor érkezünk meg. Ne várják el tőlem, hogy részletesen leírjam azt a romantikus norvég tájat, amelyet átszeltünk, a tavak hosszú sorát, melyek tiszta mélységében élénken tükröződnek a partokon meredeken tornyosuló sziklák, valamint a végtelen luc- és nyírfaerdők, a bájosan üde Glomma völgyét,¹³⁶ ahol a vasút szorosan a partok mentén játékos zuhatagok előtt halad el. Minden norvég állomáson ujjongó tömeg várt minket, a közhangulat pedig

¹³³ Rainer főherceg folyamatosan bővítette papiruszgyűjteményét, melyet 1899-ben nagybátyjának, I. Ferenc József császárnak ajándékozott, aki azt az Udvari Könyvtár (K. k. Hofbibliothek, a mai Osztrák Nemzeti Könyvtár elődje) gondjaira bízta. A gyűjtemény mintegy 180 000 különböző nyelvű és tematikájú tételt tartalmaz a Kr. e. 1500 és Kr. u. 1500 közötti Egyiptomból. Ld. *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*. Wien, 1886; <https://archive.org/details/p1p2mittheilungen01karauoft/page/n1/mode/2up> (2024. szeptember 1.).

¹³⁴ I[gnác] Goldziher, Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß. IV. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 15., 1. sz. melléklet.

¹³⁵ Goldziher minden tárcája a „Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß (Original-Korrespondenz des »Pester Lloyd«)” címet viseli, de az utolsó két tárcalevél már nem Stockholmban, hanem Kristianiában íródott.

¹³⁶ A Glomma vagy Glåma Norvégia leghosszabb és legbővebb vizű folyója, az ország déli részén található.

a Kongsvinger¹³⁷ állomás előtt irodalmi formában fejeződött ki a vagonokba szállított „Aftenposten”¹³⁸ ünnepi számának sok száz példányában, melynek címlapján francia nyelven, rokonszenvvel üdvözölték az orientalistákat: „*Chez nous aussi, brille la flamme sacrée de la science, et, nous saurons vous le prouver, l’hiver ne glace pas nos coeurs. Jusqu’au pays des aurores boréales les savants poursuivront leur noble mission; ici, comme en Suède, la nation soeur, ils ressentiront la féconde influence de cette réunion de tant de noms illustres. Des montagnes, des fiords, des vallées, la voix de tout un peuple vous acclame. Soyez les bien venus en Norwège.*”¹³⁹

Ennek az ünnepi érzésnek az elsöprő megnyilvánulását tapasztaltuk, amikor megérkeztünk Kristiania díszbe öltöztetett állomáscsarnokába. Amikor a peronra léptünk, átláthatatlan embertömeg köszöntött bennünket ujjongva, mennydörgő éljenzés hallatszott abból az emberek alkotta sorfalból, amely a pályaudvartól a szállodáig húzódott, az ünnepélyesen feldíszített házak ablakaiból pedig a norvég főváros szőke, kékszemű hölgyei kiáltozva és kendőkkel integetve üdvözöltek bennünket. Diadalittas hadvezéreként, nem a tanulószoba hőseiként vonultunk be Kristianiába. Természetesen ez az ország és ez a főváros több jelentős orientalista felemelkedésének volt tanúja, akik nem csekély mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a dicsőséges norvég szellem hírével elvigyék szerte a világban, és a norvégoknak, akárcsak svéd testvéreiknek is, minden okuk megvan arra, hogy orientalistáikra büszkéek legyenek. Melyik művelt ember nem ismeri a norvég Christian Lassennek, „*Az óperzsa ékirásos feliratok Persepolisből*” (1836) című korszakalkotó mű híres szerzőjének a nevét, akinek „*Indiai ókortudomány*” (1844–1862) című nagy műve arra volt hivatott, hogy lefektesse az ókori India modern tudományos tanulmányozásának az alapjait!¹⁴⁰ Míg Lassen a Bonni Egyetemen bontakoztatta ki oktatási tevékenységet, a Kristianiai Egyetem tanszékeit jelentékeny nevek ékesítik. A Caspari és Broch név minden arabista,¹⁴¹ Sophus Bugge¹⁴² neve pedig a néphagyományok eredetét kutató valamennyi tudós számára közhímné. Írásaik a tudományos

¹³⁷ A Glomma mentén fekvő kisváros.

¹³⁸ Norvégia vezető lapja, az *Aftenposten* (magyarul: *Esti Újság*) 1860 óta jelenik meg Oslóban.

¹³⁹ „Nálunk is ragyog a tudomány szent lángja, és be fogjuk tudni bizonyítani Önöknek, hogy a tél nem dermeszti meg a szívünket. Az északi fény földjéig a tudósok folytatni fogják nemes küldetésüket; itt, akárcsak a testvérnemzetünknel Svédországban érezni fogják a sok jeles név eme találkozásának gyümölcsöző hatását. Hegyek, fjordok, völgyek, egy egész nép hangja élteti Önöket. Üdvözljük Önöket Norvégiában.”

¹⁴⁰ Christian Lassen (1800–1876) norvég indológus, az óperzsa ékirás kutatója. Tudományos pályafutása elsősorban Párizshoz és Bonnhoz kötődik. A Goldziher által hivatkozott műveinek pontos adatai: *Die altpersischen Keil-Inschriften von Persepolis. Entzifferung des Alphabetes und Erklärung des Inhalts.* Bonn, 1836; *Indische Altertumskunde.* I–IV. Bonn, 1847–1861.

¹⁴¹ Carl Paul Caspari (1814–1892) evangélikus teológus és orientalista Németországban tanult, majd Kristianiában tíz éven át lektorként, 1857-től egyetemi tanárként oktatott. Jens Peter Broch (1819–1886) norvég orientalista a sémi nyelvekre szakosodott.

¹⁴² Sophus Bugge (1833–1907) norvég filológus, runológus, legismertebb művei az Eddák (prózai és verses) körében születtek.

szellem emlékművei a norvég földön művelt keletkutatás terén, és kiegészítik azokat az üttörő tudományos eredményeket, amelyek a svéd keletkutatók nevéhez fűződnek, különösen a nagy Matthias *Norbergé*hez,¹⁴³ aki a Frithjof-monda költőjének barátja;¹⁴⁴ utóbbi lelkes szavakkal ünnepli Norberg kinevezését a keleti nyelvek lundi professzorává:

Felemelkedik a múlt a sötét kriptákból
 Íziszfátyla lehull az arcáról
 Perszeopolisz, az obeliszkék írásai
 – Maga a nap sem fejtette meg azokat –
 Mindez itt előttünk napnál világosabban feltárul,
 Eleuszisz megvallja nekünk; mily költői is lehet egy álom!¹⁴⁵

Tekintettel az ujjongó fogadtatásra itt, akárcsak korábban Stockholmban, nem lehetett ellenállni annak a ragyogó helyzetre való emlékezésnek, amelyet a két kis skandináv testvérnemzet tudományunk területén betölt. És még ha – amint azt a helyi ünnepi beszédekben gyakran hangsúlyozzák – nem is a *vikingek* voltak az első skandináv orientalisták a keleti vizeken tett utazásaik révén, az Északi-fok szomszédai a közelmúltban és a jelenben sem szenvednek hiányt olyan nevekből, amelyeknek viselői a kelet és a dél történelmének és nyelveinek tanulmányozásában az európai tudományosságban egyenrangúan működtek együtt a legnagyobb kultúrnépekkel. Ezek közé tartozik – hiszen nem tudok mindenkit felsorolni – elsősorban kongresszusunk főtájkára, *Landberg* gróf, az uppsalai *Almqvist* professzor, különleges barátja hazánknak (ahol több hetet töltött átutazóban Afrika felé) és ismerője nyelvünknek,¹⁴⁶ valamint a nagy *Tegnér* unokája

¹⁴³ Matthias Norberg (1747–1826) a Lundi Egyetemen a görög és a keleti nyelvek professzora.

¹⁴⁴ A Frithjof- (vagy Frithiof-) monda Európában a svéd költő és evangélikus teológus Esaias Tegnér (1782–1846) változatában vált ismertté (*Frithiofs saga*, 1825). Magyar változata: Tegnér Ézsaiás, *A Frithiof-monda*. Ford. Györy Vilmos. Budapest, 1868.

¹⁴⁵ Az eredetiben a strófa rímszerkezete: a-b-a-b-c-c: *Die Vorzeit steigt empor aus dunkeln Grüften / Ihr Isisschleier fällt vom Angesicht / Persepolis, der Obeliskens Schriften / – Die Sonne selbst enträthselte sie nicht – / Dies Alles wird uns hier taghell gelichtet, / Eleusis beichtet uns; wie schön ein Traum doch dichtet!* Ld. Esaias Tegnér, *Kleinere Gedichte*. I. Aus dem Schwedischen von Gottlieb Mohnike. Leipzig, 1840, 127; https://books.google.hu/books?id=sVxAAAAAYAAJ&pg=PA127&dq=die+vorzeit+steigt+empor&hl=de&newbks=1&newks_redir=0&sa=X&ved=2ahUKEwiT6q-H49yIAxXI_7sIHRY7G4QQ6AF6BAGJEAI (2024. szeptember 25.).

¹⁴⁶ Herman Napoleon Almqvist (eredetileg Almqvist, 1839–1904) svéd nyelvész, orientalista, a sémi nyelvek professzora. Goldziher már 1877-ben is utalt kettejük baráti kapcsolatára, illetve a svéd tudós magyarországi tartózkodására. Ld. G[oldziher] I[gnác], Moabita régiségek. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1 (1877) 219–221 (főleg 220). Almqvist 1876 januárjában indult útnak Szíriába és Egyiptomba, ekkor időzhetett nálunk. Stockholmi előadásának címe: *Kleine Beiträge zur Lexikographie des Vulgärarabischen*; <https://archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/258-469> (2024. szeptember 2.).

és névrokona,¹⁴⁷ és sokan mások, akiket írásaikból ismerünk, továbbá azok, akiknek kollegiális szeretetét itt teljes mértékben élvezzük.

De arra is emlékeztetnem kell magam, hogy tartozom az olvasóknak egy beszámolóval legutóbbi stockholmi gyűlésünkről, még ha csak egy röviddel is.

A király azzal nyitotta meg az ülést, hogy köszönetet mondott a kongresszus előtt és alatt az egyes íróktól, tudós társaságoktól és kiadóktól kapott gazdag könyvadományokért.¹⁴⁸ A világ minden részéről megmutatkozott az az igyekezet, hogy ebben a formában hódoljanak az orientalista királynak. Több mint 3000 mű érkezhetett, amelyek csupán a keletkutatók csekély háláját voltak hivatva tolmácsolni királyi elnöküknek; a legnagyobb rész válogatott díszkötetekben, a könyvkötőművészet remekeiben, s ezen a területen a lipcsei Drugulin¹⁴⁹ nyomda gyűjteménye minden bizonnyal első helyet érdemel. Efféle pompás kötetek százai borították folyamatosan az elnöki asztalt, és különös berendezését képeztek koronás elnökünk hivatalának, akinek a mai ülés elején az első szava az adományok iránti elismerés meleg kifejezése volt. Beszédében igazán megmutatkozott a tudós abbéli öröme, hogy a keleti terület legkiválóbb íróinak az együttműködése révén a Riddarhuset üléstermei az újkori keleti kiadványok szinte teljes könyvtárát egyesítik. Ezt fel fogják osztani a király magánkönyvtára, valamint az Uppsalai és a Kristianiai Egyetem között.

Ezt követően hivatalos beszédek és tudományos előadások szabályos váltásban követték egymást. Max Müller tolmácsolta a résztvevők köszönetét a királynak, valamint megköszönte neki a kongresszus védnökeként és tiszteletbeli elnökeként végzett munkáját, ahogy a stockholmi ülészak elejétől a végéig hivatalát nagy buzgalommal betöltötte. Mondanunk sem kell, hogy ezek az ujjongással és éljenzéssel kísért szavak milyen kellemes visszhangra találtak a közgyűlésben. Őfelsége nemcsak az elképzelhető legszeretetteljesebb odaadással elnökölt valamennyi plenáris ülésen, amelyek közül a legrövidebb két és fél órán át tartott, hanem egyszer figyelemmel kísért egy szekcióülést is. Hozzánk hasonlóan ő is viselte az orientalista rozettát, és vitathatatlan, hogy a keletkutatás történetében a stockholmi kongresszussal új korszak kezdődik. E tudományterületnek eddig bőven volt része mellőzöttségben az emberek részéről; a stockholminál nagyobb elismerésekben soha nem részesülhet. Angelo de Gubernatis azzal az ékesszólással és pezsgő szellemességgel fejezte ki a társaság nagyrabecskülését a főtítkárnak Landberg gróf teljesítménye iránt, amelyet az ülészak során újra és újra megcsodálhattunk. Az utazók szenvedéseiről szóló kiváló esszével bevezetett beszéde után bejelentette, hogy az olasz keleti társaságban az Amari¹⁵⁰ szenátor halála miatt megüre-

¹⁴⁷ Esaias Henrik Wilhelm Tegnér (1843–1928) svéd orientalista, a sémi nyelvek professzora.

¹⁴⁸ Eberhard Nestle (1851–1913) evangélikus teológus, orientalista külön cikket szentelt a *Schwäbischer Merkur*ban közölt stockholmi cikksorozatán belül a könyvadományoknak. Ld. Eberhard Nestle, Vom Orientalistenkongreß. *Schwäbischer Merkur* 1889. szeptember 4., 1634.

¹⁴⁹ A nyomda tulajdonosa Egbert Johannes Baensch-Drugulin (1858–1945), akihez közel állt a bibliofília; az 1899-ben megalakult Bibliofil Társaságnak (Gesellschaft der Bibliophilen) tagja, majd elnöke is volt.

¹⁵⁰ Michele Amari (1806–1889) olasz történész és orientalista, 1862-ben és 1864-ben a Farini-, illetve a Minghetti-kormányban a közoktatásért felelt.

sedett tiszteletbeli elnöki posztra Landberg grófort javasolják majd kinevezni. A továbbiakban szót kapott dr. *Seybold*,¹⁵¹ aki a brazil császár képviselőjeként uralkodója nevében beszélt, a svéd tudós, *Stolp*, aki a természeti népek építészetről és művészeti törekvéseiről érkezett;¹⁵² a bécsi dr. Adolf *Ehrenfeld*, akinek neve a birtokában lévő *Ehrenfeld-kódex* (jelenleg Georg *Wolf* kiadása) miatt jól ismert az irodalmunkban,¹⁵³ és akit örömmel adok hozzá a honfitársak első levélben közölt névsorához, értékes tokban átnyújtott a királynak egy 14. századból származó kínai papírpénzt, amely tehát háromszáz évvel idősebb, mint a legrégebbi európai papírpénz; a kínaiak már időszámításunk előtt két évszázaddal használták ezt a kereskedelmi eszközt. Ez egy rendkívül ritka példánya a kínai papírpénznek a korai időszakból, melyet Pekingben egy házfal repedésében találtak, amikor lebontották az épületet. Sok más tudományos ritkasághoz hasonlóan, mely derék honfitársunk gyűjteményét díszíti, erre az ékes kínai darabra is jól ráértett. A svéd király láthatóan örült annak, hogy egy először Svédországban megjelent intézmény¹⁵⁴ ősrégi elődjét foglalhatja a gyűjteményébe. – Dr. *Nylander*, az uppsalai egyetem professzora átnyújtotta a svéd tudós, *Eneman* (18. század eleje) hátrahagyott írásaiból a kongresszus alkalmából a király költségén kiadott, Egyiptomon, Palesztinán és Szírián keresztül Palmüráig ívelő útirajz első példányát.¹⁵⁵ Eneman több svéd tudós társaságá-

¹⁵¹ Christian Friedrich Seybold (1859–1921) német orientalista, 1886-ban a brazil császár, II. Péter magántitkára és nyelvtanára lett, akit héber, görög, arab és szanszkrit nyelvre tanított, valamint külföldi útjaira is elkísért.

¹⁵² Knut Hjalmar Stolpe (1841–1905) svéd néprajzkutató, régész és entomológus, a svéd Néprajzi Múzeum első kurátora és igazgatója. Legnagyobb jelentőséggel a Björkö szigetén található, vikingkori Birka lelőhelyen végzett ásatásai bírnak.

¹⁵³ Az Ehrenfeld-kódex az első teljes magyar nyelvű kódex. Assisi Szent Ferenc legendáját tartalmazza, amelyet 1370 körül fordíthattak latinról magyarra, szövegét a későbbi másolat (1440 körül) őrizhette meg. Nevét lévai származású felfedezője, Adolf Ehrenfeld (1837–1903) bécsi tanácsos után kapta, aki még nyitrai diákként cserélte azt el egyik osztálytársával. 1925 óta Jókai-kódex a neve. – Volf György (1843–1897) nyelvtörténész, gimnáziumi igazgató, a MTA tagja. A kódexet 1881-ben publikálta *Az Ehrenfeld-Codex. A legrégebbi magyar könyv ismertetése és hű lenyomata* címmel. Ld. *Jókai-kódex XIV–XV. század. A nyelvelék betűhű olvasata és latin megfelelője*. Szerk. P. Balázs János. (Codices Hungarici, 8.) Budapest, 1981, 9–13.

¹⁵⁴ Európában először Svédországban használtak papírpénzt. A Johan Palmstruch (1611–1671) alapította Stockholms Banco bocsátotta ki 1661-ben, és hamarosan általánosan használni kezdték és elfogadták pénzéértékként. Az intézkedés hosszú távon nem volt sikeres, mivel a pénzintézet túl sok bankjegyet nyomtatott, ami a bank összeomlásához és a papírpénz értékének drasztikus csökkenéséhez vezetett. Ld. Balogh András–Hamvai Réka Margit–Horváth Gábor–Nyikes Ádám–Török Gergő, *Pénz – a digitális jegybankpénz átírja a pénzhez való hozzáférést*. In: *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért. Szakkönyv / háttéranyag*. Szerk. Baksay Gergely–Matolcsy György–Virág Barnabás. Budapest, 2022, 263–266; vö. https://www.riksbank.se/globalassets/media/riksbanken-350-ar/tidslinjen/stockholm-banco/24-45-stockholms-banco_eng.pdf (2024. szeptember 24.).

¹⁵⁵ Michael Eneman (1676–1714) svéd teológus és orientalista, 1709 és 1714 között folyamatosan a Közel-Keleten tartózkodott, majd betegen hazatért és tuberkulózisban meghalt. A hátrahagyott kéziratok alapján Karl Uno Nylander (1852–1901) a stockholmi orientalista kongresszus számára kiadta Eneman *Resa i Orienten 1711–1712* (Upsala, 1889) című művét életrajzzal és bibliográfiával együtt. Ld. https://books.google.hu/books?id=PGHMQwAACAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2024. szeptember 2.).

ban¹⁵⁶ tette meg ezt az utat a hős XII. Károly király nevében, aki visszatérését követően a dél-svédországi Lundi Egyetem professzorává nevezte ki, azonban ezt a pozíciót csak egy napig töltötte be, mivel a katedra elfoglalását követő napon távozott az élők sorából.¹⁵⁷ II. Oszkár király, aki éppúgy tiszteli hazája tudományos múltját, mint amennyire lelkesedik a tudományok jelen- és jövőbeli felvirágzásáért, megbízta a tehetséges uppsalai professzort, hogy adja ki Eneman hagyatékát, mindenekelőtt ezt az útleírást, amely meglepő módon vetíti előre a későbbi korok felfedezéseit, feliratokat és egyéb régiségeket ír le, amelyek feltárása az ő nevéhez fűződött volna, ha kegyetlen halála nem akadályozta volna meg utazásai gazdag eredményeinek rendezésében és publikálásában.

Az angol *Cust*¹⁵⁸ hosszas értekezést olvasott fel a tudós angol hölgy, *Amelia B. Edwards*¹⁵⁹ kisasszony legutóbbi egyiptomi ásatásairól, aki nem tudott személyesen megjelenni, művei azonban egyetlen kongresszusról sem hiányoznak. A jó *Cust* szószéki hangja nem volt éppen alkalmas arra, hogy felkeltse az előadások hosszú sorozata miatt ernyedt figyelmünket, és nagyon jó volt, hogy most egymás után *Schunjb* [sic!] sejk,¹⁶⁰ a tlemceni kádi, a kairói *Hamsa Fathallah* sejk, a japán *Ynarati*¹⁶¹ és a bráhmna *Dhruva*¹⁶² (hosszú nevüknek csak a rövid alakját idézem) kiálltak az emelvényre, hogy

¹⁵⁶ Eneman 1711 szeptemberében többek között Johan Silfvercrantz (1645–1717) társaságában indult Konstantinápolyból Palesztinába és Egyiptomba. A részletes útvonalhoz ld. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=16087> (2024. szeptember 20.). Carmelben elváltak útjaik, mivel Silfvercrantz lebetegedett. Jeruzsálemben Eneman is tuberkulózist kapott, de valamelyest javult az állapota, így meglátogatta a Szentföldet. Ld. még: Bidrag tili Michael Enemans biografi [Adalék Michael Eneman életrajzához]. In: *Donum Grapeanum. Festskrift tillägnad överbibliotekarien Anders Grape på sextiofemårsdagen den 7 mars 1945.* (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis,, 5.) Uppsala, 1945, 445–494.

¹⁵⁷ Eneman 1714. augusztus 5-én betegen tért vissza hazájába. Az Uppsalai Egyetemen kinevezték a keleti nyelvek professzorává, valamint súlyosbodó tuberkulózisa ellenére még feleségül vette menyasszonyát, de hat nap múlva, október 5-én meghalt. Goldziher adatai itt részben pontatlanok.

¹⁵⁸ Robert Needham Cust (1821–1909) nyelvész, orientalista, több évet töltött Indiában. Saját előadásának címe: On the Geographical Distribution of the Turki Branch of the Ural-Altai Family of Languages; <https://archive.org/details/actesduhuitemec01unkngoog/page/87/mode/1up?view=theater>, 87–95 (2024. augusztus 27.).

¹⁵⁹ Amelia Ann Blanford (vagy Blanford Edwards; 1831–1892) angol regényíró, költő, újságíró, útirajzok szerzője, amatőr régész. Sikra szállt az ókori egyiptomi leletek megőrzéséért, társalapítója volt az Egypt Exploration Fundnak (ma: Egypt Exploration Society). Hagyatéka lehetővé tette Nagy-Britanniában az első Egyiptomi Régészeti és Filológiai Tanszék (Edwards Chair in Egyptian Archaeology, University College London) felállítását, valamint a londoni Petrie Múzeum megnyitását. Stockholmi előadásának címe: On Some Early Alphabetic Signs Recently Discovered in the Fayūm; <https://archive.org/details/actesduhuitemec01unkngoog/page/209/mode/1up?view=theater>, 209–218 (2024. szeptember 2.).

¹⁶⁰ Az itt említett személy (ti. Šu‘ayb) talán azonos Suajb Serefeddín (1842–1911) gülseniszézái sejhhel (ld. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suayb-serefeddin-efendi> [2024. augusztus 22.]).

¹⁶¹ A három japán küldött egyike, pontosan nem sikerült azonosítani. Az egyik japán küldött neve Isuboi volt.

¹⁶² Harilál Harsadráj Dhruv (angolos írásmóddal: Harilal Harshadrai Dhruv; 1856–1896) jelentette meg a konferenciához kapcsolódó *Baroda State Delegate at the VIII. International*

verseket mondjanak el, mindegyikük az anyanyelvén, amelyek közös témája a király dicsősége volt, egy olyan dicsőség, amely megérdemli, hogy minden nyelven magasztalják. Schunjb [sic!] és Dhruva a hazájukban megszokott kantilációval¹⁶³ szavalták el költeményeiket. A tűzpap *Dzsívandzsi Módi*¹⁶⁴ például a párszi közösség történetéről és jelenlegi helyzetéről értekezett angol nyelven, melyet az angol királynő dicsőítésével zárt, aki indiai császári birodalmában biztos menedéket nyújt a párszik szent tűzének, amely az ókorban, egészen az iszlám előretöréséig a hatalmas Perzsa Birodalom régi vallása követőinek millióit melegítette meg, most azonban már csak néhány ezer régi hívőt világít meg isteni sugarával.

A napirend végéhez értünk. Az elnöklő király felállt, hogy megtartsa záróbeszédét. Miután a gyülekezetre vetette azt a mély, szeretetteljes pillantását, amely a stockholmi ülészak alatt mindenki szívébe vésődött, klasszikus latin nyelvű beszédet mondott, amelyben elégedettségét fejezte ki az őfelsége által összehívott kongresszus első felének tudományos és társadalmi sikerét illetően, és minden résztvevőnek megköszönte a közreműködését. A klasszikus szónoklat stílusa és előadása megerősítette azt a hírnevet, amelyet Oszkár király Cicero és Démoszthenész nyelveinek tudósaként szerzett; az a benyomás, amelyet a királyi szavak keltettek, és amely szünni nem akaró hurrában nyilvánult meg (ez a svéd éljenzés, amelyet általában *négyszer* ismételnék meg, különös nyomatékkal ejtve az utolsó szótagot), elsöprő volt, és méltó értelmezésre talált a berlini Dillmann professzor ékesszóló latin beszédében. A király egyenként barátságos szavakkal búcsúzott az első sorokban ülő tagoktól, többször is sajnálatát fejezve ki azért, hogy a hamarosan kezdődő manőverek¹⁶⁵ miatt nem tudja elkísérni orientalistáit norvég székvárosába. „Gondolataimban ott is Önökkel leszek; mennyire sajnálom, hogy munkájuk folytatását nem tudom személyesen elnökölni!” Amilyen méltóságteljesen és felemelően kezdődött, úgy is zárult a kongresszus stockholmi ülészaka, és a Kristiania felé vezető hosszú út során az orientalistákat Kristiania felé szállító 58 vagon utasai nem beszéltek egyébről, mint „erről a királyról”, akinek neve örökre összekapcsolódik a keleti tudomány vívmányaival a szeretet és a tevékeny részvétel köteléke által.

Goldziher I.

Congress of Orientalists, Stockholm (Sweden) and Christiania (Norway) (1889.) című kiadványt (Surat, 1893). Ld. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hw2550&view=1up&seq=253> (2024. július 21.).

¹⁶³ A kantiláció (vagy kantilláció) emelt, énekszerű hangon való előadásmód (Goldziher németül a *Kantilenation* kifejezést használja).

¹⁶⁴ Dzsívandzsi Dzsamsédzsi Módi (angolos átirással: Jivanji Jamshedji Modi; teljes nevén Shams-Ul-Ulama Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi; 1854–1933) indiai tudós, párszi (perzsa) eredetű család sarja. Később kutatásait a heftalita hunok és Attila hunjai tanulmányozásának szentelte. Ennek nyomán Magyarországon is járt, Zajti Ferenc közvetítésével 1925-ben Horthy Miklós kormányzó meghívására érkezett hazánkba.

¹⁶⁵ Újsághírek szerint II. Oszkár király Gusztáv trónörökössel a dán királyi házat látogatta meg Fredensborgban. Ld. *Pesti Napló* 1889. szeptember 10., [2].

A kongresszus áthelyezése Norvégia fővárosába nem változtatott munkánk szokásos menetén. Ennek tudós mechanizmusa továbbra is szorgalmasan működik, akárcsak Svédország fővárosában. *Jenő* királyi herceg¹⁶⁷ jelenlétében von *Bonnevie*¹⁶⁸ norvég államtanácsos folyó hó 9-én megnyitotta a kongresszus második ülészakát őfelsége a király nevében. Az egyetem épületének aulája, amelyben a megnyitó zajlott, ünnepélyes látványt nyújtott, bár a politikai és diplomáciai világ Stockholmban részt vevő elitjének hiánya polgári-egyszerűbb jelleget kölcsönzött az ünnepségnek. Itt is elhangzottak ünnepi beszédek, melyek közül Max Müller szellemes extemporéja¹⁶⁹ aratta a legnagyobb tetszést. A lelátón újra láthattuk Dzsívandzsi Módi tűzpagot is: hitvallásának egy apológiájával szórakoztatott minket.¹⁷⁰ A szekciók továbbra is derekasán dolgoznak, az elnökségek soha nincsenek híján a gazdag napirendnek. Az ékírás tudósai itt is nagyon harciasak, mi többiek valóságos békeligát alkotunk velük szemben.

E folyamatos előadói lelkesedés ellenére a norvég főváros romantikus környezete olyan sok látnivalót kínál, hogy az előadásokra szánt idő (általában 9:30 és 12 óra között) erősen korlátok közé szorul. Délutánonként megismerkedünk a minket körülvevő csodálatos világgal. Az első délutánt egy hajókirándulásnak szenteltük Bygdøbe, ahol a király nevében az Oskarshall intendánsa, von *Holst* fogadott és királyi módon látott vendégül bennünket.¹⁷¹ A királyi kastély kilátójából csodálatos, a Boszporuszra emlékeztető kilátásban volt részünk, ahonnan a Kristiania fjordjában szétszórt, elragadó szigetvilágban és a hegyekkel övezett fővárosban gyönyörködhettünk. A tudósok érdeklődését is teljes mértékben kielégítette a régi norvég királyok székhelyén, a Ladegardsük-félsziget¹⁷² sűrű erdőiben tett kirándulás. Ott meglep minket egy hirtelen emelkedő dombon, egy hangulatos fenyves közepén, melynek ünnepélyes csendje felébreszti lelkünkben a druida titok sejtelmét, a 12. századból származó fatemplom (*stavkerk*),¹⁷³ mely pallóból és

¹⁶⁶ I[gnác] Goldziher, Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß. V. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 16., [2.].

¹⁶⁷ Eugén Napoleon Nicolaus (magyarul: Jenő Napóleon Miklós; 1865–1947) a Bernadotte-házból származó svéd és norvég királyi herceg, festő és műgyűjtő.

¹⁶⁸ Jacob Aall Bonnevie (1838–1904) a norvég parlament tagja (1880–1897), 1889 és 1891 között oktatási és vallásügyi miniszter.

¹⁶⁹ „Rögtönzés.”

¹⁷⁰ A IV. tárcalevéllel ellentétben Goldziher itt a nevet tévesen *Dschuwandshin*ak írja (*u*-val).

¹⁷¹ Az Oslo-fjordban található Bygdøy (vagy Bygdø) félszigeten épült 1847 és 1852 között az Oskarshall (vagy Oscarshall) kastély.

¹⁷² A „Ladegardsük-félsziget” nem egy általánosan ismert földrajzi név. Ma Oslo Ladegård és annak kapcsolatai ismertebbek. Oslo Ladegård egy történelmi helyszín Oslo középkori városrészében, amely egykor királyi székhelyként szolgált. Ma már csak egy része maradt meg; a turistalátványosság Oslo Ladegård elnevezéssel szerepel.

¹⁷³ A dongatemplom (*stavkirke*) teljes egészében fából épült, szögek és ragasztó nélkül. Ilyen templomok főleg Skandináviában fordulnak elő.

deszkákból más anyag hozzáadása nélkül (szegek is hiányoznak) az akkori romantikus templomstílust idézi meg. *Dietrichson* professzor alapos monográfiáját (*L'église en bois de Gol et les autres bâtiments d'ancienne construction norvégienne, rébatis en Bygdø. Christiania 1889.*) már délelőtt a rendelkezésünkre bocsátották az északi ókorral és külföldi analógiákkal kapcsolatos tanulmányaink előkészítése végett, melynek nyomán Magyarországot is figyelembe veszik, s a helyszínen jelenlévő szerző szóbeli megjegyzései elevenen egészítették ki a kezünkben lévő monográfia tudós magyarázatait. A fatemplom, amely a régi időkben fennmaradt kevés ilyen típusú műemlék egyike, Norvégiának a közép-európai sajátosságoktól leghosszabb ideig elszigetelt völgyében, Hallingbalban állt;¹⁷⁴ a település lakói a mai napig olyan primitív körülmények között élnek, melyek képesek a régi északi életmódot szemléltetni. II. Oszkár király a fatemplomot ebből a völgyből 1885-ben Bygdøbe szállíttatta, és a stílusnak megfelelő restaurálással megfiatalíttatta. Ezt a figyelemre méltó műemléket egy szintén régi időkben származó, eredeti bútorokkal berendezett óészaki lakóház (faépítmény) veszi körül, továbbá egy ősrégi zárandokház, amely ennek az intézménynek a középkori szerkezetét olyan teljes valójában mutatja be, hogy még a jámbor szerzeteseknek kijelölt ágyak is épségben megmaradtak, és egy, a patkányok és a nedvesség elleni védelem érdekében két láb magas cölöpökön nyugvó istálló (*stabur*), amelyet a thelemarkeni Berdalból¹⁷⁵ szállítottak ide. Mindez egyfajta ónorvég múzeummá tette Bygdø dombjait, és a tudásra szomjazóknak késő estig a rendelkezésére álló *Dietrichson* professzor felbecsülhetetlen értékű magyarázatai alkalmasak voltak arra, hogy az estét az egyik legtanulságosabbá tegyék. Az Oskarshall kastélyba való visszatérésünkkor a király megbízásából felszolgált bőséges vacsora, valamint a fővárosi diákság és a Grøndahl¹⁷⁶ művész házaspár lélek mélyéig hatoló dalai vártak ránk. 11 órakor indultunk vissza, aminek leírásához csak a drottningholmi utazás figyelemre méltó „tűzijátékát”¹⁷⁷ kell az olvasók emlékezetébe idéznem.

Itt általában azt tapasztaljuk, hogy a *lakosság minden rétege* a legmagasabb elvárásokat meghaladó részvételt mutat az orientalisták ünneplésében. Az az ujjongás, amely a fővárosba érve fogadott bennünket, lépten-nyomon körbevesz bennünket. Ennek majdhogynem meghatározható bizonyítékát tapasztaltuk a Hönefos-vízeséshez¹⁷⁸ tett kirándulásunk során (négy óra vonattal Kristianiából, nyugati vasút). Ez az utazás (szeptember 10.) valószínűleg a csúcspontja annak, amit skandináv vendéglátóink nekünk nyújtani

¹⁷⁴ A Norvégia keleti részén fekvő Hallingdalban eredetileg hét fatemplom volt.

¹⁷⁵ Telemark Norvégia déli részén található.

¹⁷⁶ Agathe Backer Grøndahl (1847–1907) zeneszerző és neves, magasan képzett koncert-zongorista, valamint férje, Olaus Andreas Grøndahl énektanár és karvezető Kristianiában telepedtek le.

¹⁷⁷ Tartalmilag visszautal a III. levélben leírt drottningholmi ünnepségre. Goldziher itt nem a német *Feuerwerk*, hanem a svéd *fyrverkeri*ből ('tűzijáték') eredeztethető *Fürwerkerien* kifejezést használja.

¹⁷⁸ Hönefos Oslótól kb. 60 kilométerre északnyugatra, a Tyri-fjordtól északra található. A Begna folyó alkotja a vízesést.

szándékozna. Egy nagyon tanulságos délelőtt után – amelyen többek között a strasbourgi *Euting* professzor¹⁷⁹ rendkívül érdekes beszámolóját hallhattuk a Sínai-félszigeten tett legutóbbi tavaszi útjáról és annak epigráfiai eredményeiről (több mint 700 felirat), valamint a párizsi *Amélineau* professzor¹⁸⁰ vonzó irodalomtörténeti és filológiai előadását a kopt költészetéről, továbbá az angol assziriológus, *Sayce*¹⁸¹ fejtegetéseit a kappadókiai ékírásos feliratokról – óriásvonatonk délben indult el a nyugati pályaudvarról, hogy Bygdö és Oskarshall mentén elhaladva láthassuk a Kristiania-fjord egy részét. Sandviken mögött elhagyjuk a partot; hatalmas gránitkúpok mellett repülünk el gyorsan, hogy háromórás utazást követően leereszkedjünk a Drammens-fjordhoz,¹⁸² melynek partján Isten kertjeként terül el a bájos Drammen-völgy. Drammen a maga barátságos lakosaival oázisnak tűnik ebben az erdőkből és sziklákból álló világban. Most északnyugati irányba fordulunk a Drammenselva partja mentén, amely Vikersundnál egyesül a Tyri-fjorddal.¹⁸³ A fjord a part hatalmas hegyeiről levált komor sziklaszigeteket mos körül; szoros egymásutánban nyúlnak be a parti hegység lábai a fjordba, és a keskeny, lapos sziklasávokban pihenő krokodilokat vél látni az ember, amint állkapcsukat tátva várják zsákmányukat. Nem csoda, hogy az itteniek képzelete sötét tündérmeséket agyalt ki, és gonosz, rosszindulatú erőkkel népesítette be a fjordban heverő sziklákat.

A vasút északi irányban folytatja útját. A Tyri-fjord mellett a sötét partokat játékos zuhatagok élénkítik. Hamarosan Hönefos állomás előtt a fjord kijáratánál állunk. A pályaudvaron a szorgos kis település több száz polgára és hölgye vár bennünket, valamennyi oktatási intézmény diákjai kivonultak a zászlóikkal (egy zászló mottóját megjegyeztem: *Lys an Liv*, azaz „Fény és élet”), hogy megadják a tiszteletet minden nép orientalistáinak; a kisváros hölgyei barátságos mosollyal virágcsokrokat dobáltak nekünk, az ablakokból valóságos virágzáró zúdul a fejünkre. A fogadásunkra emelt diadalíven keresztül a város utcáin át a hatalmas vízesésekhez vonulunk. A körülöttünk zúgó állandó éljenzés közepette a dicsőítésünkben versengő lakosság asztalhoz kísér bennünket, ahol, miután *in corpore*¹⁸⁴ az egyesített támadással a fiziognómiánk megőrkítéséért fáradozó fotográfusok csövei elé álltunk, érzékeinkkel egy gazdag étkezésre összpontosítunk.

Fényes telihold alatt tértünk haza; Muharram holdhónap 15-e volt,¹⁸⁵ négy nappal korábban mohamedánjaink teljes csendben ünnepelték ásúrá¹⁸⁶ napját. Állomásról

¹⁷⁹ Julius Euting (1839–1913) német könyvtáros és orientalista. Kutatási eredményeit nem sokkal a kongresszus után *Sinaitische Inschriften* (Berlin, 1891) címmel publikálta.

¹⁸⁰ Émile Amélineau (1850–1915) francia egyiptológus és koptológus.

¹⁸¹ Archibald Henry Sayce (1845–1933) brit assziriológus, régész.

¹⁸² A mintegy 30 km hosszú Drammens-fjord mint északnyugati mellékág csatlakozik az Oslo-fjordhoz.

¹⁸³ A Drammenselva folyó a Tyri-fjord kiömlésétől Drammen városáig terjed, 47 km hosszúságú. A Tyri-fjord 136 km²-es területével Norvégia ötödik legnagyobb fjordja.

¹⁸⁴ „Testületileg.”

¹⁸⁵ Muharram az iszlám naptár első hónapja, a muszlimok a legszentebb hónapnak tartják. A *muharram* szó jelentése: ’tiltott’; ilyenkor tilos háborút vagy harcot folytatni.

¹⁸⁶ Ásúrá napja muharram tizedik napja, Mohamed próféta unokája, al-Ḥusayn b. ‘Alī (626–

állomásra egyre fényesebb éljenzésben fejeződött ki a lakosság fogadtatása. Lampionokkal teleaggatott csónakok úsztak a Drammen tükörsima vizén, és a hegyek felől szinte vég nélkül feltörő tűzijáték világította meg utunkat. Ott állunk a Drammen állomás előtt, ahol a lakosságtól olyan fogadtatásban volt részünk, amely a skandináv tudományos utunk legszebb élményei közé tartozik. A Drammenselva felett épített nagy vashíd impozáns fénytengert alkotott, ahonnan lángok százai vetették sugaraikat a sűrű tömegre, amely az „orientalistákat” újra látni akarta; a hegyek felől egy tüzes félhold ragyogott fel a csillaggal;¹⁸⁷ Drammen lakosai úgy gondolták, hogy ezzel szimbolikusan kifejezhetik a köztünk és a Kelet között fennálló kapcsolat iránti tiszteletüket. A pályaudvar termeiben a város legtekintélyesebb hölgyei szolgáltak fel teát a sok száz fős útítársaságnak. A szőke drammeni hölgyek száját, akiknek bemutattak bennünket, olyan meggyőző megjegyzések hagyták el tudományunk fontosságát illetően, amelyeket hazánkban csak ritkán hallunk. Ezeket valószínűleg a norvég újságokból merítették, amelyek néhány napja a keleti filológia folyóirataivá váltak.

Túl gyorsan ért velünk a két különvonat Kristianiánkba; útközben az állomásokon harsány éljenzés közepette folyamatosan virágcsokrokat és koszorúkat dobáltak a kupéinkba. Éjfél után egy órával érkeztünk vissza a norvég fővárosba.

Az eseménydús nap után a kora reggel ismét a „szürke elmélet” mellett talált bennünket. A különböző kormányok küldöttei közgyűlést tartottak, amelyből az elmúlt három kongresszus elnökéből álló szeniorbizottságot delegáltak gróf von Landberg főtitkár irányításával, hogy megvitassák az orientalista kongresszusok jövőjét. A délelőtt folyamán a szekciók megtartották utolsó üléseiket, és pótolták a stockholmi elmaradásokat. A záróülésre délután került sor. Az elbocsátó ceremónia előtt előadások és beszédek követték egymást: honfitársunk, *Leitner* a misszionárius buzgalmával népszerűsíti a wokingi intézetét, *Brugsch* pasa, a híres egyiptológus utoljára még egy alapos előadást tart az exodus földrajzáról az új navillai ásatások tükrében és ehhez kapcsolódóan kronológiai kérdésekről honfitársunk, a csillagász Dr. Eduard *Mahler*¹⁸⁸ kutatásai alapján; *Angelo de Gubernatis* a keleti kapcsolatokról értekezik Dante Purgatóriumában, nevezetesen a Ceylon szigetéről (Szerendíb) szóló legendákra és mesékre való tekintettel.¹⁸⁹ Az indiai *Dhruva* indiai záróhymnuszt énekel, míg a három japán egyike, ahogy itt szoktuk nevezni, „a japán sváb” egy találó beszédet mond kifogástalan németséggel. Az államtanácsos von *Bonneville* zárja be a kongresszust a király nevében, aki meghí-

680) és követői mártíromságának emléknapja. Az *ásúrá* arabul 'tizedik'-et jelent, így az elnevezés fordítása 'tizedik nap'.

¹⁸⁷ Ti. tűzijáték formájában.

¹⁸⁸ Mahler Ede (Eduard Mahler; 1857–1945) magyar–osztrák orientalista, csillagász, természettudós, történész, régész, egyiptológus, az ELTE Egyiptológiai Tanszékének alapítója. Hivatkozott műve a *Chronologische Vergleichungstabellen nebst einer Anleitung zu den Grundziigen der Chronologie* (Wien, 1889).

¹⁸⁹ Szerendíb vagy Szerendíp Ceylon, azaz a mai Srí Lanka óperzsa neve volt. A *Szerendíp három hercege* című perzsa tündérmese szereplői akaratlanul és böles belátásuknak köszönhetően állandóan olyan dolgokat fedeztek fel, amelyeket nem is kerestek.

vott bennünket erre az orientalisztikai ünneppsorozatára. A Kristianiai Egyetem nagy előadóterme „*Vive le roi*”-kiáltásoktól, éljenzéstől és hurrázástól visszhangzik, amelyek valószínűleg este sem hiányoznak majd a „szabadkőműves páholyok”¹⁹⁰ fesztiváltermében rendezett banketten a pohárköszöntők sorát követően.

A hivatalos zárás ellenére azonban még mindig nem vettünk búcsút a skandináv keletbarátok vendégszeretetétől. Holnap, 12-én egy ünnepség vár ránk Wannersborgban, ahonnan különleges gőzhajókon visznek át minket Göteborgba.¹⁹¹ Csak itt kerül sor a „*Farewell reception*”-re¹⁹² és itt kell majd levenni a kék-piros-sárga orientalista rozetát, amelyet két hétig oly szívesen viseltünk tudományos hivatásunk és kollegiális együttműködésünk jeleként. A skandináv napok kedves emlékeként fogjuk megőrizni, és néhányunk számára az eszményi lendület bátorító szimbóluma lesz a mindennapok keserves robotolása¹⁹³ közepette.

Goldziher I.

¹⁹⁰ A svéd nagypáholy 1759-ben alakult meg, nagymestere a király volt. Őt tartományi nagypáholya ismert (Christianstad, Göteborg, Linköping, Christiania, Carlstad). A svéd és norvég szabadkőművesség szorosan összefonódott az állami étellel, a politikai tisztségekkel és a hivatalnoki státusszal. Tevékenységeik között kiemelt helyen szerepelt a jótékonykodás is. Ld. Oskar II., *Fest-Reden, gehalten in der Freimaurer St. Johannis-Loge St. Erik in Stockholm*. Oberhausen–Leipzig, 1882; <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00104812?page=1> (2024. szeptember 1.); vö. Fekete Ignác, *A szabadkőművesség rövid története*. Budapest, 1891, 49–52.

¹⁹¹ Vänersborg 85 km-re északkeletre fekszik a tartomány fővárosától, Göteborgtól.

¹⁹² „Búcsúfogadás.”

¹⁹³ Utalás saját, hétköznapi kenyérkereső tevékenységére a zsidó hitközség titkáráként.

SZEMLE KÖNYVEK

UTAZÁSOM LEÍRÁSA. VÁGOVITS KÁROLY ÚTINAPLÓJA

Szerkesztette Fogarassy Zoltán. Magánkiadás, Debrecen, 2022, 120 oldal

A Távols-Kelet országairól magyar szerzőtől magyarul olvasható beszámolók között alighanem az első, de mindenképpen az első jelentős, Andrassy Manónak (1821–1891) köszönhető. A fiatal gróf részt vett az 1848-as pákozdi csatában, majd a szabadságharc leverését követően még 1849-ben elhajózott a távoli Ázsiába. Az utazással töltött tizenegy hónap alatt megfordult Indiában, Batáviában (a mai Indonézia), Kantonban és Hongkongban is. Élményeit az *Utazás Kelet-Indiákon (Ceylon, Java, Khina, Bengal)* című, saját rajzaival illusztrált művében 1853-ban jelentette meg. A nagy hatalmi ábrándokat dédelgető bécsi udvar már a Monarchia keretei között 1869-ben kereskedelmi és hajózási szerződést kötött a Sziámi Királysággal, a Kínai Birodalommal és a Japán Császársággal. Ennek köszönhetően a „Keletre, magyar!” jelszóval egyre több magyar ember is eljutott a Távols-Keletre, s így elsősorban e három távols-keleti országról íródott tudósítások és leírások száma is megsaporodott. Több magyar misszionárius, tudós és más utazó tapasztalatai és élményei a hazaküldött és a korabeli sajtóban megjelent cikkek formájában váltak ismertté. Azonban szép számmal akadtak olyan szerzők is, akik útjukról vagy útjaikról akár több kiadást megért, népszerűnek mondható könyvet is megjelentettek.¹ Voltak olyan, távols-keleti utazások alkalmával készült naplók, amelyek létezéséről lehetett tudni, de például Zichy József (1841–1924) ázsiai útinaaplója csak a 2013-as kiadását követően válhatott ismertté a nagyközönség előtt.²

Az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelmi és hadihajóin az egyszerű tengerésztől a hajóorvosig sok magyar teljesített szolgálatot, így feltételezhető volt, hogy létezniük kell olyan naplóknak is, melyeknek szerzői kevésbé közismertek, vagy kifejezetten ismeretlenek a történettudomány számára. A feltételezés 1988-ban nyert bizonyosságot, amikor az egyik budapesti antikvárium árverésén felbukkant egy bizonyos Greguss György tengerész naplója, amely Csonkaréti Károly haditengerészeti szakíró gondozásában, reprint kiadásban lett hozzáférhetővé szélesebb olvasórétegek számára.³ Greguss „keleti” útján ugyan csak Egyiptomig jutott, de írásának felbukkanása azzal a reménnyel

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2024.1.153>

¹ Pl. Bernáth Géza (1845–1882), Lóczy Lajos (1849–1920), Zichy Jenő (1837–1906), Gáspár Ferenc (1861–1923), Cholnoky Jenő (1870–1950), Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945), Bozókó Dezső (1871–1957), Kompóthy Jób (1879–1938), Vay Péter (1863–1948) stb.

² *Gróf Zichy József utazásai. I. Ázsiai útinapló 1875–76.* Szerk. Zichy Mihály. Budapest, 2013.

³ Greguss György, *Utazás Keleten 1881 Ő Felsége „Zrínyi” Korvettjén.* Budapest, 1988.

kecsegtet, hogy a későbbiekben más hasonló tengerésznaplók is előkerülhetnek.⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészet-történetének elismert szakértője, Nagy Miklós Mihály monográfiájának a „Hétköznapi utazói” című fejezetében már megemlítette a Távól-Keleten is járt Tordy Nándor nevű torpedómester naplóját.⁵ Tordy eladdig ismeretlen naplójának részleteit unokahúga, a költő és műfordító Bede Anna (1926–2009) jelentette meg 1993-ban.⁶ A szerény terjedelmű kiadvány sajnos nem tartalmazza a napló teljes szövegét, és a szépíró rokon a publikált részeket is a saját írásaival elegyítve adta közre. Tordy 1910-ben Pólából indulva 1914-ig járta a térséget, többször megfordulva Kínában és Japánban.

Az általam bemutatott *Utazásom leírása. Vágovits Károly útinaplója* című munka értékes kiegészítése a korábban említett forrásközléseknek. Vágovits diáriumát dédunokája, Fogarassy Zoltán rendezte sajtó alá, és 2022-ben jelentette meg magánkiadásban. A szerkesztő nem betűhív formában adta közre a naplót, s ha már így tett, mindenképpen szerencsésebb lett volna – egy szakértő bevonásával – a kínai, japán és koreai helyneveket a megfelelő, egységes latin betűs átírásban is megadni.

Vágovits Károly a napló elején hét olyan hajót sorol fel, amelyen szolgált, azonban részletesebben csak az SMS Leopardon, illetve az SMS Kaiserin Elisabeth-en eltöltött időszakról ír. Előbbin 1907. szeptember 10. és 1908. október 19. között (bő 13 hónapig) szolgált, utóbbin pedig 1909. szeptember 9. és 1910. november 25. között (14 és fél hónapig). Többek között eljutott Kínába, Japánba, Koreába, a mai Vietnámba, Indonéziába, Ceylon szigetére és a Fülöp-szigetekre is. Összesen valamivel kevesebb mint ötven ázsiai városban járt ez idő alatt, némelyikben többször is megfordult. A kevésbé jelentős, kisebb városoknak rövidebb, a nagyobb városoknak hosszabb bejegyzéseket szentelt. Mindegyik városról leírja, hogy akkoriban milyen fennhatóság alatt állt, szól a lakosságról, és rendre beszámol a város szépségeiről is, valamint kivétel nélkül feltünteti a kikötés, illetve a kifutás dátumát és pontos idejét, továbbá az út hosszát. A kötet végén található a szerkesztő által készített térkép, amely Vágovits Károly hajóútját ábrázolja.

A magyar utazó 1908. október 19. és 1909. szeptember 9. között nem egész 11 hónap szolgálati időt töltött Pekingben. A kínai főváros bemutatásának tehát

⁴ Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a recenzió leadása után, 2024 nyarán közreadták a haditengerész Kántor Géza (1877–1925) útinaplóját, amelyet az SMS Saida korvett fedélzetén 1895. október 5. és 1897. április 3. között megtett világkörüli út során írt. Ld. a Vasi k. u. k. Matrózok Közhasznú Alapítvány gondozásában megjelent munkát: *A chinai hős. Kántor Géza története*. Szerk. Bálint Ferenc et al. [Szombathely], 2024.

⁵ Nagy Miklós Mihály, *Boldog békeidők haditengerészei. A k. u. k. hadiflotta utazástörténete*. Budapest, 2003, 402–406.

⁶ Bede Anna, *Hadihajón Kínában. Egy magyar tengerész naplójából (1910–1914)*. (Z-füzetek, 45.) Budapest, 1993.

hosszabb terjedelmű bejegyzést szentelt, amely a korábbiakhoz hasonlóan tartalmazza annak rövid leírását, szól az ottani nyugati kirendeltségekről, valamint egy rövid bejegyzésben megemlíti, hogy részt vett az uralkodásának végén, élete utolsó tíz évében házi őrizetben tartott, 1908. november 14-én elhunyt Guangxu császár (1875–1908), valamint az őt egy nappal túlélő Cixi anyacsászárné (1835–1908) temetésén. Vágovits Károly tehát a 20. századi kínai történelem rendkívül fontos fordulópontját közvetlenül megelőző időszakban járt Kínában, nevezetesen a kétezeréves császárság intézményének 1911-es összeomlása előtt, naplója alapján ő ebből semmit nem érzékelt.

Japánban is többször megfordult, néhány évvel a szintén döntő jelentőségű, 1904–1905 közötti orosz–japán háború után. A naplóbejegyzésekben maga is megemlíti, hogy mikor 1908-ban Porth Arthurban járt – ennek a helynek is hosszabb bejegyzést szentelt –, akkor még láthatóak voltak a háború okozta károk nyomai.

A könyv kordokumentum értékét emeli a szövegközi illusztrációkként közreadott több mint másfélszáz, Vágovits által Szingapúrból, valamint Kína és Japán több városából hazaküldött képeslap fotója. Sajnos a könyv nem tartalmaz külön listát az illusztrációkról, amely lehetővé tenné pontosabb meghatározásukat. Mindezek ellenére a magánkiadásokra gyakorta nem jellemző módon igényes, négyszínnyomással, fényes műnyomó papíron készült keménytáblás könyv nem csupán rendkívüli történeti és kultúrtörténeti forrás, de egyben bibliofil élmény is.

Kiemelendő, hogy a magánnaplókra általában jellemző, hogy a szerzőik figyelmét leginkább a Távolság-Kelet egzotikumai vagy a tengeri út viszonyosságai (például egy tájfun) kötik le, és a feljegyzések magánjellegéből adódóan – mint ezúttal is – nem törekednek a nagyobb közönség történeti, politikai tájékoztatására. Alacsonyabb iskolázottságuk miatt a nyelvismeret hiányában általában nem is nagyon értik a kor történéseit és a politikai összefüggéseket. Ennek ellenére Vágovits Károly naplója újabb értékes forrás előkerülését jelenti, és mindenképpen öröndetes, hogy egyre több ehhez hasonló forrásközlő munka jelenik meg és válik elérhetővé a tudomány számára.

Mátyás Anna Réka

E számunk szerzői

Dallos Edina	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Laki Áron	ELTE BTK Sémi Filológiai és Arab Tanszék
Mátyás Anna Réka	KRE BTK Kínai Tanszék
Száler Péter	ELTE BTK Indológia Tanszék
Ujvári Hedvig	PPKE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet

